

T.C.

UFUK ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

ULUSLARARASI İLİŞKİLER PROGRAMI

**İSLAM DÜNYASI'NDAKİ SİYASAL BÜTÜNLÜK VE İSLAM
ÜLKELERİNİN İŞ BİRLİĞİ ÇABALARINDA TÜRKİYE
PAKİSTAN ÖRNEĞİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MUHAMMED YILMAZ İLERİ

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. Yelda ONGUN

Ankara, 2019

T.C.
UFUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI
ULUSLARARASI İLİŞKİLER PROGRAMI

**İSLAM DÜNYASI'NDAKİ SİYASAL BÜTÜNLÜK VE İSLAM
ÜLKELERİNİN İŞ BİRLİĞİ ÇABALARINDA TÜRKİYE
PAKİSTAN ÖRNEĞİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MUHAMMED YILMAZ İLERİ

TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. YELDA ONGUN

ANKARA, 2019

KABUL VE ONAY

Muhammed Yılmaz İleri, tarafından hazırlanan “İslam Dünyası’ndaki Siyasal Bütünlük ve İslam Ülkelerinin İş Birliği Çabalarında Türkiye Pakistan Örneği” başlıklı bu çalışma, 29/04/2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Sencer İMER- Başkan

Prof. Dr. Yelda ONGUN- Danışman

Doç. Dr. Sedat Cem KARADELİ- Üye

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Mehmet TOMANBAY

Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kağıt ve elektronik kopyalarının, Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde, aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

29.04.2019

Muhammed Yılmaz İLERİ

TEŞEKKÜR

Kıymetli bilgi, birikim ve tecrübeleri ile tez çalışmamda bana yol gösteren saygıdeğer hocam Prof. Dr. Oya AKGÖNENÇ'e Allah'tan rahmet diliyorum. Maddi ve manevi desteklerini, yüksek lisans eğitimim boyunca benden esirgemeyen değerli amcam Prof. Dr. Ali GÖREN'e, taleplerime samimiyet ve hassasiyetle yaklaşarak gerekli yardımları sunan Pakistan Büyükelçiliği Basın Ataşesi Abdul AKBAR Bey ve tercüman Aziz KURTOĞLU'na, yüksek lisans döneminde tanıştığım ve tez çalışmamda bana destek olan arkadaşlarım Alper TOPALGÖKÇELİ, Arda KARAOBAN, Gökalp SAYLAM, Egemen İZGİ ve Haluk ATEŞ'e, Başkanı ve sporcusu olduğum Ortadoğu Spor Kulübü'ne, ders aldığım kıymetli hocalarıma, tez jürisinde yer alan ve yardımlarını benden esirgemeyen Prof. Dr. Sencer İMER ve Doç Dr. Cem KARADELİ'ye, bilgi ve deneyimiyle beni yönlendiren tezimin planlanmasında ve oluşumunda yardımcı olan kıymetli danışman hocam Prof. Dr. Yelda ONGUN'a, emeği geçen ve adını zikredemediğim herkese, bilhassa sabır, şefkat ve sevgileriyle her zaman yanımda olan aileme içtenlikle teşekkür ederim. İyi ki varsınız...

Muhammed Yılmaz İLERİ

Ankara, 2019

ÖZET

İLERİ, Muhammed Yılmaz. İslam Dünyası'ndaki Siyasal Bütünlük ve İslam Ülkelerinin İş Birliği Çabalarında Türkiye Pakistan Örneği, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2019

Bu çalışmada, İslam Dünyası'nda Siyasal Bütünlük ve İslam Ülkelerinin İş birliği çabaları ve Türkiye Pakistan ilişkileri üç bölüm halinde ele alınmaktadır.

İslam Dünyası'nın köklü tarihinin günümüze kadar olan süreci genel bakış açısıyla ele alınarak, İslam'ın doğuşu ve kıtalara yayılışı, süregelen medeniyete nasıl katkı sağladığı, stratejik önemi, demografik yapısı ve İslam coğrafyasının özellikleri anlatılmaktadır.

İslam Dünyası'nın geçmişten günümüze çeşitli devletlerin uygulamaya çalıştığı bazen başarılı olduğu bazen de hiçbir gelişim gösteremediği ve potansiyelini bir türlü yansıtamadığı İslam Birliği anlayışı ele alınarak, İslam Dünyası'nda Siyasal Bütünlüğü sağlamak için İslam ülkelerinin Siyasi, Ekonomik, Bölgesel ve Hükümet dışı kuruluşların İslam Dünyası'na nasıl bir katkı sağladığı incelenmektedir.

Türkiye Pakistan ilişkilerinin tarihsel ve kültürel boyutu, bölgesel ve küresel sorunlara sunacağı katkı, askeri, istihbarat ve ekonomik alanlarda oluşturulacak iş birliklerinin potansiyeli ve İslam Dünyası'nda Türkiye Pakistan ilişkisinin nasıl bir örnek teşkil ettiği ele alınmaktadır.

Sonuç olarak Türkiye ve Pakistan'ın İslam Dünyası'nda yapılmış ya da yapılacak olan iş birlikleriyle gereken reformların yapılmasıyla küresel güçlerin etkisinden kurtularak küllerinden yeniden doğmaya çalışan İslam Dünyası'na ve İnsanlığa nasıl katkı sağlayabileceğine değinilmektedir.

Anahtar Sözcükler: İslam Dünyası, Siyasal Bütünlük, İslam Ülkeleri, İş Birliği, Türkiye, Pakistan, Askeri İş Birliği, Ekonomik İş Birliği, Stratejik Ortaklık

ABSTRACT

İLERİ, Muhammed Yılmaz. Example of Turkey and Pakistan in the Political Integrity of the Islamic World and the Efforts for Cooperation of the Islamic Countries, Master's Thesis, Ankara, 2019

The political integrity in the Islamic World, the efforts for cooperation of the Islamic Countries and also the relations of Turkey and Pakistan are discussed in three sections in this study.

By being discussed the process of the deep-rooted history of the Islamic World from a general perspective, the birth of Islam and its spread to the continents, how it made contributions to the formation of civilizations, its strategic importance, demographical structure and features of Islamic geography are explained.

Considering the understanding of Islamic integrity, which was tried to be implemented by the various civilizations of the Islamic World from past to present, sometimes successful but sometimes failed to make any progress and also could not reflect its potential, it is examined how the Political, Economic, Regional and Non-Governmental Organizations of the Islamic Countries make contributions to the Islamic World in order to ensure the political integrity of the Islamic World.

The followings are discussed; the historical and cultural aspects of the Relation of Turkey and Pakistan, its contribution to be made to the regional and global problems, the potential for cooperation in military, intelligence and economic fields and also how the relation of Turkey and Pakistan constitutes an example in the Islamic World.

Consequently, it is addressed how Turkey and Pakistan make contributions to the humanity and Islamic World which tries to be reborn from its ashes by getting rid of the impacts of global powers by means of the necessary reforms with the cooperation made or to be made in the Islamic World.

Key words: Islamic World, Political Integrity, Islamic Countries, Cooperation, Turkey, Pakistan, Military Cooperation, Economic Cooperation, Strategic Partnership

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.
BİLDİRİM	ii
TEŞEKKÜR	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR DİZİNİ	xi
ŞEKİLLER DİZİNİ	xv
TABLolar DİZİNİ	xvi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLAM DÜNYASI VE COĞRAFYASININ ÖZELLİKLERİ, YAPISAL SORUNLARI

1.1. İSLAM DÜNYASI	4
1.1.1. İslam Dünyası'nın Stratejik Önemi.....	5
1.1.2. İslam Dünyası'nın Demografik Yapısı	7
1.2. İSLAM DÜNYASI'NIN KITALARA DAĞILIMI	9
1.2.1. Asya Kıtasında İslam Dünyası	9
1.2.1.1. Körfez ve Ön Asya Ülkeleri.....	9
1.2.1.1.1. Türkiye	10
1.2.1.1.2. İran	10
1.2.1.1.3. Irak	11
1.2.1.1.4. Lübnan	11
1.2.1.1.5. Filistin	12
1.2.1.1.6. Suudi Arabistan.....	12

1.2.1.2. <i>Uzak Doğu ve Güney Asya Ülkeleri</i>	13
1.2.1.2.1. <i>Pakistan</i>	13
1.2.1.2.2. <i>Bangladeş</i>	14
1.2.1.2.3. <i>Endonezya</i>	15
1.2.1.3. <i>Orta Asya ve Kafkaslar Ülkeleri</i>	15
1.2.1.3.1. <i>Azerbaycan</i>	15
1.2.1.3.2. <i>Kazakistan</i>	16
1.2.2. <i>Afrika Kıtasında İslam Dünyası</i>	16
1.2.2.1. <i>Mısır</i>	18
1.2.2.2. <i>Cezayir</i>	18
1.2.3. <i>Avrupa Kıtasında İslam Dünyası</i>	20
1.2.3.1. <i>Balkanlarda İslam Dünyası</i>	21
1.2.3.1.1. <i>Makedonya</i>	21
1.2.3.1.2. <i>Bosna Hersek</i>	22
1.2.4. <i>Amerika Kıtasında İslam Dünyası</i>	23
1.2.5. <i>Avustralya Kıtasında İslam Dünyası</i>	24
1.3. İSLAM DÜNYASI'NIN YAPISAL SORUNLARI	25
1.3.1. <i>Siyasal Sorunlar</i>	25
1.3.2. <i>Ekonomik Sorunlar</i>	26
1.3.3. <i>Düşünsel Sorunlar</i>	27

İKİNCİ BÖLÜM

SİYASAL BÜTÜNLÜK VE İSLAM ÜLKELERİNİN İŞ BİRLİĞİ ÇABALARI, TÜRKİYE VE PAKİSTAN'IN ÜYE OLDUĞU KURULUŞLAR

2.1. İSLAM DÜNYASI'NDA SİYASAL BÜTÜNLÜK	29
2.1.1. <i>Emeviler Döneminde İslam Dünyası</i>	30
2.1.2. <i>Abbasiler Döneminde İslam Dünyası</i>	30
2.1.3. <i>Eyyubîler Döneminde İslam Dünyası</i>	30

2.1.4. Selçuklular Döneminde İslam Dünyası.....	31
2.1.5. Osmanlılar Döneminde İslam Dünyası	31
2.1.6. Yirminci Yüzyıl’da İslâm Dünyası	32
2.1.7. Dünya İslâm Kongresi.....	32
2.1.8. Sadabat Paktı.....	33
2.1.9. Bağdat Paktı	34
2.1.10. Yirmi Birinci Yüzyıla Girerken İslâm Dünyası	35
2.2. İSLAM ÜLKELERİNİN İŞ BİRLİĞİ ÇABALARI	35
2.2.1. İslâm İş Birliği Teşkilâtı (İİT).....	36
2.2.2. Ekonomik İş Birliği Kuruluşları.....	40
2.2.2.1. <i>Gelişen 8 Ülke (D-8)</i>	40
2.2.2.2. <i>Ekonomik İş Birliği Teşkilatı (EİT)</i>	42
2.2.2.3. <i>Petrol İhraç Eden Arap Ülkeleri Örgütü (OAPEC)</i>	43
2.2.3. Bölgesel Kuruluşlar.....	44
2.2.3.1. <i>Arap Devletleri Ligi (AL)</i>	44
2.2.3.2. <i>Afrika Birliği (AfB)</i>	46
2.2.3.3. <i>Körfez Arap Ülkelerinin İş Birliği Konseyi (KİK)</i>	47
2.2.3.4. <i>Mağrip Arap Birliği (MAB)</i>	48
2.2.3.5. <i>Güney Asya Bölgesel İş Birliği Örgütü (SAARC)</i>	49
2.2.3.6. <i>Güneydoğu Asya Ülkeleri Birliği (ASEAN)</i>	50
2.2.4. Hükümet Dışı Kuruluşlar	51
2.2.4.1. <i>İslam Dünyası Sivil Toplum Kuruluşları Birliği (İDSB)</i>	51
2.3. TÜRKİYE VE PAKİSTAN’IN BİRLİKTE OLDUKLARI YAPI ÖRGÜT VE ORGANİZASYONLAR	52
2.3.1. Asya İş Birliği Diyalogu/Asia Cooperation Dialogue (AİD/ACD)	52
2.3.2. Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ/WTO)	53
2.3.3. Birleşmiş Milletler (BM).....	55

2.3.4. Asya’da İş Birliği ve Güven Arttırıcı Önlemler Konferansı (AİGK/CICA)	57
2.3.5. Asya Kalkınma Bankası (AKB/ADB)	58
2.3.6. Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı (UAEA/IAEA)	59
2.3.7. Uluslararası Sivil Havacılık Örgütü (ICAO)	60
2.3.8. Uluslararası Denizcilik Örgütü (IMO)	61

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE VE PAKİSTANIN İSLAM DÜNYASI’NDAKİ YERİ, ROLLERİ VE İŞ BİRLİKLERİ

3.1. TÜRKİYE VE PAKİSTAN’IN TARİHSEL YAKINLIĞI	63
3.1.1. Türkiye’nin Tarihi Süreci	71
3.1.2. Pakistan’ın Tarihi Süreci	75
3.1.3. Tanınmış Tarihi Kişilikler ve Ortak Yönleri	77
3.1.3.1. Mustafa Kemal Atatürk - Muhammed Ali Cinnah	78
3.1.3.2. Mehmet Akif Ersoy - Muhammed İkbal	79
3.1.3.3. Adnan Menderes – Zülfikar Ali Butto	80
3.1.3.4. Tansu Çiller - Benazir Butto	82
3.1.3.5. Kenan Evren- Muhammed Ziyâ ül Hak	82
3.2. TÜRKİYE VE PAKİSTAN’IN İŞ BİRLİKLERİ	84
3.2.1. Türkiye Pakistan İlişkilerinin Siyasi ve Kültürel İş Birliği	84
3.2.2. Türkiye Pakistan İlişkilerinin Askeri Alanda ve Terör Konusunda İş Birliği	88
3.2.3. Türkiye Pakistan İş Birliğinde Ekonomik ve Ticari İlişkiler	92
3.2.3.1. İki Ülke Arasındaki Ticaretle Yaşanan Sorunlar	96
3.2.3.2. İki Ülke Arasındaki Müteahhitlik İlişkileri	98
3.3. TÜRKİYE VE PAKİSTAN’IN GELECEKTEKİ KONUMU VE STRATEJİK ORTAKLIKLARI	99
3.3.1. Uluslararası Alanda Geleceğe Dair Planlamalar	99
3.3.1.1. Türkiye ve Pakistan Arasında Karşılıklı Ziyaretler	100

3.3.1.2. <i>Türkiye, Pakistan, Afganistan Zirve Toplantıları</i>	106
3.3.1.2.1. <i>29 Nisan 2007 Zirvesi</i>	106
3.3.1.2.2. <i>5 Aralık 2008 Zirvesi</i>	107
3.3.1.2.3. <i>1 Nisan 2009 Zirvesi</i>	107
3.3.1.2.4. <i>25 Ocak 2010 Zirvesi</i>	108
3.3.1.2.5. <i>24 Aralık 2010 Zirvesi</i>	109
3.3.1.2.6. <i>1 Kasım 2011 Zirvesi</i>	110
3.3.1.2.7. <i>12 Aralık 2012 Zirvesi</i>	111
3.3.1.2.8. <i>13 Şubat 2014 Zirvesi</i>	112
3.3.2. <i>Türkiye ve Pakistan'ın İstihbarat ve Teknolojik Alanlarında İş Birlikleri</i> .	113
3.3.2.1. <i>İstihbarat Alanlarında İş Birlikleri</i>	113
3.3.2.2. <i>Teknolojik Alanlarında İş Birlikleri</i>	115
3.3.3. <i>Türkiye ve Pakistan'ın Nükleer Programı</i>	116
3.3.3.1. <i>Türkiye'nin Nükleer Durumu</i>	116
3.3.3.2. <i>Pakistan'ın Nükleer Durumu</i>	118
SONUÇ	121
KAYNAKÇA	127
EKLER	161
ÖZGEÇMİŞ	174

KISALTMALAR DİZİNİ

AB	Avrupa Birliği
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
AfB	Afrika Birliği
AFIC	Australian Federation of Islamic Councils (Avustralya İslam Konseyleri Federasyonu)
AGİT	Avrupa Güvenlik ve İş Birliği Teşkilatı
AİD/ACD	Asya İş Birliği Diyalogu/ Asia Cooperation Dialogue
AİGK/CICA	Asya'da İş Birliği ve Güven Arttırıcı Önlemler Konferansı/Conference on Interaction and Confidence Building Measures in Asia
AKB/ADB	Asya Kalkınma Bankası / Asian Development Bank
AL	Arap Devletleri Ligi
ALESCO	Arab League Educational, Cultural and Scientific Organization (Arap Eğitim Kültür ve Bilim Organizasyonu)
AOAD	Arab Organization for Agricultural Development (Arap Tarımsal Kalkınma Organizasyonu)
ASEAN	Association of Southeast Asian Nations (Güneydoğu Asya Ülkeleri Birliği)
BAE	Birleşik Arap Emirlikleri
BM	Birleşmiş Milletler
BK	Birlik Konseyi
CENTO	Central Treaty Organization (Merkezi Antlaşma Teşkilatı)
CHP	Cumhuriyet Halk Partisi
CPEC	Çin-Pakistan Ekonomi Koridoru
D-8	Developing Eight (Gelişen Sekiz Ülke)
DBK	Dışişleri Bakanları Konseyi

DCG	Defense Consulting Group (Savunma Danışmanlık Grubu)
DEAŞ	Devlet'ül İslamiyye fi'l Irak ve's Şam
DEİK	Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu
DİB	Dış İşleri Bakanlığı
DP	Demokrat Parti
DTÖ/WTO	Dünya Ticaret Örgütü/ World Trade Organisation
EIA	Energy Information Administration (Enerji Bilgi İdaresi)
EİT/ECO	Ekonomik İş Birliği Teşkilatı /Economic Cooperation Organisation
EÜAŞ	Elektrik Üretim Anonim Şirketi
FETÖ/PDY	Fetullahçı Terör Örgütü /Paralel Devlet Yapılanması
GATT	Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması
GTHB	Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı
HLCC	High Level Cooperation Council (Yüksek Düzeyde İş Birliği Konseyi)
HLSCC	High Level Strategic Cooperation Council (Yüksek Düzeyde Stratejik İş Birliği Konseyi)
HLMDG	High Level Military Dialogue Group (Yüksek Düzeyde Askeri Diyalog Grubu)
ICAO	International Civil Aviation Organization (Uluslararası Sivil Havacılık Örgütü)
IEA	International energy agency (Uluslararası Enerji Ajansı)
IMO	International Maritime Organization (Uluslararası Denizcilik Örgütü)
ISAF	International Security Assistance Force(Uluslararası Güvenlik Destek Gücü)
ISI	Inter Services Intelligence
İDSB	İslam Dünyası Sivil Toplum Kuruluşları Birliği
İHH	İnsan Hak ve Hürriyetleri İnsani Yardım Vakfı

İİT	İslam İş Birliği Teşkilatı
İKÖ	İslam Konferansı Örgütü
JMC	Joint Monitoring Committee (Birleşik Bakanlar Komisyonu)
KİK/GCC	Körfez Arap Ülkeleri İş Birliği Konseyi/Gulf Cooperation Council
KKTC	Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti
KM²	Kilometre Kare
kWh	kiloWatt saat
MAB	Mağrip Arap Birliği
MC	Milletler Cemiyeti
MİLGEM	Milli Gemi
MİT	Milli İstihbarat Teşkilatı
MoU	Memorandum of Understanding (Anlayış Memorandumlarını)
MÖ	Milattan Önce
MS	Milattan Sonra
NATO	North Atlantic Treaty Organization (Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü)
NBC	National Broadcasting Company
NGS	Nükleer Güç Santrali
NPT	Non Proliferation Treaty (Nükleer Silahların Artırılmasının Önlenmesi Anlaşması)
OAPEC	Organization of Arap Petroleum Exporting Countries (Petrol İhraç Eden Arap Ülkeleri Örgütü)
PKK	Partiya Karkerên Kurdistan (Kürdistan İşçi Partisi)
PMLN	Pakistan Müslüman Birliği Partisi
PPP	People's Party of Pakistan (Pakistan Halk Partisi)
PTT	Posta Telgraf Telefon

PYD	Partiya Yekîtiya Demokrat (Demokratik Birlik Partisi)
RCD	Regional Cooperation for Development (Kalkınma için Bölgesel İş Birliği)
SAARC	South Asian Association for Regional Cooperation (Güney Asya Bölgesel İş Birliği Örgütü)
S.A.V.	Sallallâhu Aleyhi ve Sellem
SCF	Serbest Cumhuriyet Fırkasının
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
STK	Sivil Toplum Kuruluşlarının
STM	Savunma Teknolojileri Mühendislik
TAİ	Turkish Aerospace Industries (Türk Havacılık ve Uzay Sanayii)
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TCCB	Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı
TGTV	Türkiye Gönüllü Teşekküller Vakfı
TOBB	Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği
TSK	Türk Silahlı Kuvvetleri
TÜBİTAK	Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu
TÜRKPA	Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi
UAEA/IAEA	Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı/International Atomic Energy Agency
YDSK	Yüksek Düzeyli Stratejik İş Birliği Konseyi
YY	Yüzyıl

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1.	Müslüman Nüfusun Dünya Üzerinde Yayılımı.....	4
Şekil 2.	Müslümanların Asya Kıtasındaki Dağılımı.....	9
Şekil 3.	Müslümanların Afrika'daki Dağılımı	16
Şekil 4.	Müslümanların Avrupa'daki Nüfusu	20
Şekil 5.	Balkanlarda Müslümanlar.....	21
Şekil 6.	Kuzey ve Güney Amerika Kıtası.....	23
Şekil 7.	Avustralya Kıtası	24
Şekil 8.	Sadabat Paktına Üye Ülkeler Haritası	33
Şekil 9.	Bağdat Paktı Logosu ve Üye Ülkeler Haritası.....	34
Şekil 10.	İslam İş birliği Teşkilatı Logosu ve Üye Ülkeler Haritası	36
Şekil 11.	D-8 Logosu ve Üye Ülkeler.....	40
Şekil 12.	Ekonomik İş birliği Teşkilatı Logosu ve Üye Ülkeler Haritası.....	42
Şekil 13.	Petrol İhraç Eden Arap Ülkeleri Örgütü Logosu ve Üye Ülkeler Haritası.....	43
Şekil 14.	Arap Devletler Ligi Logosu ve Üye Ülkeler Haritası.....	44
Şekil 15.	Afrika Birliği Logosu ve Üye Ülkeler Haritası	46
Şekil 16.	Körfez Arap Ülkelerinin İşbirliği Konseyi Logosu ve Üye Ülkeler Haritası	47
Şekil 17.	Mağrip Arap Birliği Logosu ve Üye Ülkeler Haritası.....	48
Şekil 18.	Güney Asya Bölgesel İş birliği Örgütü Logosu Ve Üye Ülkeler Haritası	49
Şekil 19.	Güneydoğu Asya Ülkeleri Birliği Logosu Ve Üye Ülkeler Haritası.....	50
Şekil 20.	İslam Dünyası Sivil Toplum Kuruluşları Birliğinin Logosu	51
Şekil 21.	Asya İş Birliği Diyalogu Logosu ve Üye Ülkeler Haritası.....	52
Şekil 22.	Dünya Ticaret Örgütü Logosu ve Üye Ülkeler Haritası.....	53
Şekil 23.	Birleşmiş Milletler Logosu ve Üye Ülkeler Haritası.....	55
Şekil 24.	Asya'da İş Birliği ve Güven Arttırıcı Önlemler Konferansı Logosu ve Üye Ülkeler Haritası	57
Şekil 25.	Asya Kalkınma Bankası Logosu ve Üye Ülkeler Haritası	58
Şekil 26.	Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı Logosu ve Üye Ülkeler Haritası.....	59
Şekil 27.	Uluslararası Sivil Havacılık Örgütü Logosu ve Üye Ülkeler Haritası	60
Şekil 28.	Uluslararası Denizcilik Örgütü Logosu	61
Şekil 29.	Türkiye Haritası	71
Şekil 30.	Pakistan Haritası	75

TABLÖLAR DİZİNİ

Tablo 1 İslam Ülkeleri Hakkında Kısa Bilgiler.....	8
Tablo 2 Pakistan İslam Cumhuriyeti ile Türkiye Cumhuriyeti Arasında Kültür Alanında Yapılan Antlaşmalar, Protokoller ve Etkinlikler	87
Tablo 3 Türkiye Cumhuriyeti ile Pakistan İslam Cumhuriyeti Arasında Ekonomi Alanında Yapılan Antlaşmalar ve Protokoller	93
Tablo 4 Bazı Ülkelerin Geleceğe Dair Nüfus Tahminleri.....	99

GİRİŞ

Dünyada klasik cephe savaşlarının dışında günümüzde sıkça duyduğumuz siber savaşlar, vekâlet savaşları sert ve yumuşak güç savaşları yaşanmaktadır. İnsanoğlunun var olduğu günden beri arzuladığı dünya hâkimiyeti, ülkelerin birbirlerine zorbalıklar yaparak yok etmesine, zalimlerin mazlumları ezdiği sistemlerin kurulmasına neden olmaktadır. Bu durum karşısında ezilenlerin birlik olma isteği ve bu yanlış sistemleri değiştirme iradeleri ortaya çıkmaktadır.

Dünyada diğer inanç ve düşünce sistemlerinde de birlik olma ve ortak hareket etme arzusu vardır. Avrupa Birliği, Şanghay İş Birliği gibi örgütler bunun birer örneğidir. Aynı şekilde İslam devletleri de kendi iç dinamikleriyle bir birlik oluşturmak için çaba sarf etmektedir.

İslam Dünyası'nda geçmişten bu yana gerek Müslümanların yaşadığı türlü sorunlar gerek İslam ülkelerinin ekonomik, siyasi, kültürel gelişmeleri göz önüne alındığında bir birliğe ihtiyaç duyulduğu açıkça ortadadır. Günümüzde Dünyanın hangi bölgesine bakılacak olursa yaşanan tüm sıkıntıların, terörün, iç savaşın, yoksulluğun sömürünün odağında Müslümanların olduğu görülmektedir. İslam Dünyası'nın sorunlar yaşadığı bir gerçektir ancak Müslüman devletlerin bu sorunların üstesinden gelebilecek bir potansiyele sahip olduğu da göz ardı edilmemelidir. Bu amaç için gerçek anlamda bir birliğin ve bütünlüğün sağlanarak sorunların giderilebileceğine vurgu yapılmaktadır.

İslam Ülkeleri yapacakları iş birlikleriyle dünyadaki Müslümanları küresel güçler karşısında bir düzene kavuşturmalı, Müslümanların her türlü tehdide, baskıya ve sorunlara karşı birlikte mücadele etmesini sağlamalı ve onların daha müreffeh bir hayat yaşamaları için çaba sarf etmelidir. İslam Dünyası'nın yirminci yüzyılına baktığımızda nasıl sömürüldüğü ve İslam Ülkelerinin bağımsızlıklarını ilan etmelerine rağmen emperyalist güçler tarafından nasıl baskı altında tutulduğu görülmektedir.

Türkiye Pakistan kardeşliğini sadece din kardeşliğine indirgemek son derece yanlış bir yaklaşım olur. İki ülke gerek yaşadıkları darbelerle, gerek terör, etnik ayrımcılık, radikal İslam gibi konularla birbirinin yansıması gibidir. İlişkilerin mevcut durumu göz önüne alındığında Türkiye ve Pakistan ekonomik potansiyelin yanı sıra askeri, siyasi, jeostratejik ve sosyo kültürel bakımdan birbirini tamamlayabilecek durumdadır.

Çalışmanın Konusu

Çalışmanın birinci bölümünde İslam Dünyası ve coğrafyasının özellikleri, İslam ülkelerinin stratejik önemleri, Müslümanların dünya üzerindeki demografik yapısı, İslam Dünyası'ndaki yapısal sorunlar, Arap baharı, Suriye meselesi, terör, sosyo ekonomik, siyasal, düşünsel sorunlara yer verilmektedir.

Dünyadaki siyasal ortam devletleri ulusal güvenlik ve iktisadi menfaatleri açısından uluslararası kurum, kuruluş ve teşkilatlara katılmaya zorlamaktadır. Oluşturulan birliklerle barışın devamı, silahlanmanın kontrol altına alınması, çatışmaların diplomasiyle çözülmesi, sosyal ve iktisadi ilerlemenin idame ettirilmesi, insan hakları özgürlük demokrasi gibi kavramların korunması amaçlanmaktadır. Benzer yapılar Müslüman ülkeler için de hiç kuşkusuz yararlı olacaktır. İktisadi ve teknoloji alanlarında Müslüman ülkelere gereken yardımları göndermek, İslam Birliği Teşkilatı'nı daha etkin bir hale getirmek, istikrar için yapılması gereken en önemli görevdir.

Çalışmanın ikinci bölümünde siyasal bütünlük, İslami devletlerinin kuruluşu, İslam birliği fikrinin doğuşu, Sadabat ve Bağdat Paktları, 21.yy'de İslam Dünyası'nın durumu, İslam ülkelerinin iş birliği çabaları, İslam İş Birliği Teşkilatı, Developing Eight (D-8) gibi ekonomik kuruluşlar, Arap Devletleri Ligi, Afrika Birliği ve Güney Asya Bölgesel İş Birliği gibi bölgesel kuruluşlar anlatılmaktadır. Ayrıca Türkiye ve Pakistan'ın yer aldığı organizasyonlardan bahsedilmektedir.

Bu çalışmada İslam Dünyası'ndaki uluslararası kuruluşlar çözümün adresi olarak vurgulanmış ve işlevsellikleri değerlendirilmiştir. İslam Dünyası'ndaki yapısal sorunlardan hareketle mevcut olan bu yapıların etkinliği ve potansiyeli ortaya konmuştur.

Tarihin her döneminde birbirlerine yardım etmiş olan Türkiye ve Pakistan savunma iş birliği yolunda önemli adımlar atmaktadır. İki ülkenin bulunduğu coğrafya ve jeopolitik konum itibari ile uluslararası terörizm, organize suçlar ve uluslararası uyuşturucu kaçakçılığı gibi suç örgütleri açısından istihbarat paylaşımını kaçınılmaz kılmaktadır. Bu bağlamda Türkiye ve Pakistan iş birliği hem günümüzde hem gelecekte dünya barışı ve güvenliği açısından önem arz etmektedir.

Çalışmanın üçüncü ve son bölümünde Türkiye ve Pakistan'ın İslam Dünyası'ndaki yeri ve iş birlikleri, tarihsel yakınlıkları, tanınmış kişilikleri ve ortak yönlerine yer verilirken, siyasi, askeri, ekonomik ve ticari alanlarda yaptıkları

Çalışmalardan bahsedilmektedir. Ayrıca karşılıklı ziyaretlerde ve yapılan zirve toplantılarında alınan kararlar, Türkiye'nin Afganistan ve Pakistan arasında üstlendiği yapıcı rol ve gelecekte yapılması beklenen ortak çalışmalar yer almaktadır.

Hiç şüphesiz bugün İslam lkeleri birçok konuda büyük bir sıkıntı içindedir. Ama unutulmamalıdır ki çözüm yine bu coğrafyada bu halkların ve devletlerin samimiyeti, cesareti ve desteğiyle gerçekleşecektir.

Çalışmanın Amacı

İslam Dünyası'nda siyasal bütünlük oluşturmak adına bu güne kadar İslam lkelerinin birbirleriyle yapmış oldukları iş birliklerinin ve bundan sonra yapılacak iş birliği çabalarının öncelikle İslam Dünyası'na sonra da tüm insanlığa nasıl fayda sağlayabileceğini gösteren bir çalışmayı ortaya koymaktır. Türkiye ve Pakistan'ın bu konuda sahip olduğu potansiyeller, tarihi bağlar ve iş birlikleri ele alınmaktadır.

Çalışmanın Yöntemi

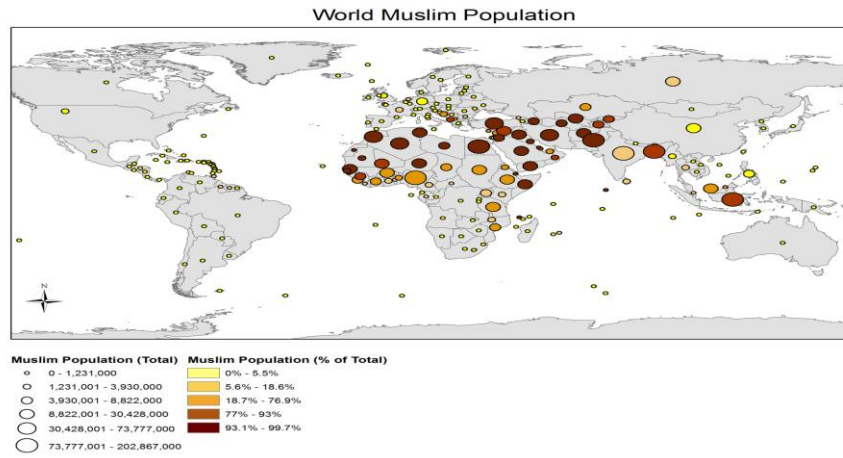
Çalışma esnasında konuya ilişkin literatür taraması yapılarak kitap, dergi, makale, yayınlanmış tezler, raporlar ve gazete haberleri incelenmiş ve kullanılan kaynaklara atıfta bulunulmuştur. Çevrimiçi veriler, kurum ve akademik web sitelerinden alınarak kaynakları gösterilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLAM DÜNYASI VE COĞRAFYASININ ÖZELLİKLERİ, YAPISAL SORUNLARI

Bu bölümde, İslam Dünyası'na, İslam Dünyası'nın stratejik önemine, demografik yapısına, kıtalara dağılımına, bazı İslam ülkeleri hakkında kısa bilgilere ve İslam Dünyası'nın yapısal sorunlarına değinilecektir.

1.1. İSLAM DÜNYASI

Şekil 1. Müslüman Nüfusun Dünya Üzerinde Yayılımı

Kaynak: <http://guides.library.cornell.edu/IslamAsiaExhibit/MuslimPopulations>

Milattan sonra 6. yüzyıl (yy)da Arabistan'da ortaya çıkıp yayılan İslam, selamete eren anlamına gelmektedir. Gittiği her yerde insan kitlelerini arkasına alarak medeniyetin gelişmesine katkı sağlayarak ve köprüler kurarak kendine ait bir İslam coğrafyası oluşturmaktadır (Özey, 1996, s. 12). Musevilik ve Hristiyanlık gibi kökeni Ortadoğu'ya uzanmaktadır. Kuzey Afrika, Güney Asya, Güney Avrupa ve Asya'ya yayılmış ve Fas'tan Endonezya'ya İngiltere'den Çin'e Rusya'dan Nijerya'ya kadar çok büyük bir alanda hüküm sürmektedir (Atasoy ve Berktaş, 2007, s. 34). Bu coğrafya yaklaşık 19 milyon km²'ye sahip olmaktadır (Tanrıverdi, 2016).

İslam Dünyası özellikle 19.yy Osmanlı topraklarını veya sömürülen İslam beldelerini ifade etmekle birlikte geniş manada Müslümanların yoğun olduğu ülkeler ve toplulukların buldukları coğrafyaları kapsamaktadır. İslam ülkelerinin aynı coğrafi konum üzerinde tek bir çatı altında olmadığını belirterek bununla birlikte aynı coğrafyada

aynı konumda bulunan birçok ülkenin varlığından bahsedilmektedir (Davutoğlu, 2002a, s.5). Günümüz İslam ülkeleri Asya ve Afrika başta olmak üzere diğer kıtalarda da yer almaktadır (Göksoy, 2014, s.13).

Asya-Afrika-Avrupa kıtalarının merkezinde kalan bu geniş alan; iklim açısından sıcak ve ılıman olarak bilinmektedir. İslam Dünyası'nın çöllerini ayrı tutacak olursak geniş bir kısmı insan hayatı için iyi bir yaşam ortamı oluşturmaktadır. Dağlarından ovalarına bitki örtüsünden yaylalarına topraklarından akarsu ve göllerine çok zengin bir coğrafyayı kapsamaktadır (Özey, 1996, s. 20).

1.1.1. İslam Dünyası'nın Stratejik Önemi

İslam ülkeleri dünyanın kesişen noktaları üzerinde, dünyanın önemli deniz yolları, yer altı zenginlikleri ve su kaynaklarının bol olduğu bir coğrafyada yer almaktadır. Kara, deniz ve hava ulaşımını bağlayan yollar bu ülkelerin topraklarından geçmektedir. Bu sebeple İslam devletleri coğrafi konumlarıyla stratejik bir bölgede buldukları için çeşitli dünya devletleri de kendi çıkarları açısından etkili olabilmek amacıyla bu topraklar üzerinde çatışmalar çıkararak karmaşaya neden olmaktadır (Göksoy, 2014, s.13).

İslam coğrafyası Makinder'in kara hâkimiyet teorisi ve Spukman'ın kenar kuşak teorisine göre hilal ya da iç yay bölgesi olarak geçmektedir. Her iki görüşe göre de, dünya hâkimiyetinin yolu, hilali ele geçirmekle mümkün olabilmektedir. Dolayısıyla, dünya hâkimiyeti için can damarını oluşturan stratejik bölge, Müslümanların elinde bulunmaktadır (Özey, 1996, s. 21).

Avrupa ve Afrika kıtalarını birbirinden ayıran tarihi ve ticari özelliği olan Akdeniz'in güney sahillerinin tamamı Ortaçağ döneminde İslam denizi hâline gelmiştir. Süveyş kanalının açılmasıyla Akdeniz deniz taşımacılığında önemli bir bölge hâline gelmekte ve Kızıldeniz gerek petrol gerekse askeri sevkiyat ve ticari malların taşımacılığı açısından büyük bir rol oynamaktadır (Göksoy, 2014, s.13). Ortadoğu'da çıkarılan petrolün % 40'ı ve dünyada sıvılaştırılmış gazın % 66'sı İran ve Umman'ın kontrolündeki Hürmüz boğazından geçmektedir, boğaz İran için stratejik bir anlama sahip ve Batı'ya karşı kullanabileceği bir koz olmaktadır. Boğazın güvenliğini, Amerika Birleşik Devletleri (ABD) desteğiyle-Körfez İş Birliği Ülkeleri ve İran sağlamaktadır. Boğazda zaman zaman askeri tatbikatlar yapılmakta ve bazen de ABD ve İran arasında muhtelif nedenlerle gerginlik yaşanmaktadır (Barış, 2017).

Basra Körfezi Hürmüz Boğazıyla Hint Okyanusu'na açılmaktadır. İran, Irak ve Körfez'deki Arap ülkelerinin kıyılarının olduğu bir denizdir. Burası bölgedeki devletler için dışa açılmada önemli bir kapı olmuştur. Aynı şekilde Karadeniz de, Rusya'nın Kırım, Kafkaslar ve Orta Asya'yı hâkimiyeti altına almadan önce bir İslâm gölü niteliğinde idi. Bengal Körfezi Bangladeş'i geri kalan dünyayla bağlarken, Güney Çin Denizi de Doğu Malezya, Borneo, Brunei ve Güney Filipinler açısından önem arz etmektedir. Okyanuslara gelince, Atlas Okyanusu'na bakan Batı Afrika sahillerinin büyük bir kısmını teşkil eden alanda Müslümanlar yaşamaktadırlar. Hint Okyanusu sahillerinin büyük bir çoğunluğunda da yine Müslümanlar yaşamaktadırlar. Doğu Afrika sahillerinden Endonezya ve Malezya adalarına kadar uzanan Güney Asya kıyıları Müslümanlar tarafından iskân edilmişlerdir. Büyük Okyanus da Filipinler ve Endonezya adaları vasıtasıyla İslâm dünyasına açılmaktadır. İslam Dünyası dünyanın en önemli boğazlarına sahip olmaktadır. Cebeli Tarık Boğazı Akdeniz'i Atlas Okyanusu'na bağlarken, Çanakkale ve İstanbul boğazları Karadeniz'i Akdeniz'e bağlamaktadır. Dünyanın suni su kanallarının en önemlilerinden sayılan Süveyş Kanalı da, Akdeniz'i Kızıldeniz'e bağlamaktadır. Babül-Mendep Boğazı ve Aden Körfezi de Kızıldeniz'in Arap Denizi vasıtasıyla Hint Okyanusu'na açılmasını, Hürmüz Boğazı ve Umman Körfezi, Basra Körfezi'nin Hint Okyanusu'na açılmasını sağlamaktadır (Göksoy, 2014, s.14).

Malakka Boğazı, Sumatra Adası ve Malezya Yarımadası arasında olan bir boğaz olmakla beraber konum itibariyle ekonomik bakımdan hayli önem teşkil etmektedir. Malakka Boğazı; Çin, Güney Kore, Endonezya, Hindistan, Tayvan, Japonya gibi devletlerarasında ticareti kolaylaştırmaktadır. Fakat korsan saldırıları boğazdaki ticarete zarar verdiği için Çin, çeşitli alternatif yollara destek olacağını açıklamıştır (Barış, 2017). İslâm ülkelerine kısaca bakacak olursak; tarım, hayvancılık, siyasal ve ekonomik potansiyele sahip oldukları gözlenmektedir. Topraklarında çok çeşitli tarım ürünleri yetişmekte olup, büyük ve küçükbaş hayvan bakımından oldukça zenginlerdir. Bütün bu özellikleriyle düşünüldüğünde, İslâm Dünyası; kendi kendine yeterli olabilecek durumda sayılmaktadır (Özey, 1996, s. 21).

İslam ülkeleri büyük nehirlerle sahiplerdir. Afrika'da Nil, Nijer, Malviyye ve Sus; Asya'da Fırat, Ganj, Seyhun, Dicle, Ceyhun (Armuderya), Asi, Sind ve Ürdün nehirleri yer almaktadır. Yıl boyunca sıcak ve yağışlı olan ekvator veya tropikal iklim, yazları yağışlı ve sıcak olan muson iklimi, sıcak olan kara iklim ile olan Akdeniz iklimi hakim olmaktadır. Önemli zirai ürünler arasında bulunan pirinç Mısır, Bangladeş, Pakistan,

Malezya ve Endonezya'da; buğday Afganistan, İran, Türkiye, Pakistan, Suriye, Mısır, Irak ve Kuzey Afrika 'da yetiştirilirken; Akdeniz ikliminin olduğu Kuzey Afrika sahilleri, Türkiye, Suriye ve Lübnan'da çeşitli turuncgiller ve meyveler yetişmektedir. Deniz ürünleri açısından da İslâm ülkeleri zengin sayılmaktadır (Göksoy, 2014, s.15).

Yer altı kaynaklarına bakıldığında, İslâm Dünyası; olağanüstü bir servete sahip olduğu anlaşılmaktadır. Dünya petrol rezervlerinin % 66'sı Ortadoğu'daki İslam Ülkelerindedir. Petrol kaynakları açısından en zengin 5 devletin tümü (S. Arabistan, Irak, B. Arap Emirlikleri, İran ve Kuveyt), İslâm ülkesidir. Doğal gaz kaynakları açısından en zengin beş ülke, Sovyet Rusya dışındaki Katar, İran, Birleşik Arap Emirlikleri (BAE), Suudi Arabistan İslâm ülkesidir. Ayrıca İslâm devletleri; bakır, uranyum, demir, kurşun, çinko, gümüş, elmas gibi farklı maden kaynaklarına sahip olmaktadır (Özey, 1996, s. 21). Enerji Bilgi Kurumu (EIA) ve Uluslararası Enerji Ajansı (IEA)'nın raporlarına göre Dünyada günlük elde edilen petrolün neredeyse üçte birinin İslam coğrafyasında dolaşp, yine aynı bölgedeki boğazlardan geçerek insanoğlunun kullanımına sunulduğu görülmektedir. Bu sebeple İslam coğrafyası petrol çıkarılan bir bölge olmasının yanında, çıkarılan petrolün dünyaya dağıtılması ve dünyanın çeşitli bölgelerinden getirilen petrol ve türevlerinin geçiş güzergâhında olması bakımından, enerji sektörü için vazgeçilemez bir konumda olmaktadır (Okumuş, 2017).

Gübre sanayinde kullanılan fosfat Fas, Tunus, Senegal, Mısır, Ürdün'de çıkarılırken, Metalurji sanayinde kullanılan krom üretiminin % 45'i Müslüman ülkelerden elde edilmektedir. Türkiye, İran, Pakistan ve Sudan krom bakımından sayılı olan ülkeler arasında bulunmaktadır. Ayrıca demir, manganez, kalay, kobalt gibi yer altı madenleri de Müslüman ülkelerde ciddi miktarlarda çıkarılmaktadır (Göksoy,2014, s.15).

1.1.2. İslam Dünyası'nın Demografik Yapısı

Günümüzde bağımsız İslam ülkelerinin sayısı 57'dir¹ ve (Tablo 1) de ayrıntılı olarak yer verilmiştir. Ayrıca dünya genelinde çeşitli ülkelere bağlı 13 özerk İslam bölgesi bulunmaktadır. Bugün İslam Dünyası'nda 1,5 milyar civarında Müslüman yaşamaktadır. Yani dünya nüfusunun %23'ü demektir (Özey, 1996, s. 20).

¹ Bazı kaynaklara göre 63 İslam Ülkesinin olduğu söylenmektedir. 24'ü Birleşik Krallık 'tan, 19'u Fransa'dan, 6'sı SSCB'den, 4'ü Yugoslavya'dan, 2'seri Hollanda ve Portekiz'den, 1'er tanesi de İspanya, İsrail ve İtalya'dan bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Türkiye, İran ve Afganistan sadece işgale maruz kalmıştır (Alkan, 2015, s. 394-395).

Tablo 1**İslam Ülkeleri Hakkında Kısa Bilgiler**

	Ülkenin Adı	Yüzölçümü (Km²)	Nüfusu	Başkenti
1.	Afganistan	652.864	34,66 milyon	Kabil
2.	Arnavutluk	28.748	2,876 milyon	Tiran
3.	Azerbaycan	86.600	9,762 milyon	Bakü
4.	Bahreyn	765,3	1,425 milyon	El-Manama
5.	Bangladeş	147.570	163 milyon	Dakka
6.	Benin	114.763	10,87 milyon	Porto-Novo
7.	Birleşik Arap Emirlikleri	83.600	9,27 milyon	Abu Dabi
8.	Brunei	5.765	423.196	Bandar Seri Begavan
9.	Burkina Faso	274.200	18,65 milyon	Ouagadougou
10.	Cezayir	2.382.000	40,61 milyon	Cezayir
11.	Cibuti	23.200	942.333	Cibuti
12.	Çad	1.284.000	14,45 milyon	N'Djamena
13.	Endonezya	1.905.000	261,1 milyon	Cakarta
14.	Fas	446.550	35,28 milyon	Rabat
15.	Fildişi Sahilleri	322.463	23,7 milyon	Yamoussoukro
16.	Filistin	6.220	4,95 Milyon	Doğu Kudüs
17.	Gabon	267.667	1,98 milyon	Libreville
18.	Gambia	11.295	2,039 milyon	Banjul
19.	Gine	245.857	12,4 milyon	Konakri
20.	Gine-Bissau	36.125	1,816 milyon	Bissau
21.	Guyana	214.970	773.303	Georgetown
22.	Irak	437.072	37,2 milyon	Bağdat
23.	İran	1.648.000	80,28 milyon	Tahrان
24.	Kamerun	475.442	23,44 milyon	Yaoundé
25.	Katar	11.571	2,57 milyon	Doha
26.	Kazakistan	2.725.000	17,8 milyon	Astana
27.	Kırgızistan	199.900	6,083 milyon	Bişkek
28.	Komorlar	2.612	795.601	Moroni
29.	Kuveyt	17.818	4,053 milyon	Kuveyt
30.	Libya	1.760.000	6,293 milyon	Trablus
31.	Lübnan	10.452	6,007 milyon	Beyrut
32.	Maldivler	298	417.492	Malé
33.	Malezya	330.803	31,19 milyon	Kuala Lumpur
34.	Mali	1.240.000	17,99 milyon	Bamako
35.	Mısır	1.010.000	95,69 milyon	Kahire
36.	Moritanya	1.030.000	4,301 milyon	Nuakşot
37.	Mozambik	801.590	28,83 milyon	Maputo
38.	Nijer	1.267.000	20,67 milyon	Niamey
39.	Nijerya	923.768	186 milyon	Abuja
40.	Özbekistan	448.978	31,85 milyon	Taşkent
41.	Pakistan	796.095	207,7milyon	İslamabad
42.	Senegal	196.712	15,41 milyon	Dakar
43.	Sierra Leone	71.740	7,396 milyon	Freetown
44.	Somali	637.657	14,32 milyon	Mogadişu
45.	Sudan	1.886.000	39,58 milyon	Hartum
46.	Suriye	185.180	18,43 milyon	Şam
47.	Suudi Arabistan	2.150.000	32,28 milyon	Riyad
48.	Surinam	163.821	558.368	Paramaribo
49.	Tacikistan	143.100	8,735 milyon	Duşanbe
50.	Tunus	163.610	11,4 milyon	Tunus
51.	Türkiye	783.562	82 milyon	Ankara
52.	Türkmenistan	491.210	5,663 milyon	Aşkabat
53.	Togo	56.785	7,606 milyon	Lomé
54.	Uganda	241.038	41,49 milyon	Kampala
55.	Umman	309.501	4,425 milyon	Maskat
56.	Ürdün	89.342	9,456 milyon	Amman
57.	Yemen	527.968	27,58 milyon	San'a

1.2. İSLAM DÜNYASI'NIN KITALARA DAĞILIMI

1.2.1. Asya Kıtasında İslam Dünyası

Şekil 2. Müslümanların Asya Kıtasındaki Dağılımı

Kaynak: <https://islamansiklopedisi.org.tr/asya>

İslamiyet, 6. yy'nin sonlarında kıtaya girmeye başlamış daha sonra fetih hareketleriyle genişlemiştir (Kurt, 1998, s.79). Maveraünnehir sanat, siyaset, ilim ve kültür merkezi olmuş, Sovyet dönemi dâhil hiçbir zaman bu ağırlığını kaybetmemiştir. Bölgede İslam, sadece halkların hayatlarını belirlemekle kalmamış, İslam Dünyası'na hizmet edecek güçleri ve maneviyat açısından önemli merkezleri (Buhara, Semerkant, Taşkent, Kazan, Hive vs.) ortaya çıkarmıştır. Bu merkezlerde yüzyıllar boyu düşünürler, bilim insanları, usta edebiyatçılar yetişmiş, İslam'ın kültürel ve ilmi başyapıtları üretilmiştir (Çalışkan, 2012, s.88).

Asya, çok sayıda Müslümanın yaşadığı ve coğrafi olarak İslamiyet'in yoğun yayılım gösterdiği kıtadır. Yaklaşık %23'ü Müslüman olan kıtanın nüfusu 860 milyonu aşmaktadır. Asya kıtasında Müslümanların yaşadıkları bölgeler; Körfez ve Ön Asya, Uzak Doğu ve Güney Asya, Orta Asya ve Kafkas ülkeleri olarak üç grupta ele alınmaktadır.

1.2.1.1. Körfez ve Ön Asya Ülkeleri

Afrika Asya ve Avrupa kıtalarının birleştiği bu bölgede; Türkiye, Bahreyn, Katar, BAE, Filistin, KKTC, İran, Irak, Kuveyt, Ürdün, Lübnan, Umman, Suriye, Suudi Arabistan, Yemen gibi ülkeler bulunmaktadır. İslam'ın bu ülkelerde nasıl kabul edilip yayıldığını görmek için bazı ülkelere kısaca değinilmektedir (Aydınlı vd., 2017, s.152).

1.2.1.1.1. Türkiye

Başkenti Ankara, resmi dili Türkçe, nüfusu 82 milyon olup %99'u Müslüman olan Türkiye'nin yüzölçümü 783.562 Kilometre Kare (km²)'dir. Türkler İslam Dünyası'na liderlik etme görevini ilk defa Selçuklu Devletiyle kazanmışlardır. Selçuklu'nun mirası üzerine kurulan Osmanlı Devleti'nde Yavuz Sultan Selimin Mısır'ı yöneten Memlûklü Devleti'ne son vermesiyle İslam Dünyası'nın manevi önderliği de Türklere geçmiştir (Arvasi, 2008).

Avrupa'da hızla yayılan ulus-devlet yapısının örnek alınması, Osmanlı'nın son dönemlerindeki yenilik hareketlerini oluşturmaktadır (Aslan ve Alkış, 2015, s.19). I. Dünya Savaşından sonra topraklarının çoğunu kaybetmiş olan Osmanlı'nın yerine kurulmuş olan Türkiye Cumhuriyeti, Asya ile Avrupa'yı birbirine bağlamaktadır (Aydınlı vd., 2017, s.152).

1.2.1.1.2. İran

Başkenti Tahran, resmi dili Farsça, nüfusu 80,28 milyon olan İran'ın yüzölçümü 1.648.000 km² dir. Hz. Ömer Devrinde İslamiyet'i seçmiştir. Bir süre Selçukluların merkezi olan İran, Selçukluların yıkılmasıyla küçük hanedanlıklar arasında paylaşılmıştır (Aydınlı vd., 2017, s.155). İslam öncesinde büyük bir kültür ve medeniyete sahip olan İran, İslamiyet'i kabulünden sonra da bölgenin siyasi ve ekonomik yapısında önemli rol oynamaktadır (Göksoy, 2014, s.121).

Uzun yıllar Rus saldırılarına maruz kalmış olan İran' da 1925'te Şah Rıza Pehlevi Devri başlamıştır. Ayetullah Humeyni 1979'da halk ayaklanmasına önderlik ederek şahlık rejimine son vermiş, yerine İran İslam Cumhuriyetini kurmuştur (Aydınlı vd., 2017, s.155). Zengin petrol ve doğalgaz yataklarıyla ekonomik açıdan, stratejik konumu ve 1979 İslam devrimi nedeniyle de siyasi bakımdan yakın dönemde dünyanın gündeminde sürekli yer almaktadır (Göksoy,2014, s.121).

1.2.1.1.3. Irak

Başkenti Bağdat, resmî dili Arapça, dini İslamdır. Yüz ölçümü 437.072 km², 2016 verilerine göre nüfusu 37,2 milyondur. % 97'si Müslüman nüfusedir. Irak birçok medeniyete beşiklik yapmış derin tarihi kökleri olan bir ülkedir. Hz. Ömer döneminde fethedilen Irak, Hz. Ali ve Abbasiler zamanında İslam Devleti'nin başkenti olmuştur. Uzun yıllar Osmanlı hâkimiyetinde kalmıştır (Aydınlı vd., 2017, s: 155).

I. Dünya Savaşı'ndan sonra İngiliz mandasına tabi olmuştur. Ülkede işgalcilere karşı yürütülen özgürlükçü hareketler karşısında İngilizler 1921'de Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal'ı Irak tahtına getirmiştir (Abbas, 2017, s. 80).

3 Ekim 1932'de Milletler Cemiyeti (MC)'ne kabul edilerek şeklen bağımsız hale gelen ilk Ortadoğu Arap ülkesi olmuştur (Göksoy, 2014, s. 93). 1958'e kadar krallıkla idare edilen Irak cumhuriyet olmuştur. 1968'de iktidara gelen Baas Partisi uzun süre Irak siyasetine hakim olmuş ve partili Saddam Hüseyin 1979'dan 2003'e kadar ülkenin devlet başkanlığını yapmıştır (Aydınlı vd., 2017, s: 155).

1.2.1.1.4. Lübnan

Başkenti Beyrut, resmi dili Arapçadır. 10.452 km² yüz ölçümüne sahiptir. 2016 verilerine göre nüfusu 6,007 milyondur. Halkın % 59,5'i Müslüman olan ülkede Maruni, Grek, Ermeni gibi birçok din ve mezhep grubu, bulunmaktadır. Hz. Ömer devrinde fethedilen Lübnan Selçuklular, Abbasi, Memlukler, Eyyubiler ve Emevilerin hâkimiyetine girmiştir. 1516'da Osmanlı hâkimiyetine giren ve I. Dünya Savaşı sonuna kadar dört yy Osmanlılarca yönetilen Lübnan 1918'de Fransızlarca işgal edilmiş ancak 1944'te bağımsız olabilmıştır (Aydınlı vd., 2017, s. 156).

Çok fazla siyasi partinin olduğu Lübnan nitelik, ideoloji ve başarıdan ziyade din ve mezhep esasına göre kurulmuş ve liderlikler söz sahibi ailelerin ve kişilerin elinde olmuştur. Dış dünyanın etkisiyle, bir kısım kapitalist sistemi, bir kısım ise sosyalist ideolojiyi tercih etmiştir (Ballıoğlu, 2008, s. 35). Lübnan'da uygulanan yönetim sistemine göre cumhurbaşkanı Hristiyan, başbakan Sünni, meclis başkanı ise Şii Müslüman olmak zorundadır. Parlamentoda Hristiyan ve Müslümanların yarı yarıya temsil hakkı bulunmaktadır. (Aydınlı vd., 2017, s. 156).

1.2.1.1.5. Filistin

Başkenti Kudüs, resmi dili Arapça, nüfusu 4.95 milyon olup % 95'i Müslüman olan Filistin'in yüzölçümü 6.220 km²'dir. Hz. Ömer in kan dökmeden fethettiği Kudüs, Müslüman, Hristiyan ve Musevilerin de özgürce ibadet edebilecekleri bir ülke olmuştur (Dağ, 2015a, s.17). 1517'de Yavuz Sultan Selim ile Osmanlı'nın hâkimiyetine girmiştir. 1900'lerin başlarına dek Müslüman, Hristiyan ve Yahudilerin birlikte huzurla yaşadıkları bir yer olarak varlığını sürdürmüştür. 1905'te başlayan yoğun Yahudi göçüyle gerginlikler başlamıştır. I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti yenilince İngilizler Filistin'i işgal edip ve 1921'de Yahudi-Arap Devleti'nin kurulduğunu ilan etmişlerdir (Aydınlı vd., 2017, s.156).

Filistin-İsrail meselesi 1917'de Balfour Deklarasyonu'nun yayımlanması ve 1948'de İsrail Devleti'nin kurulmasıyla Orta Doğu'nun en çetrefilli sorunu olmuştur (Atmaca, 2017, s.62). Birleşmiş Milletler (BM) 1947'de Filistin'de kurulmasını istediği devletin çift uluslu olması ve Kudüs'e uluslararası bir statü verilmesini kararlaştırmıştır (Aydınlı vd., 2017, s.156-157).

Bölgede ortaya çıkan sorunlar, dört büyük savaşa, pek çok silahlı çatışmaya, mülteci krizine, çevre ülkelerin sosyo-politik yapısının bozulmasına ve pek çok devlet-dışı faktörün meseleye müdahil olmasına neden olmuştur. 1990'larda Oslo Barış Görüşmeleri ile tarafların birbirini tanımalarına dayanan bir barış umudu ortaya çıksa da sürecin başarısızlığa uğramasıyla çözümsüzlüğün bedeli bölge açısından oldukça ağır olmuştur (Atmaca, 2017, s.62).

1.2.1.1.6. Suudi Arabistan

Başkenti Riyad, resmî dili Arapça, nüfusu 32,28 milyon olan Suudi Arabistan'ın, yüzölçümü: 2.150.000 km²'dir. Arap Yarımadası, Emeviler tarafından 7. yy'de kurulan ilk İslam imparatorluğunun merkezi olmuş, 8. yy'de Abbasi'lerin hâkimiyetine girmiştir. Abbasiler 13.yy'de Moğol istilasıyla yıkılmıştır. Arap Yarımadası'nın batı kıyıları, Mısırda bulunan Memluklerin hâkimiyetine girmiştir (Aljazeera, 2014a).

1517'den 1918'e kadar Osmanlı himayesinde bulunan ülke, 1918'de İngilizlerin provokasyonu ile Osmanlı'dan ayrılmış Suudi Krallığı kurulmuş ve vahhabilik

benimsenmiştir (Aydınlı vd., 2017, s.157). 19. yy 'de Arabistan topraklarını birleştirmeyi hedefleyen Suud ailesi kendi özerk alanlarını tesis etmeye başlamıştır (Aljazeera, 2014a).

Önceleri kendini “*Necid, Hicaz ve çevresinin Kralı*”, “*Necid Sultanı*”, ve “*İmam*” olarak tanımlayan Abdülaziz, 1932’ de kendisini “*Suudi Arabistan Kralı*” ilan etmiştir (Sahipkıran, 2016). Kral Abdülaziz tarafından 23 Eylül 1932’de kurulan ve El Suud hanedanının yönettiği devletin yönetim şekli monarşidir. 13 idarî bölgeye ayrılmıştır (DİB, 2018a).²

1.2.1.2. Uzak Doğu ve Güney Asya Ülkeleri

Müslüman nüfusun büyük bir bölümü Güney Asya ve Uzak Doğu ülkelerinde yaşamaktadır. Bölgedeki İslam ülkeleri Maldivler, Brunei, Bangladeş, Endonezya, Afganistan, Pakistan ve Malezya’dır. Ayrıca birçok Müslüman Tayland, Japonya, Hindistan, Filipinler ve Çin de azınlık durumundadırlar (Aydınlı vd., 2017, s.158).

1.2.1.2.1. Pakistan

Başkenti İslamabad, resmî dili Urduca olup konuşulan dilleri İngilizce, Urduca, Pencabi, Sindhi, Seraiki, Peştuca, Beluci’dir. Nüfusu 207,7 milyon (2017 sayımı kesin olmayan sonucudur)olan Pakistan’ın yüzölçümü 796.095 km²dir. Etnik Yapı olarak; Pencabi %45, Sindhi ve Peştun %15, Seraiki %10 Muhacir %8 (ülkenin kuruluşunda Hindistan’dan göç etmiş Urduca konuşan Müslümanlar), Beluci %4 ve %3 diğer yapılar bulunmaktadır. Para Birimi ise Pakistan Rupisi’dir (DİB, 2019a).

1930’lardan sonra Hindu-Müslüman çatışmasının artması, iki farklı devletin meydana çıkmasına neden olmuştur. II. Dünya Savaşının ardından yaşanan ekonomik kriz ve toplumsal rahatsızlıklar (Hindu- Müslüman) iki toplum arasındaki ayrılıkları belirgin hale getirmiştir. İngiliz sömürmesine son verme amacıyla Hindu ve Müslüman milliyetçilerin bazen iş birliği yapmasına rağmen, güvensizlik sorunu 1940’da Müslüman Birliği’ni, Pakistan devletini kurmaya yöneltmiştir (Arslan, 2016a).

² T.C. Dış İşleri Bakanlığı, Kaynakça da ve Metin de DİB olarak kullanılacaktır

1971'de Bangladeş Pakistan'dan ayrılmıştır. 1973'te Pakistan'ı İslam cumhuriyeti olarak belirten anayasa yürürlüğe girmiştir (Birişik, 2007, s.150). Pakistan, ulusal egemenlik açısından üç konu üzerinde durmuştur. Bunlar: Ülkenin toprak bütünlüğünün korunması, Keşmir'in mülkiyet ve egemenlik hakkı ve kaynağı Hindistan'da olan akarsuların önünün kesilmemesidir (Karaağaçlı, 2011).

Pakistan İslam Cumhuriyeti, altmış yılı aşan bağımsızlığında uzun bir süre ordu tarafından yönetilmiştir. Demokratik şekilde gelen hükümetler, cumhurbaşkanları ya da komutanlar eliyle görevden alınmıştır (Aljazeera, 2013). Dört eyaletli federal bir yapıya sahiptir. Pakistan Meclisi 342 Ulusal Meclis üyesi ile 104 Senato üyesinden oluşmaktadır. Eyaletlerde, seçilen bir Eyalet Başbakanı ve merkezi yönetim adına Cumhurbaşkanı tarafından atanan bir Eyalet Valisi vazife almaktadır. 7 İdari Birimden oluşan "*Aşiretler Bölgesi*" yer almaktadır (DİB, 2018b).

1.2.1.2.2. Bangladeş

Başkenti Dakka, resmi dili Bengaledir. 2016 yılı verilerine göre yaklaşık 163 milyonluk nüfusuyla Güney Asya bölgesinde üçüncü, dünyada ise sekizinci en kalabalık ülke olan Bangladeş, 147.570 km² yüzölçümüne sahiptir. Bangladeş'te sekiz idari bölge bulunmaktadır (Banu, 2009).

Bangladeş 12. asırdan 1757'ye dek Müslümanlar tarafından, 1757'den 1905'e kadar İngilizler tarafından yönetilmiştir. 1947'de 'Doğu Pakistan' adıyla Pakistan'ın bir eyaleti olmuş ve Hindistan 1971'de Hindistan-Pakistan savaşı sonunda Doğu Pakistan'ın büyük bölümünü işgal etmiş, 1971'de Mucib-ür-Rahman'ın öncülüğünde Bangladeş Müslüman Halk Cumhuriyeti kurulunca ülkeyi terk etmiştir. 1975'te ki darbe ile Mucib-ür-Rahman ve ailesi öldürülmüştür (Çetin, 2013).

General Hüseyin Muhammed Erşad 1983'de devlet başkanlığını açıklamış ve 1986'da cumhurbaşkanı seçilmiştir. Dış politikada Hindistan'la yaşadığı Farikka Barajı sorununu 1985'te antlaşmayla çözerek komşularla ilişkileri düzeltmeye çalışsa da iç politik baskılar nedeniyle gösteriler grevler ve karışıklıklar yaşanmıştır (Husain, 1992, s. 446). ABD dünyada II. Dünya Savaşı'ndan sonra İngilizlerin sömürülerine gözünü dikti ve geçte olsa 1990'lı yıllardan sonra siyasi anlamda etki etmeye başlamıştır (Toprak, 2013).

1.2.1.2.3. Endonezya

Başkenti Cakarta, resmî dilleri Endonezce ve Malaycadır. nüfusu 261,1 milyon olup % 84'ü Müslüman olan Endonezya'nın yüzölçümü 1.905.000 km²dir. II. Dünya Savaşı'nda işgalci Japonlar yenilince adaların kontrolü Hollanda'ya geçmiştir. 1900'ler de başlatılan bağımsızlık hareketi, Ahmed Sukarno başkanlığında bir hükümet kurulmasıyla, 17 Ağustos 1945'de başarıya ulaşmıştır (Deik, 2014, s. 2-3).

60 yıllık Endonezya siyasal hayatı üç döneme ayrılır: 20 yıllık Sukarno Dönemi, 32 yıllık Suharto Dönemi ve halen devam eden Reform Dönemi. Bu üç dönemin Endonezya tarihinde en çok iz bırakan safhası Suharto'nun 32 yıllık iktidarı olmuştur (Yenigün ve Duran, 2010, s.463). Endonezya, doğusundan batısına 5 bin kilometreyi bulan ve toplam 17 bin adadan oluşan dev bir ülkedir. Güneydoğu Asya coğrafyasındaki 300 milyonu bulan Malay ırkının yaklaşık 230 milyonu Endonezya sınırları içerisinde yaşamaktadır (Özay, 2011).

1.2.1.3. Orta Asya ve Kafkaslar Ülkeleri

Orta Asya ve Kafkasya İslamiyet'le erken tanışmıştır. Bölgedeki devletler 19. yy'den itibaren Ruslarca ele geçirilmiştir. Sovyetlere bağlı ülkelerden, Letonya, Litvanya ve Estonya 1991'de birlikten çıkmıştır. Bu kopuşları Orta Asya'da bulunan Türk toplulukları izlemiştir ve 1991'de Türkmenistan, Özbekistan, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan özgürlüklerini ilan etmişlerdir (Aydınlı vd., 2017, s.165).

1.2.1.3.1. Azerbaycan

Başkenti Bakü, resmi dili Azerice, nüfusu 9,762 milyon olup %98'i Müslüman olan Azerbaycan'ın yüzölçümü 86.600 km²dir. 18. yy'de Osmanlı Devleti, Safevî Devleti ve Rusya arasında Azerbaycan'a hâkim olma mücadelesi başlamıştır. Safevîler'in zayıflaması, Azeri halkının Ermeni ve Gürcülerle olan anlaşmazlıkları Ruslara tutunacak imkân vermiş ve kısa sürede Azerilere ait toprakları kontrol altına almışlardır. Halka soykırım uygulamışlardır (Göl, 2016, s.158).

30 Ağustos 1991'de bağımsız olan Azerbaycan, Sovyetler Birliği'nin dağılması, Dağlık Karabağ bölgesinde Ermenistan ile yapılan savaş nedeniyle siyasi ve ekonomik

istikrarsızlık yaşamış, 1993 ve 1998’de seçimleri kazanan Haydar Aliyev sayesinde ülkeye istikrar gelmiştir (Deik, 2013, s.3).

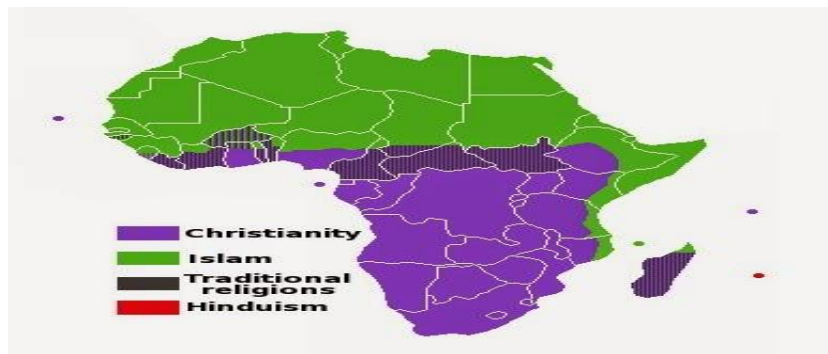
Gence olayları, Karabağ’ın işgali, Ermenistan’la yürütülen savaş gibi zorlu süreçlerden geçen Cumhuriyet, her şeye rağmen büyüyen bir ekonomiye sahip olmaktadır (Özlu, 2018). Kafkaslarda yaşayan en büyük Türk topluluğudur.

1.2.1.3.2. Kazakistan

Başkenti Astana, resmî dili Kazakça olan Kazakistan Orta Asya’daki Türk Cumhuriyetleri içinde bulunan en geniş topraklara sahip ülkedir. Yüz ölçümü 2.725.000 km², Nüfusu 2016 yılı verilerine göre 17,8 milyondur. Kuzeyinde Rusya Federasyonu, güneyinde Özbekistan ve Kırgızistan, doğusunda Çin Halk Cumhuriyeti, batısında Hazar Denizi, güneybatısında ise Türkmenistan yer almaktadır. Kazakistan’ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülke Türkiye’dir (Aydınlı vd., 2017, s. 165-166).

1983-1987 yılları arası, SSCB ile Güney Cumhuriyetlerin ayrılma dönemi olarak görülmektedir. Mihail Gorbaçov, Rus olan Gennadi Kolbin’i Kazak olan Muhammed Kunaev’in yerine atamıştır. Kazakların tepkisi çok farklı olmuştur. Bu atamanın sonucu 1986 Alma Ata olaylarını başlatarak SSCB’nin dağılmasına asıl neden olmuştur (Gündoğdu ve Güler, 2017, s. 77). Kazakistan Cumhuriyeti Parlamenter bir Cumhuriyet’tir. SSCB’den 16 Aralık 1991 tarihinde ayrılarak bağımsızlığını kazanmıştır. Nursultan Nazarbayev tarafından yönetilmektedir. Nazarbayev, 1991’den sonra yapılan tüm seçimlerde Cumhurbaşkanlığına seçilmiştir (Konca, 2012).

1.2.2. Afrika Kıtasında İslam Dünyası

Şekil 3. Müslümanların Afrika'daki Dağılımı

Kaynak: <http://www.afrikaulkeleri.net/2014/04/afrika-din-haritasi-afrikada-musulman.html>

İslamiyet'in Afrika Kıtasına girişinde 2 evre gösterilmektedir. 1. evre, Müslümanların Kuzey Afrika'yı fethetmesi, 2. evre ise Müslüman tüccarların İslamiyet'i Afrika'nın diğer bölgelerine yayma isteği olarak bilinmektedir (Aydınlı vd., 2017, s.169).

Müslüman coğrafyacılar Senegal'den Habeşistan'a kadar Büyük Sahra'nın güneyinde kalan bölgeye 'Siyahlar ülkesi' anlamına gelen 'biladü's-sudan' adını vermişlerdir. Günümüzde Afrika'nın batısında ve doğusunda İslamiyet din olarak büyük oranda benimsenmiştir. Bugün Batı Afrika'da Nijer, Nijerya, Senegal, Moritanya, Mali, Gine halkının büyük bir kısmı ile Doğu Afrika'da Sudan, Somali ve diğer gruplar din olarak İslamiyet'i seçmişlerdir. Fildişi Sahili, Gana, Kamerun, Gine Bissau, Burkina Faso, Sierra Leone gibi birçok Batı Afrika ülkesinin nüfusunun yarıya yakını Müslümandır. Müslümanlar Batı Afrika'nın diğer ülkelerinde de azınlık olarak yaşamaktadırlar (Göksoy,2014, s.239). Kuzey Afrika merkezlerinden Sudan'a kadar inen ve Sahra'nın Doğu ile Batı arasında geçen önemli ticaret yolları, Batı Afrika'nın İslamiyet'i seçmesinde etkili olmuştur (Dursun, 1988, s.431).

İslamiyet'in ilk yıllarıyla Müslümanlara kucak açan ve dünyada her üç Müslüman'dan birinin bulunduğu kıta günümüzde deyim yerindeyse İslam Dünyası'ndan soyutlanmış hak ettiği ilgiden uzak bir halde yaşamaktadır. Müslümanların yoğun olduğu kuzeydeki ülkeler Ortadoğu'ya ait görüldüğünden gündemde olsa da Müslümanların azınlıkta olduğu Sahra Altı ülkeleri adeta yok sayılmaktadır. Hâlbuki Müslüman nüfusun yarısı, Sahra Kuşağı ve Sahra Altı Afrika ülkeleri olarak bilinmektedir (Dağ, 2015b, s.7). Emevi ve Abbasi devrinde Afrika'daki fetihler devam etmiştir. Yavuz Sultan Selim Dönemi'nde bölge Osmanlılara geçmiştir (Aydınlı vd., 2017, s.169).

17.yy'de Afrika'yı sömürme konusunda Avrupalılar rekabete girişmişlerdir. 18.yy'nin sonlarına doğru şirketler kurmaya ve insanları köleleştirip baharat, altın, palmiye yağı, fildişi, gibi kıymetli eşyaları gemilerle Avrupa'ya taşıyıp satmaya başlamışlardır. Kilisenin yardımlarıyla misyonerler Afrika'nın her tarafına dağılmışlardır.

Afrika, 1950'den sonra özgürlüğünü kazanmaya başlamıştır. Fakat Avrupa devletleri, Afrikalıları ekonomik açıdan kendilerine bağlayıp, geride iç çatışmalara sebep olan, azınlıklar, yapay sınırlar ve batı kültürüyle yetiştirdikleri insanlar gibi pek çok sorun bırakmışlardır (İslamveihsan, 2016). Eğitim alanında oldukça sınırlı bir gelişme varmış.

Batı tipi eğitim ve misyoner teşkilatlarının açtıkları okullardan mezun olanlar çeşitli dernek ve partiler yoluyla II. Dünya Savaşı'ndan sonra siyasi haklar ve bağımsızlık taleplerinde bulunmaya başlamışlar (Göksoy, 2014, s.241).

1.2.2.1. Mısır

Başkenti Kahire, resmi dili Arapça, nüfusu 95,69 milyon olan Mısırın yüzölçümü 1.010.000 km²'dir. Hz. Ömer döneminde fethedilen Mısır, kısa süreli bir Mağrip etkisinin ardından, Eyyubiler ve Memlukler zamanında Büyük Selçuklu mimari geleneklerinin etkisine girmiştir. 16.yy'nin ilk çeyreğinde Osmanlılar tarafından fethedilmiştir (Bayhan, 2007, s.77).

Modern Mısır'ın kurucusu Kavalalı Mehmed Ali Paşa kabul edilmiştir. Mısır Hıdivliğinin özerkliğini 1914'e kadar Osmanlı'nın bir parçası olarak sürdürmüş fakat 1882'de Britanya'nın işgali sonucunda Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliğinden çıkmış ve 1914'te sona ermiştir (Aljazeera, 2014b). Kral Faruk 1952'de Cemal Abdülnasır'ın öncülüğünde Hür Subaylar olarak nitelendirilen bir cunta tarafından devrilmiştir. Hür Subaylar arasında yer alan Albay Cemal Abdülnasır, 1956'da Cumhurbaşkanı seçilmiştir (Heykel, 1974, s.42-60). Resmi ideoloji olmamakla birlikte Arap milliyetçiliği Mısır kültürünün önemli bir parçasıdır. Mısırlı aydınlar kendilerini daha çok içinde hem Hıristiyanlık hem İslam hem de eski Mısır medeniyetinin yer aldığı Akdenizli adıyla tanımlamaktadırlar (Efegil, 2013, s.20-22).

Başka partilerden adaylarla Parlamenteoya girmeye çalışan Müslüman Kardeşler Mübarek'in devrilmesiyle Mısır siyasetinde yeni bir devrin başladığına inanarak Hürriyet ve Adalet Partisi'ni kurmuştur. Ancak Temmuz 2013 darbesiyle eski rejim hala var olduğunu göstermiştir. Darbeye direnen Mısır halkı Kahire'nin en büyük meydanlarında gösteriler yapmıştır (Ülger, 2016, s.138).

1.2.2.2. Cezayir

Başkenti Cezayir, resmi dili Arapçadır. Cezayir Afrika'nın giriş kapısı ve adeta Akdeniz'in karakolu konumunda olmasıyla stratejik öneme sahiptir. İspanya, Portekiz, İngiltere ve Fransa gibi birçok Avrupalı devletin hedefindeki Cezayir, ne yazık ki bu ülkelerin saldırılarına da maruz kalmıştır. Cezayir'in 1516'da Barbaros kardeşlerden

yardım istemeleri neticesinde başlayan Osmanlı hâkimiyeti 1847 yılına kadar sürmüştür (Nam, 2013).

Akdeniz’de Avrupalıların güçlerini arttırmalarıyla Osmanlı zayıflamış, Cezayir’i 1830’da işgal eden ve 1830’dan bağımsızlığın kazanıldığı 1962’ye kadar Cezayir’i siyasi, sosyo-ekonomik yönden himayesinde tutan Fransa, I. ve II. Dünya Savaşlarında Ortadoğu’ya ulaşabilmek için bölgeyi kullanmıştır (Taşgın, 2015).

Fransa’nın işgal edip tüm yeraltı ve yerüstü kaynaklarını 132 yıl sömürdüğü, 5 milyon insanı katlettiği ve 1962’de ayrıldığı ülkede 1954’de bağımsızlık mücadelesi başlamıştır (Nazal vd., 2017).

1.2.2.3. Nijerya

Başkenti Abuja, resmi dili İngilizce, yüzölçümü 923.768 km²’ye sahip olan Nijerya, yaklaşık 200 milyonluk nüfusuyla Afrika’nın en kalabalık ülkesidir. Nijerya’da İslam ilk olarak 11.yy sonunda ortaya çıkmıştır. Kitlesele anlamda İslamiyet 13-15. yüzyıllarda ülkenin kuzeyinde Mali ve Songay sultanlıkları üzerinden gerçekleşmiştir. 16. yy sonlarında çok sayıda cami ve medresenin bulunduğu belirtilse de İslâm’ın Nijerya’da asıl yayıldığı dönem 19.yy ve bu dönemde ki Osman Dan Fudî’nin yapmış olduğu cihad hareketi olmuştur (Turan, 2018).

1804’te cihad hareketiyle on yılda Hevsâ şehir devletlerinin tamamını ele geçirerek 1812’de Sokota halifeliğini ilân etmiştir. Böylelikle Bornu hariç Nijerya’daki Müslüman nüfusu tek çatı altında toplamıştır (Kavas, 2007, s. 110).

İngiltere’nin 1861’de sömürgeleştirdiği ülke 1960’da bağımsızlığını ilan etmiştir. 1990’da demokrasiye geçilirken, 1998’de gelişmekte olan 8 ülkeden biri olmuştur. 1986’dan beri Nijerya İslam İş Birliği üyesidir (Umar, 2017).

1.2.3. Avrupa Kıtasında İslam Dünyası

Şekil 4. Müslümanların Avrupa'daki Nüfusu

Kaynak: <http://academilist.com/fizigin-muhammed-salahi-kim/>

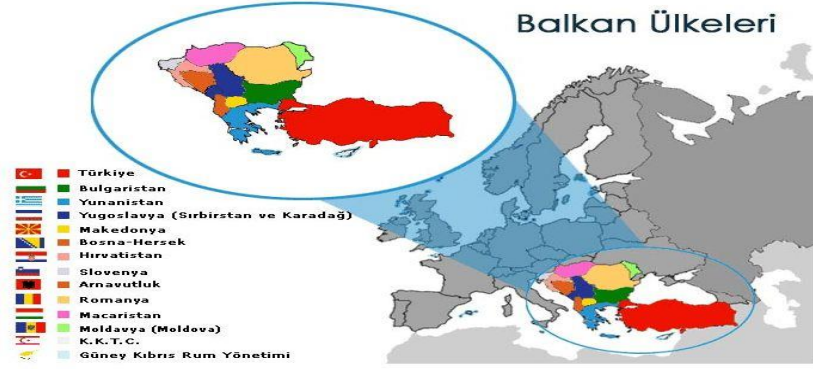
Müslümanlar Emeviler Dönemi'nde Tarık bin Ziyad komutasında Endülüs'ü fethetmişlerdir. İktisadi, sosyal ve kültürel sahalarda ilerleme kateden Endülüs de İslam'ın hoşgörüsüyle çok sayıda halk İslam'ı seçmiştir. Kuzeyden gelen Hristiyan baskıları neticesinde Müslümanlar güneye çekilmişlerdir. Bölgenin son İslam merkezi durumundaki Gırnatanın düşmesiyle Müslümanların Endülüs'teki egemenliği sona ermiştir. 19. yy'inin sonlarıyla Müslümanlar başta Fransa ve İngiltere olmak üzere sömürgeci ülkelere göç etmeye başlamışlardır. Hindistan ve Somali gibi ülkelerden gelenler İngiltere'ye; Kuzey Afrika'dan gelenler ise Fransa'ya göçmüştür (Aydınlı vd., 2017, s.175).

İspanya'da İslamiyet'le hesaplaştığına inanan Hristiyan dünyası, Anadolu toprakları üzerinden Orta Avrupa ve Balkanlar'a hareket eden Türklerle karşılaşmıştır. Önceleri Araplara nispet edilen olumsuz yakıştırmalar Türkler için söylenmeye, yazılıp çizilmeye başlanmıştır (Özdemir, 2000).

Avrupa'da günümüzde 10 milyon Müslümanın yaşadığı varsayılmaktadır (Aydınlı vd.,2017, s.175). İngiltere ve Fransa 'da Camilerde verilen dini eğitimlerle gençler İslamiyet'i öğrenmektedir (Heyet, 2004, s.585).

Almanya'da Türk, Yugoslav, Arnavut ve Kuzey Afrikalı Belçika'da değişik ülkelerden gelen İslam cemaati bulunmakta olup çoğunluğunu Türklerle Faslılar oluşturmaktadır. Polonya'da Tatar kökenli eski bir İslam cemaati vardır. Portekiz de Kuzey Afrika Müslümanları yaşamaktadır (Kurtuluş, 1991a, s. 155-158).

1.2.3.1. Balkanlarda İslam Dünyası

Şekil 5. Balkanlarda Müslümanlar

Kaynak: <http://www.dunyabizim.com/soylesi/23866/davasi-icin-calismayan-musulmanin-bir-degeri-yoktur>

Adını balkan dağlarından alan Balkanlar; batıda Adriyatik, doğuda Karadeniz, Güneyde pek çok ada ve yarımada ile Akdeniz'in ortalarına kadar ilerleyen, Kuzeyde Tuna ve Sava Nehirlerinin oluşturduğu ovalarla çevrili olan bir yarımadadır (Özey, 2016, s.3).

15. yy'de İslam Balkanların içlerine kadar yayılmıştır. Osmanlıların, Ortodoksların sapkın ilan ettiği Bogomil mezhebine mensup Bosnalılara yardım etmesi, Bosnalıların Müslüman olmasını sebep olmuştur. 1463'te Sırbistan'ın ele geçirilmesiyle Bosna ve Hersek İslam'ın kalesi haline gelmiştir (Aydınlı vd., 2017, s.172). Osmanlı'nın dağılmasıyla birlikte İslam Dünyası'ndaki parçalanmalar, Balkanlarda iki devletin, Arnavutluk ve Bosna'nın ortaya çıkmasına neden olmuştur. İki dünya savaşında da, sürgüne ve asimilasyona maruz bırakılıp, dinlerini terk etmeye zorlanmışlar ve katledilmişlerdir. Komünist sistemin bölgeye hâkim olmasıyla, yönetimler dini özgürlükleri kaldırmış ve ülkeleri tanrı tanımaz hale getirmişlerdir (İHH, 2009).

1.2.3.1.1. Makedonya

Başkenti Üsküp, resmi dili Makedonca, nüfusu 2,081 milyon olan Makedonya'nın yüzölçümü 25.713 km²'dir. Balkanlarda İslam Dünyası'nın yoğun olduğu bir diğer ülke Makedonya'dır. Yugoslavya Krallığı döneminde hem Berlin Antlaşması'nda yer alan azınlık hakları için hem de Müslüman azınlığı kontrol etmek için Yugoslavya İslam Birliği kurulmuştur. Makedonya İslam Birliği 1993'te Makedonya

Cumhuriyeti İslam Dinî Birliği adıyla yeniden örgütlenmiştir. Anayasada yer alan devlet ve din işlerinin birbirinden ayrı olmasından dolayı Makedonya İslam Birliği, vakıf mallarının yönetimi, yayınlar, dinî eğitim gibi işlerin yürütülmesinde bağımsız olmuştur (Hajdari, 2014, s.7).

Müslümanların balkanlarda yoğun bulunduğu ülkeler, Kosova, Bosna Hersek, Arnavutluk 'tur. Yunanistan, Karadağ, Bulgaristan, Romanya, gibi birçok devlette Müslümanlar, azınlık olarak yaşamaktadır. Bulgaristan Müslümanları Başmüftülüğü Bulgaristan'da Müslüman cemaatin temsilcisidir. Başmüftülük, Bulgaristan Müslümanlarının hem dinî işlerini idare etmekte hem de temsil etmektedir. Batı Trakya'daki azınlıklar Balkanlardaki Müslüman azınlıklara göre farklı statüde yer almaktadır (Aydınlı vd., 2017, s.172-173).

1.2.3.1.2. Bosna Hersek

Başkenti Saraybosna, resmi dilleri Hırvatça, Sırpça, Boşnakça, nüfusu 3,517 milyon olan Bosna Hersek'in yüzölçümü 51.197 km²dir. Avusturya 1878'de Berlin Antlaşması'nı fırsat bilerek Bosna-Hersek'i işgale başlamıştır (Pehlivan, 2012). 1908'de, Avusturya, Bosna Hersek'i Tamamen kendi topraklarına katmıştır. Avusturya-Macaristan tahtının veliahdı Franz Ferdinand'ın bir sırp tarafından öldürülmesi, I. Dünya Savaşı'nın çıkmasına sebep olmuştur (Özey, 1996, s. 219).

1945'te II. Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle Doğu Bloğuna katılan, komünizmle idare edilen Yugoslavya, lider Tito'nun 1980'de ölmesinin ardından ekonomik ve siyasi yönden zayıflamıştır. Doğu Bloğu ülkelerinin komünizmi terk etmesi ve (Aljazeera, 2014c) 1991'de Yugoslavya'nın dağılmasıyla Bosna- Hersek, Aliya İzzet Begoviç'in liderliğinde bağımsızlığını ilan etmiştir. Fakat Sırp lar bağımsızlığı tanımayıp saldırıya geçmişlerdir (Aydınlı vd., 2017, s.173).

1992'de Slovenlere ve Hırvatlara devlet kurma hakkı verilirken Boşnaklara verilmemiştir. ABD'nin öncülüğünde 1995'te Dayton Antlaşması dikte edilip imzalatılmıştır. Antlaşmaya göre; Bosna-Hersek Cumhuriyeti, iki devletten müteşekkildir. Buna göre toprakların % 51'ine sahip Hırvat ve Boşnaklardan meydana gelen Bosna-Hersek Federasyonu ile % 49'una sahip Sırp lardan meydana gelen Sırp Cumhuriyetidir (Tekin, 2013).

1.2.4. Amerika Kıtasında İslam Dünyası

Şekil 6. Kuzey ve Güney Amerika Kıtası

Kaynak: http://jesper65.dk/?page_id=1062

Amerika kıtasının İslam'la tanışması 17. yy'den 19. yy'ye kadar köle olarak Batı Afrika'dan zorla getirilen siyahilerin kıtaya yerleşmesiyle başlamıştır (Erinç vd., 1991, s.47). 1500'lerde Avrupa'da yaşayan Endülüs Müslümanlarının baskı ve zulümden kaçarak kâşif gemicilerle birlikte Amerika kıtasına gelmeleri İslam'ın buralarda yayılmasını sağlamıştır (Karabostan, 2016, s.3).

17. ve 19. yy'ler arasında köle olarak Amerika'ya getirilen Afrikalıların % 8'inin Müslüman oldukları tahmin edilmektedir (Dünyabülteni, 2015). El Turko olarak isimlendirilen Osmanlı vatandaşları Müslüman nüfusun bir bölümünü oluşturmaktadırlar (Karabostan, 2016, s.3).

1875-1925 yıllarında Müslüman ülkelerden kıtaya ikinci büyük göç, Suriye, Ürdün ve Lübnan'dan olmuştur. Bir diğer göç dalgası ise 1947-1960 yılları arasında Amerika'ya ulaşmıştır (Heyet, 2004, s.576).

Amerika'da Müslümanların sayısının artmasını sağlayan etkenlerden biri İslam'da ruhban sınıfının olmayışıdır (Aydınlı vd., 2017, s.176).

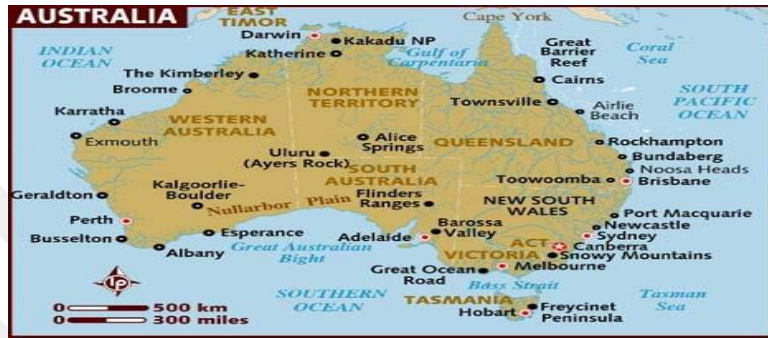
1980-2001 arasında, Amerika'nın en hızlı büyüyen ve gelişen dini İslamiyet olmuştur. Amerika'daki Müslümanların 8 milyon civarında olduğu tahmin edilmektedir. Amerika'daki camiler 2 bini aşmıştır (Dünyabülteni, 2015).

Kanada'daki Müslümanların % 45'ini Hindistan ve Pakistanlılar oluşturmakta, bunu Araplar takip etmektedir. Trinidad ve Tobago'daki Müslümanlar Amerika'nın en iyi teşkilatlanmış Müslüman topluluğudur. Portekiz 1500'de Brezilya'yı işgal ettiğinde

Afrika'dan köle olarak getirdiği insanları yerleştirmiştir. Müslümanlar Venezuela'ya ilk olarak İspanya sömürgeciliği zamanında gelmişler. Kolombiya'ya I. ve II. Dünya Savaşlarında Lübnan, Suriye ve Filistin'den göçler olmuştur (Kurtuluş, 1991b, s.39-42).

Amerika'da 2001'de yapılan saldırılardan sonra İslam'ı araştıran yabancılar İslam'a ilgi duyup Müslüman olmuştur (Rutven ve Nanji, 2004, s.170).

1.2.5. Avustralya Kıtasında İslam Dünyası

Şekil 7. Avustralya Kıtası

Kaynak: <https://serhatengul.com/avustralya-hakkinda-bilgi-ve-avustralyada-yasam/>

İslamiyet Avustralya kıtasında 10. yy'de bölgeye gelen Arap tüccarlar ve 16. yy'de Endonezya'dan gelip kıtanın kıyı kesimlerine yerleşen seyyah ve balıkçılarla ortaya çıkmıştır (Saltık, 2014, s.262).

Avustralya kıtasına ilk gelen Müslümanlar olarak kabul edilen deve kervanı sahibi Afganlar tamamen erkeklerden oluşuyordu. Hemen hemen hiç kadın yoktu. Ekseriyetle yerli (aborigin) kadınlarla evlilikler yaptıkları varsayılmaktadır (Tosun, 2004, s.502).

Malaylar ve Afganlar bölgede yerleşip Müslüman cemaatlerini oluşturarak, Avustralya'daki ilk İslâm topluluklarını meydana getirmişlerdir (Dursun, 1991a, s.170). II. Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye, Endonezya, Lübnan, Pakistan'dan Avustralya'ya göçler olmuştur (Bahfen, 2015). Türk nüfusun %40'ının Kıbrıslı Türklerden oluştuğu tahmin edilmektedir (Dursun, 1991a, s.171). Avustralya'daki Müslüman cemaat 50 den fazla ülkeden ve yine 50 den fazla dilin konuşulduğu insanlardan oluşmaktadır (Bahfen, 2015). Avustralya hükümetince Müslümanların üst kuruluşu olarak kabul edilen Avustralya İslam Konseyleri Federasyonu (AFIC), ülkede İslami hizmetleri

ayarlamaktadır. Bunun için İslam ülkelerinden din görevlisi getirtmekte, radyo-televizyonda çeşitli programların yapımında etken olmakta ve etlerin İslami usullerde hazırlanmasını sağlamaktadır. AFIC'in merkezi Melbourne 'dedir (Dursun, 1991a, s.171).

1.3. İSLAM DÜNYASI'NIN YAPISAL SORUNLARI

İslam Dünyası tarihin farklı dönemlerinde siyasal, sosyal, kültürel, teolojik problemler yaşamış olsa da, modern dönemdeki sömürü, iç savaş, işgal, darbe, fakirlik gibi konularla anılır olmuştur. Bugün Batı refah ve kurtuluş, İslam Dünyası ise korku imajıyla zihinlerde yer etmektedir (Tekin, 2016, s. 322).

1.3.1. Siyasal Sorunlar

Bugün farklı coğrafyalarda yer alan Müslümanlar uluslararası sömürü ve işgal altındadır. Suriye, çok uluslu işgalin en açık örneğidir. İran, askeri ve ekonomik anlamda Esed rejimini desteklemiştir. Devlet'ül İslamiyye fi'l Irak ve's Şam (DEAŞ)'in Suriye'de gelişmesine göz yumulmuştur. Suriye'ye dış unsurlar gelmeden önce devrim güçlüydü ancak devrimciler 2015'den sonra bir taraftan Esed ile savaşırken diğer yandan Partiya Yekîtiya Demokrat (PYD) ile savaşmaya başlamıştır. Devrimcilerin Esed'e saldırıları artınca duruma Rusya müdahil olmuştur. Sürecin Suriye lehine ilerlemesine çalışan Türkiye burada çok önemli koordinasyon görevi görmektedir. Demokratik yönetim bölgenin geleceğini açısından son derece önemlidir. Suriye'deki devriminin başarıya ulaşmasının İran'ın bölgedeki mezhepçi politikalarını başarısız kılacağı aşikâr olmaktadır (Mustafa, 2016).

Arap baharı Tunus'tan başlayarak Mısır, Yemen, Libya gibi ülkelerde ciddi etkilerde bulunmuş; bu ülkelerin diktatörleri iktidardan düşmüşlerdir. Mısır, Hüsnü Mübarek'in devrilmesinin ardından Mursi ile yeni bir sürece girmişken darbe ile ülke yeniden kötü şartlara dönmüştür. Dış destekli Sisi yönetimi hegemonya kurmuşsa da, bunun sürdürülmesi sorun olmaktadır. İhvan'ın Mısır'daki gücü ve darbenin itici psikolojisi birleştiğinde, Mısır'ın uzun vadede yeni hareketlere gebe olacağı söylenmektedir. Libya, Kaddafi'nin ardından sömürü ve çatışmalara teslim olmuştur. Yemen, Ali Abdullah Salih'in devrilmesinden önce de ciddi bir karışıklık ve iç savaş içindeydi. Bu ülkelerin Tunus'ta başlayan ve adına Arap Baharı denilen süreçten

etkilenmesi, diktator yönetimler kadar gelirdeki adaletsizliklerden de kaynaklanmaktadır. Nitekim sarsıntılar yaşamalarına rağmen körfez ülkeleri ve Suudi Arabistan'ın endişeleri devam etmektedir (Tekin, 2016, s. 322).

15 Temmuz hadisesinde de benzer bir durum yaşanmış ve Türkiye'de devleti ele geçirmeye yeltenen Fetullahçı Terör Örgütü/Paralel Devlet Yapılanması (FETÖ/PDY) hareketi milletin ortak tavrıyla yenilmiştir (Topsakal, 2016, s. 406-407). Bu, İslâm'a ve insanlığa hizmet diye yola çıkanların, nasıl kanlı bir *“terör teşkilâtı”* haline geldiklerini göstermiştir. Türkiye bu bâdireyi, devletin bütün kurumlarının dirayeti ve milletin sağduyusu ile aşmıştır.

Arap Baharı'yla birlikte başlayan diktatör rejimlere başkaldırı girişiminin başarısız olması Kuzey Afrika'dan İran topraklarına kadar bütün coğrafyada çok büyük bir travmaya neden olmaktadır. Tıpkı Osmanlı topraklarının parçalanması gibi, Libya ikiye bölünmüş, Irak üçe, Yemen iki parçaya. Suriye İslam Dünyası'nın Kerbela'dan sonra en acı Müslüman katliamının Müslüman eliyle yapıldığı topraklar olarak tarihe geçmektedir (Öztürk, 2017).

1.3.2. Ekonomik Sorunlar

İslam İş Birliği Teşkilatı (İİT) elli yedi üye ülke, beş gözlemci statüsüne sahip devlet ve topluluktan oluşmaktadır. İslam coğrafyası çoğunluğu Asya, Afrika ve Avrupa kıtalarında bulunan, dünyada siyasi ve sosyo ekonomik sorunların sıklıkla yaşandığı az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkeleri barındırmaktadır. Kendine yetecek zengin hammadde kaynaklarını barındırırken otoritesizlik, iç siyasi çekişmeler, güvenlik, göç işsizlik, açlık, yoksulluk, sağlık, eğitim sorunları yaşamaktadırlar. Elbette ki, bu ülkelerin tamamı başarısızdır diyemeyiz, ancak hemen hepsinde bir şekilde, devletin meşruiyeti ve işlevselliği ile ilgili ciddi sorunlar görülmektedir (Tarihbilimi, 2015).

İslam coğrafyasında ciddi bir yer altı ve yerüstü zenginliği mevcuttur. Sömürü ve hegemonya bu zenginlikleri ülke insanların refahına değil, Batı'ya aktarmaktadır. İslam Dünyası önemli ekonomik potansiyellere sahip olmakla birlikte bunları değerlendiremediği görülmektedir. Zengin ülkelerin parası Batı bankalarında durmaktadır. Bu paraların diğer ülkelerde bir yatırım ve istihdama dönüşmemesi, hem ekonomik hem de siyasi açıdan ciddi bir krizdir. Sudi Arabistan, Kuveyt ve kimi körfez ülkelerinin paraları küresel aktörlerin kontrolündedir (Tekin, 2016, s. 326-327).

Terör ve güvenlik bahanesiyle işgal edilen Afganistan'ın başta bakır olmak üzere değerli maden rezervleri vardır. Uzakdoğu ve Asya'da süper güç olma yolundaki Çin ve Hindistan'a yakınlığı ile İngiltere ve Amerika başta olmak üzere sömürgeci ülkeler için önem arz etmektedir. Petrol ülkesi ve verimli arazileri olan Irak, savaş zararlarının tazmini yaptırımıyla ekonomik açıdan sıkıntıya sokulmuştur. Öte yandan ülkedeki petrol üretiminden pay almaya çalışan grup ve aşiretler başka bir sorun teşkil etmektedir. Vadedilen demokrasi gelinen noktada hiç var olmamış ve Irak ne yazık ki kaosu hâkim olduğu bombalı saldırıların, mezhep ve etnik çatışmaların, merkezî idare ile bölgesel yönetimler arasında sorunların yaşandığı bir ülke olmaktadır (Tarihbilimi, 2015).

İslami kesimin ekonomik anlamda üzerinde durdukları ama maalesef önemli bir başarı elde edemedikleri başlıca konular, zekât ve faizsiz banka meseleleri olmaktadır. Ancak faizsiz finans sistemi yetmez. Adil ücret, sendikacılık, çalışma güvenliği, sermaye-emek ilişkisi, kadın ve çocuk işçiler gibi sorunlar ya son sıralarda yer almaktadır ya da hiç gündeme bile getirilmemektedir. Oysaki bu konular bugün birçok insanın hayatını derinden etkileyen konular arasında yer almaktadır (Aldemir, 2017).

Müslüman halk kendine ait olanı sahiplenme bilincine yavaş da olsa ulaşmaya başlamış ve yaşadıkları ülkenin toprağından elde edilen geliri istemektedir. Özellikle altın, petrol, uranyum ve bor gibi madenlerin üretim hakları ve gelirleri çok önemlidir. Üretim hakkına sahip çok uluslu şirketler ve ülke yönetimleri, halkın taleplerini umursamamakta ve ne yazık ki bu durum iç çatışmalara neden olmakta, siyasi, askeri ve sosyal gelişmelerin de devreye girmesiyle, İslam Dünyası neredeyse her an siyasi ve ekonomik sıkıntılarla çalkalanmaktadır (Tarihbilimi, 2015).

1.3.3. Düşünsel Sorunlar

Fetihler İslam devletini iki önemli sorunla karşı karşıya getirmiştir. İlki, fethedilen coğrafyadaki farklı kültür ve dine mensup olanların İslam'a bakışları, ikincisi ise fetihlerle imparatorluk sürecine girerek kültürel toplumsal ve siyasal gereksinimlerin çeşitlenmesi olmuştur. Söz konusu durumlar her türlü düşünsel ve siyasal gelişmenin kaynağını oluşturmuştur. Halifelerin desteği ile çalışmalar yapan bilim adamları ve düşünürler, matematik, tıp, ilahiyat, astronomi, hukuk, astroloji, simya, vb. alanlarda toplumun ihtiyacını karşılamaya çalışmışlardır. Bilim ve felsefe, 14. yüzyıl sonrası ortaçağ karanlığından sıyrılmaya çalışan İspanya aracılığıyla, doğunun felsefe, kadim

bilgi ve geleneği Latin dünyasına geçmiş, Rönesans, Aydınlanma ve sanayi devrimiyle birlikte bir başka boyuta ulaşmıştır (Aydın, 2002).

İslam Dünyası iş yapabilme stratejileri ve hedefleri bakımından oldukça plansızdır ve zihniyet sorunu yaşamaktadır. İşlerin sistematik biçimde yapılacağına dair planlar geliştirilmediği için sorunlar büyümektedir. Batı'nın hegemonyacı müdahalesinin böyle bir stratejinin geliştirilmemesindeki etkisinden bahsedilebilir ancak bu tamamen Batı'ya yüklenmemelidir. İşlerin anlık ihtiyaçlar doğrultusunda yapılması istikrarı önlemekte ve uzun vadeli toplumsal hafızanın oluşmasına izin vermemektedir. Batı ülkeleri geleceğe dair planlarla bunu sıkı takip etmektedir. Bu sebeple ulaşım hizmetlerinden gündelik hayata, iş hayatından üniversitelere kadar birçok stratejik alan oluşmaktadır. Batı ülkeleri nüfusta gerilerken, İslam Dünyası'nın nüfusu genç ve hızla artmaktadır. Bu nüfus, iyi organize edilmediğinde tabii ki bir karmaşaya sebep olmaktadır. İnsan kaynaklarının işsizlik, istihdam ve plansızlık sebebiyle bir kısmı ülke dışına çıkmaktadır (Tekin, 2016, s. 328).

Dünyanın en iyi üniversiteleri arasına İslâm dünyasından bir ya da iki üniversite ancak girebilmektedir. Müslüman ülkeler bilhassa temel eğitimin kalitesini arttırmalıdır. Aksi halde dünya ile rekabet etmek ve söz sahibi olmak imkânsızdır. Zengin ve az nüfusa sahip bazı Müslüman ülkeler dünya ile rekabet edebilecek bilim ve kültür merkezleri açmayı başarabilseler yoksul ve eğitimsiz kalmış İslâm dünyasının gelişmesine ve toplumsal ilerlemeye bir katkı sunabilirler. Günümüzde Müslüman devletler arasında her alanda iş birliği yapılabilecekken, imam yetiştirme ve dinî eğitim programları en büyük payı oluşturmaktadır. Sadece dini ilimler alanında burslar vermek yetmez, teknik ve bilimsel alanlarda da burs vererek ülkelerin gelişmesine katkı sunulmalıdır (Avcı, 2018).

Dünyanın her yerine dağılmış Müslümanlar daha iyi şartlar altında yaşamayı fazlasıyla hak etmektedir. Ancak yaşadıkları topraklarda dini, sosyo ekonomik, kültürel ve siyasi sorunlara karşı mücadele vermektedirler. Bu sorunların çözümünde ülkelerin tek başına hareket etmesi yetmemektedir. Siyasal bütünlük ve birlik olma çabalarına ihtiyaç duyulmaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM

SİYASAL BÜTÜNLÜK VE İSLAM ÜLKELERİNİN İŞ BİRLİĞİ ÇABALARI, TÜRKİYE VE PAKİSTAN'IN ÜYE OLDUĞU KURULUŞLAR

Bu bölümde, İslam Dünyası'nda siyasal bütünlüğe, İslamiyet'in doğuşundan 21. yy'ye kadar kurulmuş olan bazı önemli imparatorluk ve devletlere, 21. yy İslam Dünyası'nda kurulan paktlara, iş birliği örgütlerine, teşkilatlara, Türkiye ve Pakistan'ın üye olduğu bazı önemli kuruluşlara değinilecektir.

2.1. İSLAM DÜNYASI'NDA SİYASAL BÜTÜNLÜK

İslam birliği fikri; Batı karşısında az gelişmişliğin etkisinden kurtulmak için bir çözüm arayışı olarak 19. yy'nin ikinci yarısından sonra Osmanlı, Hindistan ve Mısır aydınlarınınca yüksek sesle dile getirilip, tartışılmıştır. Fikir, İslâm'ın modern gelişmeler karşısında insanların dünyaya bakışını belirleyip, yaşamın her sahasına hâkim evrensel bir siyasî ve sosyal içeriği barındıran, Müslümanların kardeş oldukları düsturuyla hareket eden İslâm Birliği'ni öngörmekteydi. İslâm birliği ortak amaç, ideal birliği, ilim, aksiyon faaliyet, siyasal, kültürel, ekonomik bir birlikteliği oluşturmaktadır (Alp, S., 2015, s.54-58).

Siyasî birlik peygamberimiz (s.a.v.) tarafından Medine'de “*Medine Sözleşmesi*” ile sağlanmıştır. 622'de “*kitâb*” ve “*sahife*” adıyla hazırlattığı bu anayasa 47 maddeden ibaret olup, hukuk tarihi açısından önem teşkil etmektedir. Maddeler tetkik edildiğinde anayasa hukuku ile ilgili bazı konularda düzenleyici ve bağlayıcı hükümler içerdiği görülmektedir. Yürütme ve yargı işleyişine ait konulara değinmekte, farklı zümreleri bağlı olacakları hukuki sistemde serbest bırakarak, yaşam konusunda belli başlı kuralları belirtmektedir. Öte yandan ayrıntılara girilmese de, iktidar ve vatandaşların hak ve görevleri de sözleşmede mevcut bulunmaktadır. Bazı hukuk tarihçilerine göre, sözleşme, İslam'ın ilk Anayasası olmakla kalmayıp, aynı zamanda dünyada ilk yazılı anayasa örneği özelliğini de taşımaktadır. Çünkü Aristo, Konfiçyüs, Kavtilya'nın çalışmaları, yöneticilerce benimsenmiş anayasalar olarak değinilmemektedir (Hamidullah, 2003, s.183-210).

2.1.1. Emeviler Döneminde İslam Dünyası

Hulefâ-yi Râşidîn (dört halife) devrinden sonra Muaviye 632-661 tarihleri arasında Şam'da İslâm tarihinin ilk hanedan devletini kurmaktadır. Emevî halifeleri İslâm dinini geniş topraklara yayarak bir dünya dini haline getirmektedir. Dört halife dinin hâkim olduğu, saltanatın henüz ortaya çıkmadığı bir devirde yaşamaktadır. Fakat Muaviye'den itibaren din zayıflarken, neseb birliği yerini almaktadır. İslâm toprakları genişlerken, İslam birliğini engelleyen iç meselelerin çoğu bu dönemde ortaya çıkmaktadır. Anlaşmazlıkların, ırkçılığa varan milliyetçilik ve neseb anlayışının Müslümanları nasıl böldüğünü ve o dönemde atılan nifak tohumlarının nesilden nesile bugüne kadar nasıl geldiği görülmektedir (Yiğit, 1995, s.87-104).

2.1.2. Abbasiler Döneminde İslam Dünyası

Emevîlerden sonra Abbasîlerin yönetimi ele almasıyla idarî, askerî, siyasal ve ilim alanlarında büyük değişimler olmaktadır. Abbasîler genişlemiş olan sınırları daha da büyütme yerine içerde refah sağlamaya çalışmış ve oldukça başarılı olmuştur. İslâm tarihinde Osmanlılardan sonraki en uzun süreli hanedanlıktır. İslâm medeniyeti en parlak devrini bu hanedanla yaşarken, uzun süre siyasî hâkimiyeti ellerinde tutmuş ve yıkılışına kadar İslâm dünyasının manevî liderliğini de sürdürmüşlerdir (Yıldız, 1988, s.31-48).

2.1.3. Eyyubîler Döneminde İslam Dünyası

Selahaddin Eyyubi hanedanının kurucusudur. 1187 Hittin Savaşı'nda, komutasındaki birleşik İslâm ordusu Kudüs'ü Haçlılardan alarak 88 yıl süren Hristiyan egemenliğine son vermiş ve başta Kudüs olmak üzere Haçlı işgalindeki Filistin topraklarını kurtarmıştır.

1096 da ilk Haçlı orduları Ortadoğu'ya geldiğinde, Müslümanlar türlü çekişme ve anlaşmazlıklar yüzünden emirliklere bölünmüşlerdi. Bundan dolayı Avrupa'dan gelen işgalci güçlere direnç gösterememişler. Selahaddin Eyyubi' emirlikleri kendi idaresi altında birleştirerek, Müslümanları Haçlı işgalcilere karşı koyacak güce ulaştırmıştır.

O'nun liderliğindeki İslâm Birliği'nin en göze çarpan yönü, Kur'an ahlâkının adalet ve barış gibi erdemlerini en iyi şekilde temsil etmesi olmuştur (Şeşen, 1995, s.20-31).

2.1.4. Selçuklular Döneminde İslam Dünyası

Devletin adı hanedanının kurucusu Selçuk Bey'den gelmektedir. Devlet kısa zamanda Bağdat haricinde, bölgede bulunan tüm İslam beldelerine hâkim olmuştur. Türk devlet geleneğinin özünü oluşturan Selçuklu devlet teşkilatı; Abbasi, Karahanlı ve Gazneli devlet düzeninden büyük ölçüde yararlanarak kendi bünyesinde uygulayabilmiştir. Sultan Alparslan medreseler, kütüphaneler ve zaviyeler yaptırarak bir ilim ve kültür ordusu meydana getirmiştir. Askerî ve siyasî bakımdan yükselirken birlik ve beraberliği de güçlendirmeye çalışmıştır (Sümer, 2009, s.365-371).

Selçuklu 11. yüzyılda Afrika haricinde tüm İslam Dünyası'na egemen olup siyasî birliği önemli ölçüde başarmıştır. Selçuklular mezhep taassubuyla hareket eden Şia tehdidi ve mezhep çatışmalarıyla uğraşmıştır (Kesik, 2017).

2.1.5. Osmanlılar Döneminde İslam Dünyası

Türkiye Selçuklu sultanlığının yıkılmasından sonra Osman Gazi tarafından 1299'da dünyanın en büyük imparatorluklarından biri olan Osmanlı Devleti kurulmuştur. Osman Gazi, büyük cihan devletinin temelini 'İslam Birliği ve Medeniyeti' ideali üzerine kurmuş ve bu devlet altı asır boyunca insanlığa eşsiz bir medeniyet sunmuştur. Asya, Avrupa, Afrika'da bu devletin askerleri at koşturmuş, donanması Akdeniz'i bir Osmanlı gölü haline getirmiştir. İstanbul'u fethetmenin hem siyasî hem de manevî önemini çok iyi bilen Fatih bu zaferiyle İslâm Birliği için çok önemli ve büyük bir adım atmış böylece İstanbul Hilâfet merkezi olmuştur. Yavuz Sultan Selim'in en büyük hedefi, İslâm Birliğini kurup, âlem-i İslâm'ı tek bayrak altında toplayarak, Osmanlı'yı da birliğin merkezi konumuna getirmektir. Kanunî Sultan Süleyman ve O'ndan sonraki bütün Osmanlı padişahları hep aynı amaçlar uğrunda çalışmışlardır (Bilgen, 2012).

Sultan II. Abdülhamid Han, Osmanlıyı parçalanmaktan kurtarmak, Müslümanların birliğini sağlayarak sömürgeye karşı koymak ve devleti ayakta tutmak için İslâm Birliği'ni esas almıştır. 19. yy'nin 2. yarısında İslam Birliği, gerek Yeni Osmanlılar hareketinde gerekse İslam Dünyası'nın yardım isteklerine duyarsız kalmayarak devletin iç ve dış siyasetinde kilit rol oynamıştır. II. Abdülhamid halifeliği padişahlıktan daha fazla önemsemiştir (Alp, B., 2015, s.41-47).

Parçalanan ve tüm Avrupa'nın ele geçirmek istediği Osmanlı'nın kurtuluş ümidini, Müslümanların birleşmesinde gördüğünden, kendine has, dinî-siyasî bir hareketi

benimsemiştir. Bu yeni siyasetin amacı, Hilafetin gücünden faydalanarak bütün Müslümanları kendisine bağlayıp, emperyalizme karşı birlik oluşturmaktır. İşte İslâm Birliği siyaseti de bu anlama gelmektedir (Sırma, 2007, s.49).

2.1.6. Yirminci Yüzyıl'da İslâm Dünyası

İslâm devletleri Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasıyla 20. yy'ye dağılmış bir şekilde girmişlerdir. 45 ayrı devletin yer aldığı imparatorluk parçalanmanın boyutlarını ortaya koymaktadır. Dünyamız; doğu-batı diye ikiye ayrılmış, doğuda Rusya'nın başkanlığında bir komünist blok oluşturulurken batıda başta İngiltere ve ABD gibi kapitalist ülkelerin egemenliği söz konusu olmuştur. İslâm ülkeleri ise, bu iki bloktan birini seçmek durumunda kalmıştır (Özey, 1996, s. 14-16).

2.1.7. Dünya İslâm Kongresi

Arapça adı Mü'temerü'l-âlemi'l-İslâm olan Milletlerarası sosyokültürel İslâmî teşkilât 1926'da Karaçi'de **“Hiç şüphesiz bütün müminler kardeştir”** (el-Hucurât 49/10) ayetini düstur edinerek kurulmuş ve dünyanın birçok yerinde şubesi bulunmaktadır. Dünya İslam kongresi bir grup Panislamizm görüşünü savunan aydın tarafından 1926 da Mekke de kurulmuştur. Amacı İslam Dünyası'nın siyasi, sosyoekonomik ve ideolojik birliğini sağlayarak Müslümanların sorunlarıyla ilgilenmek, ortak bir anlayış oluşturmak, ülkelerin içişlerine, değerlerine ve bağımsızlıklarına müdahale etmeden devletlerarası anlaşmazlıkları uzlaşmacı bir yolla çözüme kavuşturmaktır. Resmi kimliği olmadan diplomatik statü kazanarak birleşmiş milletlerde müşavirlik, İslam konferansı teşkilatında gözlemcilik yapmıştır. Genel kurul teşkilatın en üst organı olup çıkardığı kararlar 28 üyeden oluşan yürütme kurulu tarafından uygulanmaktadır. Bu teşkilat ilerleyen zamanlarda Müslümanların ortak bir Pazar oluşturmaları için yapacakları ekonomik, siyasi ve stratejik ortaklıkların temelini bu dönemde başlatmıştır (Qureshi, 1994, s. 25-26).

2.1.8. Sadabat Paktı

Şekil 8. Sadabat Paktına Üye Ülkeler Haritası

Kaynak: <http://www.tarihportali.org/ataturk-donemi-turk-dis-politikasi-haritalari/12491-sadabat-pakti-haritasi.html>

Tahran'da Sadabat Sarayı'nda Türkiye, Irak, Afganistan ve İran 'ın 8 Temmuz 1937'de İtalya'nın işgal politikalarına karşı yapmış olduğu bir savunma paktıdır (Çimen, 2014a).

I. Dünya Savaşı'ndan sonra oluşan uluslararası sistemin devamını savunan devletler tarafından da olumlu bulunmuştur. Türkiye Doğu'da Sadabat Paktı'nın kurulmasını sağlayarak, Batı'da Balkan Antantı ile yaklaşan II. Dünya Savaşından önce bu antlaşmayla doğu sınırlarını emniyet altına alıp, aşiretler nedeniyle ortaya çıkan sınırların belirsizliği sorununu da çözüme kavuşturmuştur. Gerçekte bir ittifak antlaşması değil fakat yine de saldırılara karşı caydırıcı nitelikte olmuştur (Erdal, 2012, s.86).

Devletler, yapılan anlaşmayla birbirlerinin içişlerine karışmayacaklarını, sınırların korunmasına saygı göstereceklerini belirtmişlerdir (Çimen, 2014a).

1939'da II. Dünya Savaşı başlayınca pakt önemini yitirmeye başlamıştır. Savaş boyunca İran Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) ve İngiltere'nin işgalinde kalmış, İngiltere Irak'ı denetimi altında tutmuş. Savaş sonrasında, Orta Doğu'da 1955'te SSCB tehditlerine karşı Bağdat Paktı kurulunca Sadabat Paktı önemini kaybetmiştir. Irak-İran savaşı çıkınca var oluş nedenini de yitirmiştir.

2.1.9. Bağdat Paktı

Şekil 9. Bağdat Paktı Logosu ve Üye Ülkeler Haritası

Kaynak: <http://www.sessiztarih.net/2014/06/bagdat-pakti-cento-nedir.html>
<http://www.beyz tarih.com/ansiklopedi/bagdat-pakti>

SSCB'nin Ortadoğu'ya girmesini engellemek adına, Amerika Ortadoğu ÷lkelerine ittifak kurma fikrini vermiştir. Bu fikir 1955 de T÷rkiye ile Irak arasında Bağdat'ta ki antlaşmayla hayata geçmiştir (Armağanoğlu, 2016, s.251). Bağdat Paktı bölge devletlerini ortak bir yapı içinde birleştirmeyi, Sovyetlerin Ortadoğu'ya girmesini engellemeyi ve Batı'nın bölgedeki çıkarlarını korumayı hedeflemektedir (Dursun, 1991b, s.447). İngiltere, Pakistan ve İran 1955'te Bağdat Paktına katılmıştır (Armağanoğlu, 2016, s.251).

Bölgedeki devletlerin müşterek güvenlik ve savunma iş birliğini sağlamayı amaçlayan pakt, bölgede birleştirici olmamiş ve Ortadoğu'yu parçalamıştır. Yeni bloklaşmalara ve çatışmalara sebep olup bölgeyi savaş alanına çevirmiştir. Arap ÷lkelerinden yalnızca Irak'ın paktta yer alması, bölge ÷lkesi olmayan eski sömürgeci İngiltere'nin üyeliği ve Batı yanlısı politika izleyen T÷rkiye, Pakistan ve İran 'ın paktta katılmalarıyla, Batı sömürgeciliğinin yeni bir biçimi olarak değerlendirilmiş ve Batı'ya karşı olan ÷lkeler tarafından eleştirilmiştir (Dursun, 1991b, s.447). 1959 da Irak, krallık darbe ile yıkılınca paktan çekilme kararı almıştır. 18 Ağustos 1959'da ise Bağdat Paktı ismini Central Treaty Organization/Merkezi Anlaşma Örgütü (CENTO) olarak değişirmiştir (Çimen, 2014b).

ABD, Bağdat Paktı sona erince İngiltere, T÷rkiye, Pakistan ve İran'ın kurduğu CENTO içinde etkili olmaya başlamıştır. Yalnızca ekonomik iş birliğini arttırma girişimiyle sınırlı kalan CENTO, çeşitli nedenlerle önemini kaybetmiştir. Pakistan ve İran teşkilattan ayrılınca CENTO Eylül 1979'da feshedilmiştir. İngilizlerin CENTO' dan beklentileri, İran'ın Batı taraftarı bir ÷lke olmasını sağlayarak, Sovyet yanlısı bir devlet olmasını önlemektir.

2.1.10. Yirmi Birinci Yüzyıla Girerken İslâm Dünyası

20. yy İslam Dünyası açısından çok parlak geçmemiştir. 21.yy yeni umutların yeşerdiği bir asır olmuştur. Doğu blokunun çökmesiyle tek güç kalan Batı bloku, Dünyada yeni düzen kurmak için işe koyulmuştur. Siyasi manada, iki bloklu dünyanın çökmesi, yeni bir dönemin başlangıcı sayılmaktadır. Bağımsızlıklarını ilan etmek için birçok devlet mücadeleye girmişlerdir. Azerbaycan ve 5 Orta Asya Müslüman Türk devleti olan Tacikistan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan özgürlüklerini ilan etmişlerdir. Avrupa'nın doğusunda Sosyalist bir blok içinde bulunan devletlerde sistem değişiklikleri olmuştur. Yugoslavya'nın dağılmasıyla, aralarında Müslüman Bosna-Hersek Cumhuriyeti dâhil birçok federe cumhuriyet kurulmuştur (Özey, 1996, s. 16).

Ne yazık ki bağımsızlıklar barış yoluyla kazanılmamıştır. Azerbaycan da binlerce kan dökülmüş ve Bosna Hersek hala bu mücadeleyi vermektedir. İslam Dünyası'nda ki mücadele bununla sınırlı değildir. Keşmir de Hint zulmüne karşı bir direniş Cezayir de uyanış Filistin, Myanmar ve Doğu Türkistan da zulme karşı sabır gösterilmektedir. Kısaca İslam ülkelerinin hangisine bakarsanız mücadele izini görmeniz mümkündür. 21. yy'de umutlanan İslam Dünyası kendisini bir kaosun içinde bulmaktadır (İslambirliği.gen, 2019).

Bu sebeple hasıl olan ihtiyaç birlikte hareket etmeyi, güçlü, üretken, paylaşımcı ve cesaretli olmayı zorunlu kılmaktadır.

2.2. İSLAM ÜLKELERİNİN İŞ BİRLİĞİ ÇABALARI

Uluslararası kuruluş kapsamında karşımıza ilk çıkan Milletler Cemiyeti'dir. I. Dünya Savaşı'ndan sonra uzlaşa sağlamak için kurulduğu söylene de, İtalyan lider olan Mussolini zengin ülkelerin diğer ülkeleri sömürme adına kurmuş oldukları kutsal bir ittifak olarak adlandırmıştır (Sander, 1996, s.24). Bu cemiyet daha sonra BM'ye dönüşerek günümüzdeki halini almıştır.

BM 'ye hemen hemen tüm Müslüman ülkelerin üye olduğu görülse de tam bir temsilin olduğu söylenememektedir. BM'nin 5 daimi üyesinin tahakkümü diğer ülkeler gibi İslam ülkelerini de rahatsız eden bir durumdur. İslam Dünyası'nın kendi içindeki uluslararası teşkilatlanmayı daha fonksiyonel bir hale getirmesi çok önemlidir (Terzioğlu, 2013, s.3). İlk somut uluslararası teşkilatlanma çabaları 1945'den sonra başlamıştır. Bu

minvalde şimdiye kadar bölgesel ve ekonomik manada çeşitli uluslararası kuruluşlar oluşturulmaya çalışılmıştır.

20. yy'nin 2. yarısından bugüne kadar İslam Dünyası'nda çeşitli alanlardaki ortak çalışmalar için uluslararası kuruluşlar meydana çıkmıştır. Bu bölümde İslam İş Birliği Teşkilatı (İİT), Arap Devletleri Ligi (AL), Ekonomik İş Birliği Teşkilatı (EİT), Afrika Birliği (AfB), Gelişen Sekiz Ülke (D-8), Güneydoğu Asya Ülkeleri Birliği (ASEAN), Mağrip Arap Birliği (MAB), Körfez Arap Ülkeleri İş Birliği Konseyi (KİK), Petrol İhraç Eden Arap Ülkeleri Örgütü (OAPEC), Güney Asya Bölgesel İş Birliği Örgütü (SAARC) gibi örgütler ve bu örgütlere bağlı çeşitli organizasyonlar incelenecektir. İslam Dünyası'ndaki kuruluşlara bakarken genel bakış oluşturması için bu kuruluşlar esas alınmıştır.

2.2.1. İslâm İş Birliği Teşkilâtı (İİT)

Şekil 10. İslam İş Birliği Teşkilatı Logosu ve Üye Ülkeler Haritası

Kaynak: <http://diginpix.ina.fr/fr/entities/30597/images/ajax>

Hilafetin kaldırılmasının ardından Müslümanlar birlik arayışı içerisinde olmuşlardır. Uluslararası örgütlerin kuruluş gayelerine baktığımızda örgütlerin ihtiyaçtan öte, atlatılan tehlikelerle tekrar karşılaşmamak için tepkisel nedenlerle kuruldukları gözlemlenmektedir. 1967'deki Arap-İsrail savaşından sonra Doğu Kudüs'ün işgali ve 1969'da İslamiyet'in kutsallarından Mescid-i Aksa'nın kundaklanması İİT'nin kurulmasına neden olmuştur (Keskin, 2016, s.2).

1969'da bir Yahudi'nin, İsrail işgali altındaki Mescid-i Aksa'yı ateşe vermesi, Ortadoğu'daki gerilimi tırmandırmıştır. Yaşanan hadise İslam Dünyası'nda başta Kudüs olmak üzere daha güçlü olup birlikte hareket edilmesi ve İslam'ın değerlerini koruma

kanaatini iyice güçlendirmiştir. Fas Kralı Müslüman devlet başkanlarına şu mesajı göndermiştir (Doğan, 2016):

“ İslam birliği fikrine ve özellikle el-Aksa Mescidi'ne yapılan çirkin davranış nadeniyle, devlet ve hükümet başkanlarının toplanma isteklerini dikkate alarak 8-9 Eylül 1969'da Rabat'ta bir araya gelen İran, Malezya, Suudi Arabistan, Somali, Nijer, Pakistan ve Fas temsilcilerinin oluşturduğu rapor doğrultusunda, 22-24 Eylül 1969'da Rabat'ta, el-Aksa Mescidi'ni görüşmek ve Kudüs meselesinde ortak bir tavır oluşturmak için İslam zirvesine katılmaya sizleri davet ediyorum...”

Davetin ardından Fas'ta ki İslam Zirvesi'nin sonrasında İslam Konferansı Örgütü (İKÖ) kurulmuştur (Keskin, 2016, s.2). İslam ülkeleri Kudüs özgür oluncaya dek Merkezi Cidde'de bulunan bir sekreteryaya kurulması kararını vermişlerdir (Yıldırım, 2017, s.36). İİT, 1969'daki kuruluşundan bu yana kapsadığı coğrafi alan ve üye sayısı bakımından dünyanın en büyük uluslararası kuruluşlarından biri olarak bilinmektedir. 2011'de İslam İş Birliği Teşkilatı' adıyla Arap Baharının bölgedeki etkisiyle ortaya çıkan sorunlara ortak ve etkili çözümler bulmaya çalışmaktadır (Keskin, 2016, s.1).

Kur'an'da ki **“ümmet”** kavramı İİT'nin felsefi temelini oluşturmaktadır. İslam Dünyası'nın birlik içinde hareket etmesini ve İslam ülkeleri arasındaki iş birliği ve dayanışmayı arttırmayı amaçlamaktadır (Doğan, 2016).

Kuruluşa üye ülkeler ise şunlardır: Türkiye, Afganistan, Mısır, İran, Pakistan, Suudi Arabistan, Ürdün, Yemen, Azerbaycan, Filistin, Arnavutluk, Bahreyn, Libya, Lübnan, Bangladeş, Gabon, Benin, Brunei, Togo, Cezayir, Cibuti, Endonezya, Fildişi Sahili, Sierra Leone, BAE, Gambiya, Sudan, Gine, Guyana, Irak, Kamerun, Malezya, Nijer, Katar, Kazakistan, Kırgızistan, Burkina-Faso, Komorlar, Özbekistan, Kuveyt, Maldivler, Mali, Moritanya, Mozambik, Çad, Nijerya, Umman, Türkmenistan, Senegal, Fas, Somali, Tacikistan, Tunus, Gine Bissau, Surinam, Uganda, Suriye (DİB, 2018c).

Başından itibaren İİT üyesi olmasına karşın Türkiye kanunen eski Şart döneminde sorun yaşamış, 2012'de Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) yeni Şartı kabul edince onay süreci tamamlanarak Türkiye'nin üyelik sorunu ortadan kaldırılmıştır (Terzioğlu, 2013, s.54-55).

BM'den sonraki en yüksek katılımlı ikinci uluslararası kuruluş olan İİT, kuruluş gayesini İslami değerlere sahip çıkmak, İslam ülkelerinin çıkarlarını korumak, barış ve güvenliği sağlamak, yoksullukla ve terörle mücadele, yatırımlarla finans sağlamak, Gıda Güvenliği, Bilim Teknoloji, İklim Değişikliği ve Sürdürülebilirlik, ılımlılık, Kültürlere ve İnançlara saygı, İnsan Hakları ve İyi Yönetişim, Kadınların Güçlendirilmesi, kısaca sosyo ekonomik, sanat siyasi, kültür ve bilim alanlarında iş birliği ve destek sağlamak olarak belirtmektedir. İİT'nin temel yapısını; İslam Zirvesi, Dışişleri Bakanları Konseyi ve Genel Sekreterlik oluşturmuştur (İİT, 2018a).

İİT'nin Yapısı: İİT kuruluşundan bugüne, kurumsallaşma adına aşamalar kat etmiştir. 2008'de ele alınan İslam İş birliği Teşkilatı Şartı'nda örgütün 11 yapıdan oluştuğu açıklanmıştır. İslam Zirvesi, Dışişleri Bakanları Konseyi, İcra Komitesi, Daimi Komiteler, Daimi Temsilciler Komitesi, Genel Sekreterlik, Uluslararası İslami Adalet Divanı, Bağımsız Daimi İnsan Hakları Komisyonu, Alt Organlar, Uzmanlık Kuruluşlar (İİT, 2018b).

İslâm Zirvesi: İİT'nin en büyük karar alma organıdır. Zirveye, krallar, hükümet başkanları ve devlet başkanları katılmaktadır. Üç yılda bir toplanan zirvede İİT'nin benimseyeceği politikalar ve yol haritası çizilmektedir (Ataman ve Gökşen, 2014, s.12).

Dışişleri Bakanları Konseyi: İslam Zirvesi'nin ardından en yüksek organdır. Dışişleri bakanlarıyla yılda bir kez toplanmakta, olağanüstü durumlarda da bir araya gelebilmektedir. 1980'den itibaren New York'ta BM Genel Kurulu esnasında bir araya gelirler. Siyasi, ekonomik ve kültürel konuların gündeme geldiği toplantıda karar alma, kurula en az üçte iki katılım ve katılanların üçte ikilik onayı ile yapılabilmektedir (Muslu, 2012, s.50-51). İslam Zirvesi'nde uygulamaya dönük kararlar almak ve alınan kararları yerine getirmek Konseyin görevidir (Terzioğlu, 2013, s.76).

Genel Sekreterlik: Genel Sekreterlik İİT'nin idari mekanizmasını oluşturmaktadır. Sekreterlik, DBK'nın ve İslam Zirvesinin aldığı kararları takip eder, sekreterliğin bütçe ve programını oluşturur, örgüte bağlı organların çalışmalarını organize eder ve üye devletlerarasında iletişim kurulmasına yardımcı olup, çalışmalarla ilgili DBK'ya senelik rapor sunmaktadır (Yıldırım, 2017, s. 40).

Daimi Komiteler: Bakanlar ve devlet başkanlarının katıldığı Daimi Komiteler, siyasi, iktisadi, sosyo kültürel ve bilimsel konularda hedefleri hayata geçirip, üye ülkeler

için önemli alanlardaki çalışmaları arttırmak amacıyla kurulmuştur (Terzioğlu, 2013, s.88).

İcra Komitesi: En önemli görevi İİT kararlarının yapılabilirliğini artırıp, olağanüstü durumlarda anında müdahale etmektir (Terzioğlu, 2013, s.95).

Daimi Temsilciler Komitesi: DBK Komitenin mekanizma ve başlıca yöntemlerini belirleyerek komiteyi yönlendirmektedir.

Uluslararası İslami Adalet Divanı: İİT ülkelerinin birbirleriyle yaşayabilecek sorunların çözümü ve uluslararası barışı tehlikeye atabilecek meseleleri ortadan kaldırmak maksadıyla hukuki çözüm organı olarak tasarlanmış ancak hali hazırda aktif olarak çalışmamaktadır (Terzioğlu, 2013, s.95-97).

Bağımsız Daimi İnsan Hakları Komisyonu: Komisyon, İİT'ye karar alırken insan hakları hususunda fikir ve öneriler sunmakta, Müslüman azınlıkların temel hak ve hürriyetleriyle ilgili işler yaparak, üye ülkelerde insan haklarının geliştirilmesine katkı sağlamak gibi konuları hedeflemektedir (İİT, 2018c).

Alt Organlar: Teşkilatın temel yapısı dışında örgütün yardımcı alt kuruluşları mevcut olmaktadır (İİT, 2018b). Bu minvalde 6 alt organ kurulmuştur. Bunlar: İslâm Ülkeleri İstatistiksel Sosyo Ekonomik Araştırma ve Eğitim Merkezi, İslam Ticareti Geliştirme Merkezi, İslâm Tarih Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, İslâm Teknoloji Üniversitesi, Uluslararası İslam Fıkıh Akademisi, İslam Dayanışma Fonu ve Vakfı (İİT, 2018d).

Uzmanlık Kuruluşları: Tüzel kişilikleri dâhilinde Genel Sekreterlik ve Alt Komisyonlardan bağımsız olarak çalışan, belli alanlarda uzmanlığı olan kuruluşlardır. İslam Zirvesi ve DBK aracılığıyla kurulurlar. Örgüt bünyesinde 6 Uzmanlık Kuruluşu bulunmaktadır (Terzioğlu, 2013, s.115-116).

İlgili Kuruluşlar: İİT Şartı ile uyumlu olarak ortak amaçlara hizmet etmek maksadıyla DBK'ca kurulan kuruluşlardır (İİT, 2018b).

Örgüt, yapısında 18 İlgili Kuruluş barındırmaktadır: İslami Ticaret ve Sanayi Odası, İslami Dayanışma Sporları Federasyonu, İslami Başkentler ve Şehirler Örgütü Uluslararası Arap-İslami Okulları Dünya Federasyonu, İslami Armatörler Cemiyeti Örgütü, Diyalog ve İş birliği için İslam Konferansı Gençlik Forumu, bunlardan birkaçıdır (İİT, 2018e).

Ülkemizdeki İİT Kuruluşları: Ülkemiz Teşkilatın;

-Bir Daimi Komitesine;

- İslam İş Birliği Teşkilatı Ekonomik ve Ticari İş Birliği Daimi Komitesi (İSEDAK)

-Bir uzmanlık kuruluşu temsilciliğine

- İslam Kalkınma Bankası Türkiye Ofisi (İKB)

- İki alt kuruluşuna;

- İslam İş Birliği Teşkilatı İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA)

- İslam Ülkeleri İstatistik Ekonomik ve Sosyal Araştırma ve Eğitim Merkezi (SESRIC)

-ve altı bağlı kuruluşuna;

- İslam İş Birliği Diyalog ve İş Birliği Gençlik Forumu (ICYF-DC)

- İslam Ülkeleri Standartlar ve Metroloji Enstitüsü (SMIIC)

- İslam Oşinografi Merkezi (INOC)

- İslam Ülkeleri Müşavirler Federasyonu (FCIC)

- İslam İş Birliği Teşkilatı yayıncılık Düzenleyici Otoriteleri Forumu (IBRAF)

- İslam Ülkeleri Çimento Birliği (ICA) ev sahipliği yapmaktadır. (DİB, 2018c).

2.2.2. Ekonomik İş Birliği Kuruluşları

2.2.2.1. Gelişen 8 Ülke (D-8)

İş Birliği Alanları, Faaliyet Ve Projeler	
Nijerya:	Enerji
Pakistan:	Tarım ve Balıkçılık
Mısır:	Ticaret
Türkiye:	Sağlık, Sanayi ve Çevre
Bangladeş:	Kırsal Kalkınma
Endonezya:	İnsan kaynakları ve Yoksullukla Mücadele
İran:	Teknoloji ve Bilim
Malezya:	Özelleştirme ve Finansal Bankacılık

Şekil 11. D-8 Logosu ve Üye Ülkeler

Kaynak: <http://dispolitikadernegi.org.tr/turkiye-ve-d8/>

D-8 İş birliği, İstanbul'da Türkiye, İran, Mısır, Pakistan, Endonezya, Bangladeş, Malezya, ve Nijerya'nın iştirakleriyle 1996'da yapılan "**Kalkınmada İş birliği Konferansı**" ve hazırlık toplantısının ardından, İstanbul'da resmi olarak 1997'de Devlet

ve Hükümet Başkanları Zirvesi'nde kurulmuştur (Ünlü vd., 2002, s.274). Merkezi Türkiye'de bulunmaktadır (Developing8, 2018).

Genelde bölgesel organizasyonlara üye olan devletler coğrafi bütünlük oluşturmaktadırlar. Oysaki D-8 ülkeleri coğrafi konumları dikkate alındığında dağınık durumdadırlar, İKÖ üyesi olduklarından D-8 ülkeleri ortak değerleri paylaşmaktadır. Nüfus bakımından ele alınacak olunursa D-8 bölgesinin toplam nüfusu 800 milyona yaklaşmaktadır. Gelir düzeyleri her ne kadar Batı ülkeleriyle kıyaslanamasa da, nüfusu önemli bir pazar oluşturmaktadır.

D-8 ülkelerinin büyük bir kısmı zengin doğal kaynaklara sahiptir. Ülkelerin bazıları kauçuk ve kalay üretimini, dünya petrol üretiminin ve dünya doğalgaz üretiminin bir kısmını sağlamaktadırlar. Bu ülkelerin bazıları tarım üretimi bakımından kendi kendilerine yeter pozisyonundadırlar. Hülasa, D-8 ülkeleri geniş pazar payıyla birlikte önemli teknolojik ve iktisadi güç oluşturmaktadır (Kamel, 2001, s.250-251).

D-8'ler kara deniz ve havadan önemli coğrafi konuma sahiplerdir. Bu ülkelerde bulunan havaalanları ele alındığında, dünyada dev bir hava köprüsü meydana getirdikleri görülmektedir. Bu nedenle birbirleriyle irtibat kurmalarında, jeopolitik konumları önemli rol oynamaktadır. Endonezya, Malezya ve Nijerya topraklarında türlü meyve ve sebze ürünleri üretilmektedir.

D-8 ülkeleri zengin maden yataklarına sahiptir. Birbirlerini tamamlar mahiyetteki madenlerin bazıları; petrol, doğal gaz, bakır, demir, boksit krom, kömür, manganez, fosfat, cıva, kalaydır. İlerleme kaydeden sanayi dallarının başında tekstil, gıda, gübre, demir-çelik, kimya, petro-kimya, makine ve elektronik sanayi gibi sektörler bulunmaktadır. D-8 ülkelerinin gayesi, İslâm Ülkeleri arasında yeni bir umut kaynağı olmuştur. İktisadi yönden oluşturulan birlik gerçekleşir ve Avrupa Birliği (AB) gibi bir ilerleme sağlarsa, İslâm Dünyası'nda özlemle beklenen İslâm Birliği' adına büyük bir adım olacaktır (Özey, 1997).

2012 de İslamabad'da imzalanan Örgüt Şartı, “ ***D-8 Ekonomik İş Birliği Şartının Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun Tasarısı***” nı Türkiye 7 Kasım 2013'te onaylamıştır (Yıldırım, 2017, s.47).

Devlet veya Hükümet Başkanları Zirvesi: Toplantılar iki sene bir yapılmaktadır. Türkiye kuruluşunda öncülük etmesi nedeniyle ilk dönem başkanlığını yapmıştır. Toplantılarda Devlet ve Hükümet Başkanları iki sene içindeki faaliyetleri gözden geçirerek bir sonraki dönem için gerekli talimatları vermektedir (Kamel, 2001, s.253).

Bakanlar Kurulu: D-8 in politik karar alma organıdır. Konsey üye ülkelerin Dış İşleri Bakanlarından oluşmaktadır. Senede bir defa toplanmaktadır (GTHB, 2018).

Komisyon: Her ülkenin kendi belirlediği komiserlerden oluşmaktadır. Bakanlar Kurulu başkanlığında örgütün yürütme organı olarak çalışmaktadır. Komisyon Kurul ve Zirve öncülüğünde örgütün yürütmeye ilişkin teknik işlerini yürütmektedir (Yıldırım, 2017, s.47).

Sekretarya: Üye ülkeler arasındaki bağlantıyı sağlayıp, sekretarya hizmetlerinin yürütülmesi için, İstanbul'da ayrıca Sekretarya bulunmaktadır (GTHB, 2018).

2.2.2.2. Ekonomik İş Birliği Teşkilatı (EİT)

Şekil 12. Ekonomik İş Birliği Teşkilatı Logosu ve Üye Ülkeler Haritası

Kaynak: <http://slideplayer.com/slide/5044209/>

Türkiye, Pakistan ve İran Devlet Başkanları, Bölgesel Ekonomik İş Birliğini ilerletmek için 1964'te İstanbul'da bir araya gelerek bir deklarasyon yayınlayıp Kalkınma için Bölgesel İş Birliği (RCD)'yi kurmuşlardır (DİB, 2018d). Örgütün başlıca amacı, Ticaret Anlaşmaları imzalanması, Ticaret Odaları arasında iş birliği, sanayi alanında ortak teşebbüsler kurulması, hava ve deniz ulaşımının ilerletilmesi ve olanakların araştırılması, kara ve demiryolu bağlantılarının inşası, teknik ve kültürel alanlarda yardımlaşma ve iş birliğinin kuvvetlendirilmesidir (TBMM, 2018).

1977'de İzmir Anlaşmasıyla resmi statüsü belirlenen RCD, 1979'da İran'da ki İslam Devriminden sonra çalışmalarının çoğunu askıya almış ve örgüt zamanla işlevini yitirmiştir. 1980'lerin başında Türkiye, Pakistan ve İran arasındaki iktisadi ilişkilerin gelişmesiyle, ülkelerin iş birliğinin hukuki zeminde, farklı bir isimle devam etmesi kararlaştırılmış, 1985'te Ekonomik İş Birliği Teşkilatı (EİT) kurulmuş ve merkezi de Tahran olmuştur (DİB, 2018d).

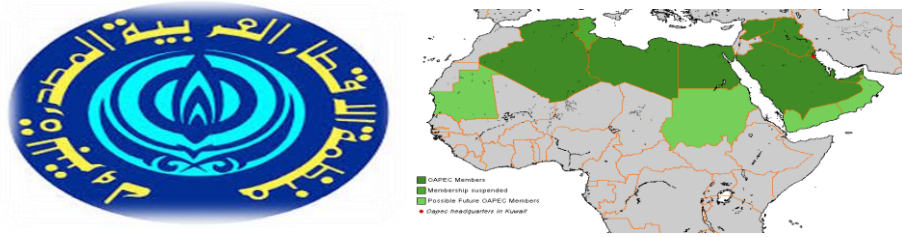
SSCB'nin dağılması EİT'ye yeni bir boyut kazandırmış ve 1992'de İslamabad'ta düzenlenen toplantıda Azerbaycan, Afganistan, Tacikistan, Kırgızistan, Türkmenistan,

Kazakistan ve Özbekistan'ın katılımlarıyla üye sayısı 10'a yükselmiştir. Alınan kararlar Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti EİT'nin kültürel, ekonomik ve teknik çalışmalara **“Kıbrıs Türk Müslüman Toplumu”** adıyla üye olmaksızın katılabilmektedir (Ünlü vd., 2002, s.269).

Devlet Başkanları Zirvesi, Daimi Temsilciler Konseyi, Bakanlar Konseyi ve Bölgesel Planlama Konseyinden oluşan şemaya sahip EİT (Yıldırım, 2017, s.48) Sanayi ve Turizm Müdürlüğü, Ulaşım ve İletişim Müdürlüğü, Ticaret ve Yatırım Müdürlüğü, Tarım, Enerji, Mineraller ve Çevre Müdürlüğü, gibi çeşitli direktörlüklerden meydana gelip bu birimler aracılığıyla işlerini yürütmektedir (Shahabı, 2007).

Türkiye, İran ve Pakistan ikili ve çok taraflı ilişkilerinde ciddi sorunlar yaşamamakta ve ilişkileri mezhepsel ayrımın çok ötesindedir. Bu ilişkilerin EİT gibi kurumların yeniden organize edilerek derinleştirilmesi, bölgesel ve küresel istikrara ciddi katkı sağlayacaktır. EİT canlandırılmalı zira EİT, daha önceki ikili ve çok taraflı organizasyonlardan sahip olduğu deneyimlerle meydana gelmiş bir kuruluştur. EİT'nin işleyişindeki yavaşlamanın nedeni olarak; kuruluşundan sonra dâhil olan ülkelerin başka bölgesel oluşumlara yönelmesi ve kadrolarının genişlemeye ve dinamizme ihtiyaç duyması gösterilebilir (Tasam, 2018).

2.2.2.3. Petrol İhraç Eden Arap Ülkeleri Örgütü (OAPEC)

Şekil 13. Petrol İhraç Eden Arap Ülkeleri Örgütü Logosu ve Üye Ülkeler Haritası

Kaynak: <http://www.oapec.org/Home>

OAPEC, üyeleri arasında iş birliğini teşvik ederek petrol endüstrisinin gelişimi ile ilgili bir bölgesel hükümet örgütüdür. OAPEC, üye ülkelerin kaynaklarının etkin kullanımına katkıda bulunmaktadır. Örgüt, Arap ülkeleri arasında gelecekte entegre bir petrol endüstrisinin kurulmasının önemine inanmaktadır. 1968'de Libya, Kuveyt ve Suudi Arabistan, Beyrut'ta OAPEC'i kuran bir anlaşma imzalamışlardır (Petroleum, 2018).

Başlıca amaçları, hem bireysel hem de kolektif olarak petrol sanayiindeki yasal çıkarlarını koruma yollarını belirlemek, tüketici piyasasına petrol akımının eşit ve orantılı miktarlarda dağıtılmasını sağlamak için ortak faaliyetler yapmak ve petrol sanayiindeki sermaye yatırımları için elverişli ortam yaratmak olan OAPEC örgütünün kuruluşu 3.Arap-İsrail savaşına kadar gitmektedir (Akgün, 2006, s. 19-20).

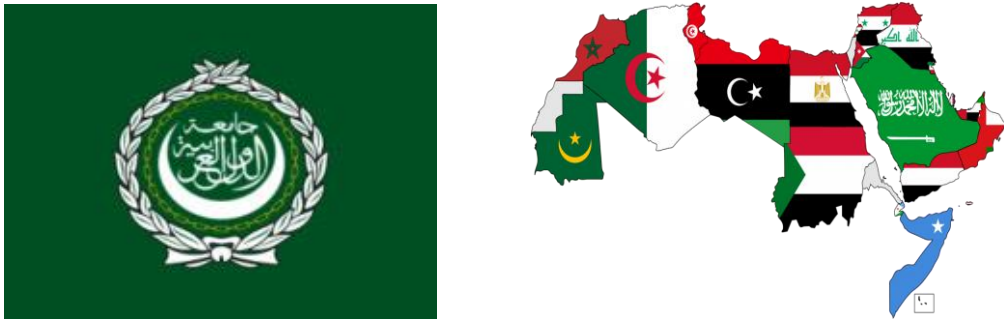
1982’de üyelik on bir Arap petrol ihracat eden ülkeye yükseldi: Kuveyt (1968), Libya (1968), Suudi Arabistan (1968), Bahreyn (1970), Cezayir (1970), Mısır (1973), Irak (1972), Katar (1970) Suriye (1972), Tunus (1982) ve Birleşik Arap Emirlikleri (1970) (Petroleum, 2018).

Yalnızca OAPEC’in üye olduğu bu organizasyon ortak politikalar gerçekleştirmeyi ve petrol alanında birlikte hareket etmeyi amaç edinmiştir. Dört ana organdan oluşan OAPEC’in merkezi Kuveyt’tedir (Yıldırım, 2017, s.49).

Bakanlar Konseyi, Genel Sekreterlik, Yürütme Kurulu ve Yargı Divanı örgütün temel yapı birimleridir (OAPEC, 2018).

2.2.3. Bölgesel Kuruluşlar

2.2.3.1. Arap Devletleri Ligi (AL)

Şekil 14. Arap Devletler Ligi Logosu ve Üye Ülkeler Haritası

Kaynak: <http://www.nkfu.com/arap-birligi-nedir/>

Arap Birliği ya da Arap Devletleri Ligi olarak da anılan örgüt, Araplar arasında ortak iş birliğini güçlendirip, Arap dünyasını ilgilendiren meselelerde ortak adım atmak için 1945’ de Suudi Arabistan, Mısır, Ürdün, Suriye, Irak, Lübnan ve Yemen aracılığıyla

kurulmuştur (DİB, 2018e). İlerleyen zamanda Libya, BAE, Bahreyn, Tunus, Sudan, Fas, Cezayir, Kuveyt, Güney Yemen, Moritanya, Umman, Katar, Somali, Filistin Kurtuluş Teşkilâtı, Cibuti ve Komor'un da katılımlarıyla sayı 22 ye çıkmıştır.

Arap dünyasının simge örgütlerinden olan Arap Ligi uluslararası denge ve dış politika yönünden önemli bir örgüt olarak bilinmektedir (Akyol, 2017, s.278).

Sömürge düzenine karşı durarak Arap ülkeleri arasında birliği güçlendirmek, Arap dünyasını ilgilendiren konularda ortak tavır takınmak, siyasal, askeri, sosyo ekonomik alanlarda iş birliği amacıyla oluşturulmuştur (DİB, 2018e). Kuruluş, Suriye iç savaşını neden göstererek Suriye'nin üyeliğini askıya alıp, üye sayısını 21 olarak belirtmiştir (Yıldırım, 2017, s.51).

Birlik Konseyi: Kurul içindeki en yüksek otoritedir. Üye devletlerin dışişleri bakanları veya daimi statüdeki temsilcilerinden oluşmaktadır. Yılda iki kez olağan, iki veya daha fazla birlik üyesinin isteği ile de olağanüstü toplanmaktadır. Görevleri arasında, üye devletlerin birlik amaçları doğrultusunda hareket edip etmediklerini takip etmek, birliğin şartlarına uymayan üye devletlerin üyeliklerine son vermek, birlik üyesi ülkeler arasında veya birlik üyesi bir devletle, üçüncü devletlerarasında meydana gelen anlaşmazlıkların çözümünde aracılık yapmak yer almaktadır (Gündüz, 2002, s.54).

Ortak Savunma Konseyi: Üye devletlerin savunma ve dışişleri bakanlarının katıldığı bu konseyin gayesi, üye devletlere karşı saldırgan davranışı, gerektiğinde silahlı kuvvetleri de kullanarak ortadan kaldırmaktır (Dönmez, 2015, s.187).

Ekonomik ve Sosyal Konsey: Üye devletlerin ekonomi bakanları ve ya temsilcilerinin katıldığı konseyin gayesi, devletlerarasında iktisadi iş birliğini sağlamaktır (Yıldırım, 2017, s.51).

Genel Sekreterlik: AL'nin yönetim birimi ve Birlik Konseyi (BK)'nın yürütme organıdır. Büyükelçi statüsüne sahip Genel Sekreter, Birlik üyesi devletlerin üçte iki çoğunluk oyuyla 5 yıllığına BK tarafından atanmaktadır. Genel sekreterliğe bağlı olarak çalışan sekiz alt birim vardır. Birimlerden bazıları: Finans ve İdari Bölüm, Konferans Sekreteryası, Siyasi, Sosyal ve Sağlık işleri Bölümü. Teşkilatlanma dışında örgütün kurmuş olduğu Arap Eğitim Kültür ve Bilim Organizasyonu (ALESCO), ALO, Arap Tarımsal Kalkınma Organizasyonu (AOAD) gibi organizasyonlar da bulunmaktadır (Dönmez, 2015, s.188-191).

2.2.3.2. Afrika Birliği (AfB)

Şekil 15. Afrika Birliği Logosu ve Üye Ülkeler Haritası

Kaynak: <http://www.weblopedi.com/afrika-birliği-teskilati>

1957’de Gana ile başlayan ve Sahra-altı Afrika ÷lkelerinin bağımsızlığını kazanmasından dolayı, Afrikalı liderler ve dūřün÷rler Afrika ÷lkelerini tek çatı altında bir araya getiren uluslararası bir kuruluşun hayata ge÷irilmesini amaçlamışlardır (Badejo, 2008, s.12). Çalışmalar neticesinde “*Afrika Birliđi Örgütü*” (Organization of African Unity) Kurucu Antlaşması, 1963’de Addis Ababa’da 32 Afrika ÷lkesinin 30’u tarafından imzalanmıştır (Makinda and okumu, 2008, s.11).

Örgüt, (AfB) adını 2002’de alarak, yeni hedeflerini sosyo ekonomik ve politik uyumun sağlanması, barış ve istikrarın korunması, kalkınmanın hızlandırılması ve demokrasiyle yönetim prensiplerinin benimsenmesi olarak belirtmiştir (DİB, 2018f).

1984’de Afrika birliğinden ayrılan tek ÷lke olan Fas 2016 ‘da Birliğe tekrar üye olmak için gereken adımları atmıştır (Yıldırım, 2017, s.53).

AfB, D-8, İİT ve AL gibi İslam devletleri arasında kurulan uluslararası bir kuruluş olmamasına rağmen nüfusu bir milyardan fazla olan kıtanın 400 milyonun üzerinde Müslüman nüfusu vardır (Tracy, 2009). Örgütte 26 İslam ÷lkesi bulunduğu için uluslararası platformda önemli bir yeri vardır. AfB üyesi Müslüman ÷lkelerin örgütteki çoğunluğu ve Müslüman nüfus dikkate alındığı zaman örgüt İslam Dünyası’ndaki kuruluşlar i÷erisinde değerlendirilebilmektedir (Yıldırım, 2017, s.53).

Devlet ve Hükümet Başkanları Meclisi: AfB’nin en üst organıdır. Devlet başkanları ve diğer yetkililerce temsil edilmektedir. Meclis, örgüt politikasının belirlenmesi, anlaşmazlıkların konuşulması, örgüt organlarının kontrolü ve farklı alanlarda özel komisyonlar kurulması gibi konularında sorumludur.

Bakanlar Konseyi: Üye ülkelerin Dışişleri Bakanları veya ülkelerin gönderdiği Bakanlarca temsil edilen Konsey, kuruluşun yürütme organıdır ve Meclis'e karşı sorumludur. Üyeler arasında iş birliği oluşturmak, Meclis toplantılarına gündem hazırlamak, meclisin verdiği kararları uygulamak gibi vazifeleri mevcuttur. Konsey'de, üye devletlerin tek oy hakkı bulunmaktadır (African union, 2017, s.190-191).

Genel Sekreterlik: Meclisin talepleri doğrultusunda görevlerini yapmaktadır. Meclisin iktisadi, sosyal, kültürel ve yasamaya dair verdiği kararların Bakanlar Konseyince yerine getirilmesini kontrol etmek ve toplantı gündemlerini oluşturmak gibi görevleri vardır (Dalar, 2013, s.80).

Arbuluculuk, Uzlaştırma ve Tahkim Komisyonu: Üyeler arasında meydana gelebilecek anlaşmazlıkların çözümünde rol almakla görevlendirilmiştir (Dalar, 2013, s.81). Bunların dışında Meclis uygun gördüğünde Ekonomik ve Sosyal Komisyon, Bilim, Eğitim, Kültür Sağlık, Savunma Komisyonu (African union, 2017, s.12) kurulabilmektedir.

2.2.3.3. Körfez Arap Ülkelerinin İş Birliği Konseyi (KİK)

Şekil 16. Körfez Arap Ülkelerinin İş Birliği Konseyi Logosu ve Üye Ülkeler Haritası

Kaynak: <http://iblagh.com/125223>

Basra Körfezi'ne sınırı olan 6 Arap ülkesi Suudi Arabistan, Bahreyn, BAE, Kuveyt, Katar ve Umman tarafından 1981'de KİK kurulmuştur. Siyasi nedenleri ayrı olsa da iktisadi manada AB'ye benzer bir yapılanma hedeflenmiştir (Öztürkler, 2012, s.78).

Örgüt kısaca Körfez İş Birliği Konseyi/Gulf Cooperation Council (KİK/GCC) olarak tanınmaktadır (DİB, 2018g). Konseyin amaçları: Ekonomi alanlarındaki kurumsal yapıları yakınlaştırmak, Teknik ve Bilimsel gelişme için iş birliği yapmak, Ortak bir askeri güç oluşturmak, Ortak bir para birimine geçmek ve Halklar arasındaki bağı güçlendirmek olarak özetlenmektedir (Öztürkler, 2012, s.78).

Yüksek Şura: KİK'in en üst düzey organıdır. Altı üye ülkenin liderlerinden oluşup yılda bir kez toplanmaktadır.

Bakanlar Kurulu: Üç ayda bir toplanan kurul, üye ülkelerin dışişleri bakanlarından oluşmaktadır (Akkaya, 2013, s.10). Diğer Bakanların bir araya gelerek oluşturdukları Bakanlar Komitesi de bulunmaktadır (Maliye, Sağlık gibi) (DİB, 2018g).

Genel Sekreterlik: KİK bütçesini hazırlayan ve merkezi Riyad'da olan Genel Sekreterlik, kararlar doğrultusunda uygulamaya yönelik düzenlemeler yapmaktadır. Bakanlar Kurulu'nun tavsiyesi ve Yüksek Şura'nın onayıyla Genel Sekreter, 3 yıllığına atanmaktadır (Akkaya, 2013, s.10).

2.2.3.4. Mağrip Arap Birliği (MAB)

Şekil 17. Mağrip Arap Birliği Logosu ve Üye Ülkeler Haritası

Kaynak: <http://www.jwek.com/page/4/?s>

17 Şubat 1989' da Marakeş zirvesinde kurulan MAB'nin merkezi Rabat'tadır. Fas, Tunus, Cezayir, Libya ve Moritanya üye ülkelerdir (DİB, 2018h). Üye ülkeler arasında bir serbest mübadele bölgesinin, pazar, gümrük ve ekonomik birliğin oluşturulmasını hedeflemektedir. Anlaşma bazı nedenlerle amacına ulaşamamıştır (Sümer, 2014, s.8).

Fas, Tunus, Libya, Cezayir ve Moritanya'nın üye olduğu MAB üye ülkeler arasındaki ihtilaflar sebebiyle bu zamana kadar arzu edilen seviyede işlerlik kazanamamıştır. Liderler Zirvesi 1994'ten beri düzenlenememektedir. MAB kapsamında Bakanlar düzeyinde toplantılar yapılmaktadır. 5 Mayıs 2016' da MAB Dışişleri Bakanları Konseyi'nin 34. Toplantısı Tunus'ta gerçekleştirilmiştir (DİB, 2018h).

2.2.3.5. Güney Asya Bölgesel İş Birliği Örgütü (SAARC)

Şekil 18. Güney Asya Bölgesel İş Birliği Örgütü Logosu Ve Üye Ülkeler Haritası

Kaynak: <http://www.mornota.com/guney-asya-bolgesel-isbirligi-orgutu/>

Güney Asya ülkelerinin birbirleriyle iş birliğini geliştirmek için çalışmalar 1980’de Sri Lanka’nın başkenti Kolombo’da yapılan zirveyle başlamıştır. SAARC,1985’te Bangladeş’in başkenti Dakka’da Pakistan, Hindistan, Bangladeş, Maldivler, Nepal, Butan ve Sri Lanka Devlet Başkanlarının iştirakiyle düzenlenen toplantıda resmen kurulmuştur. Afganistan 2007’de 14. SAARC Zirvesi’nde örgüte üye olmuştur. Örgütün Amacı: Güney Asya halklarının yaşam kalitesini arttırmak bölgede sosyal ve kültürel kalkınmayı teşvik edip ekonomik büyümeyi hızlandırmak; ülkelerin birbirlerine duydukları güveni geliştirmeye yardımcı olmak; ülkeler arasındaki dayanışmayı ilerletmek ve ortak çıkar konularında uluslararası ve bölgesel örgütlerle iş birliği yapmaktır (DİB, 2018i).

Güney Asya’nın birçok sorunla karşı karşıya olduğu görülmektedir. 25 senelik bölgesel bir örgüt olmasına rağmen SAARC’nin birçok yapısal eksikliği bulunmaktadır. Eksikliğin ana sebebi küçük ülkeleri etkisi altına almayı isteyen Hindistan’ın politikalarıdır. Robert Shuman’ın ilan ettiği, Güney Asya devletlerini bir araya getiren ve bölgesel uyum sürecini canlandıran, bölgeye barış ve refah dolu gelecek vizyonu kazandıran bir Asya Birliği -Avrupa’da olduğu gibi- yoktur. Eğitim, tarım ve iletişim ve meteoroloji gibi alanlarda iyi niyetli iş birliği çabaları gösterilse de; bu durum SAARC ülke liderlerinin vizyonuna yansımamıştır. Serbest ticaret bölgesi, yoksulluğu azaltma ve terörle mücadele gibi konulara üstün körü değinilerek detaylı bir şekilde tartışılmamaktadır. Birçok toplantı yapıp, bildirge yayımlanmasına rağmen istenilen sonuçlara bir türlü ulaşılamamaktadır. Uzun süreli sosyo-ekonomik kalkınma için hükümetler bütçelerinden eğitime daha fazla pay ayırmalıdır. Vizelerin kaldırılarak

SAARC ülkeleri arası özgür seyahat edebilme fırsatı bölgesel uyuma yarar sağlayacaktır (Nuri, 2013).

2.2.3.6. Güneydoğu Asya Ülkeleri Birliği (ASEAN)

Şekil 19. Güneydoğu Asya Ülkeleri Birliği Logosu Ve Üye Ülkeler Haritası

Kaynak: <https://kohsantepheapdaily.com.kh/article/133127.html>

Endonezya, Singapur, Malezya, Filipinler ve Tayland Dışişleri Bakanlarının 1967’de Bangkok’ta imzaladıkları deklarasyonla ASEAN örgütünün temeli atılmıştır. Bildirgede ASEAN’in kuruluş amaçları; Birleşmiş Milletler ilkelerine saygı çerçevesinde kültürel, teknik, ekonomik, sosyal, eğitim ve diğer alanlarda iş birliği gerçekleştirilmesi, bölgesel barış ve istikrarın sağlanması olarak belirlenmiştir (DİB, 2018j). 2017’de 620 milyonluk nüfusla ASEAN örgütü, Avrupa ve Kuzey Amerika dışındaki tek bölgesel ekonomik topluluktur (Bezmez, 2017).

Çatışmaların son bulması ve siyasi istikrarın sağlanması gibi meselelerin yerini, Soğuk Savaş sonrasında ekonomik iş birliğinin geliştirilmesi gibi konuları ele almıştır (DİB, 2018j). ASEAN’in, 2050’ye kadar dünyanın 4. büyük ticaret pazarı olması tahmin edilmektedir. Ülkeler arasında vergiler sıfıra indirilmiş ve serbest ticaret anlaşmaları bulunmaktadır (Bezmez, 2017). ASEAN’nın hedefleri arasında bölge ülkelerin ekonomik büyümesinin hızlandırılması, barış ve istikrarın sağlanması, toplumsal ve kültürel gelişim yer almaktadır. Türkiye, ASEAN katılım belgesini 2010 da imzalamıştır.

Üye ülkeler, Çin’in giderek küresel bir aktör olması ve zamanla güçleneceği varsayımıyla, Çin’e karşı ortak savunma refleksi oluşturma gayretinde olmuşlardır. ABD “*Asia Pivot*” stratejisiyle etki ve gücünü arttırmaktadır. ABD-Çin gerginliğinin artmasının sonucu olarak, Stratfor ASEAN raporunda “*sınırlı détente*” diye tanımlanan

devrin son bulmasıyla, bölgedeki rekabetin artması beklenmektedir. Bu nedenle ASEAN ülkelerinin politikaları değişebilir ve bölgedeki uyum zarar görebilir. Bununla birlikte, bazı akademik çevrelerce ASEAN'ın hiçbir zaman Çin ve Hindistan gibi küresel bir aktör olamayacağı belirtilmektedir (Bezmez, 2017).

2.2.4. Hükümet Dışı Kuruluşlar

Bu Kuruluşlar ulusal veya uluslararası olabilmektedir. Dünyada Sivil Toplum Kuruluşları (STK)'lar oldukça fazladır. Sadece Türkiye'de 90.000 'e yakın vakıf ve dernek bulunmaktadır. STK'lar, hükümet politikalarını etkilemeye çalışan unsurlar olmuştur. İslam Dünyası'nda uluslararası sahada çalışmalar yapan Hükümet Dışı kuruluşların sayısı fazla olmamaktadır. İDSB İslam Dünyası'nda sivil bütünleşmenin bir modeli olarak önümüzde durmaktadır (Yıldırım, 2017, s.55).

2.2.4.1. İslam Dünyası Sivil Toplum Kuruluşları Birliği (İDSB)

Şekil 20. İslam Dünyası Sivil Toplum Kuruluşları Birliğinin Logosu

Kaynak: <http://www.idsb.org/>

İstanbul'da 2005'te 40 ülkeden üç yüzün üzerinde sivil toplum kuruluşunun iştirakleriyle Türkiye Gönüllü Teşekküller Vakfı (TGTV) liderliğinde **“Değişen Dünyada Yeni Bir Vizyon Arayışı”** adlı bir konferans yapılmıştır. Toplantının son oturumunda hedeflenen birliğin taslak tüzüğü tartışmaya açılmış ve katılımcıların oyları ile İDSB'nin kurulmasına karar verilmiştir. Uluslararası Kuruluş Statüsünde, İDSB'nin kuruluşu 2005 Bakanlar Kurulu kararı ile resmileşmiştir. Çalışmalarına **“6 Kıta, 63 Ülke, Tek Millet”** prensibiyle devam eden İDSB'nin 312 üyesi bulunmaktadır (İDSB, 2018a).

Birliğin amacı; bireylerin hak ve özgürlüklerini korumak; İslami sivil toplum kuruluşları arasında devamlı birliktelik, gelişim ve iş birliğini sağlamak; Dünyada adalet, barış ve istikrar ortamının hayata geçirilmesine katkı sunmak; İslam kültür ve

değerlerinin tanıtılmasına yönelik faaliyetlerde bulunmak; Sivil toplumun çoğulcu ve katılımcı prensiplerle daha da geliştirilmesi amacıyla karşılıklı iş birliği içerisinde sosyal ve teknik çalışmalar yapmaktır. Birlik, faaliyetlerini Genel Kurul, Konsey, Sekreteryaya gibi kuruluşlar aracılığıyla yürütmektedir (İDSB, 2018b).

2.3. TÜRKİYE VE PAKİSTAN'IN BİRLİKTE OLDUKLARI YAPI ÖRGÜT VE ORGANİZASYONLAR

2.3.1. Asya İş Birliği Diyalogu (AİD/ACD)

Şekil 21. Asya İş Birliği Diyalogu Logosu ve Üye Ülkeler Haritası

Kaynak: <http://www.mfa.gov.tr/aid.tr.mfa> , http://www.wikiwand.com/tr/Asya_İşbirliği_Diyaloğu

Asya İş Birliği Diyalogu (AİD), 2002 yılının Haziran ayında 18 Asya Ülkesinin Dışişleri Bakanının ilk kez bir araya geldiği Tayland'ın Cha-Am kentinde başlamıştır. AİD, Asya'da türünün ilk örneği olan kıta çapında bir forum olmuştur (ACD, 2019).

Örgütün Amacı; AİD ortak kalkınma potansiyelinin gerçekleştirilmesi için örgütleri tamamlayan bir rol üstlenmektedir. Diyalog ve iş birliğini öne çıkaran AİD, Asyalı Dışişleri Bakanları arasında diyalog temelinde ve gelişmeye açık bir oluşum olmuştur (DİB, 2019b). Daha spesifik olarak, ACD, her Asya ülkesini dahil ederek ve diğer örgütleri çoğaltmadan veya başkalarına karşı bir blok oluşturmadan bir Asya Topluluğu kurarak Asya'daki eksik bağı kurmayı hedeflemektedir. Asya'nın güçlü yönlerini pekiştirmek ve Asya'da ortaya çıkan çeşitliliği ve zengin kaynakları en üst düzeye çıkarmak suretiyle Asya'nın rekabetçiliğini güçlendirmektir (ACD, 2019).

2013'de New York'ta 68. BM Genel Kurulu'nda AİD Dışişleri Bakanları Gayri resmi Toplantısı'nda ülkemiz 33.Üye olmuştur. Projelerde biyoteknoloji, iletişim, enerji,

finans, tarım, turizm, eğitim, bilişim, afet yönetimi ve fakirlikle mücadele gibi konular ön planda yer almaktadır (DİB, 2019b).

AİD 34 ülkeden oluşmaktadır bunlardan bazıları şöyledir: Bahreyn, Bangladeş, Brunei Sultanlığı, Butan, Kamboçya, Çin, Hindistan, Endonezya, İran, Japonya, Kazakistan, Kore Cumhuriyeti, Kuveyt, Kırgızistan, Laos, Malezya, Moğolistan, Myanmar, Pakistan, Umman, Rusya, Afganistan, Türkiye vs. yer almaktadır (ACD, 2019).

2.3.2. Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ/WTO)

Şekil 22. Dünya Ticaret Örgütü Logosu ve Üye Ülkeler Haritası

Kaynak: https://www.bbc.com/turkce/konular/world_trade_organisation ,

https://tr.wikipedia.org/wiki/Dünya_Ticaret_Örgütü

1947-48 yıllarında, Havana’da yaklaşık 50 ülkenin temsilcisi, uluslararası ticaretin serbestleştirilmesi amacıyla “geçici olarak” Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması’nı (GATT) imzalamıştır. Geçici statü ile hareket eden hukuki zemini ve yaptırım gücü zayıf olan GATT’ın dış ticaretin serbestleşmesi ve koruma oranlarının düşmesindeki etkisi yadsınmamaktadır. 1947-1993 yıllarında sekiz çok taraflı ticaret müzakeresi (round) yapılmıştır. Müzakerelerin sonucusu, Uruguay Turu 1993’te tamamlanarak hizmet ticareti ve fikri haklar gibi konular anlaşma kapsamına alınarak DTÖ kurulmuştur. 1995’te DTÖ hukuki ve yaptırım gücünü arttırmış ve GATT’ın yerine geçmiştir. 2014 itibarıyla DTÖ’nün 24 adet gözlemci ülke ve 160 üye sayısı bulunmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti ve Pakistan İslam Cumhuriyeti 1995 yılında üye olmuşlardır (Ticaret Bakanlığı, 2013).

Örgüt bünyesinde üyelerin müzakereler sonucunda kabul edip, ulusal parlamentolarda onaylanan uluslararası antlaşmalar bulunmaktadır. Amaç, mal ve hizmet

üretenlere, ihracatçılara ve ithalatçılara yardım ederek, dünya ticaretini kolaylaştırıp kapasitesini arttırmaktır. Sekretaryası İsviçre'nin Cenevre şehrinde bulunan örgüt iki yılda bir toplanmaktadır (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2019).

Dünya Ticaret Örgütü'nün Organları

Bakanlar Konferansı: DTÖ'de kararlar, üyeleri kapsayan farklı düzeydeki Konsey ve Komitelerce alınmaktadır. En yüksek karar alma organı ise Bakanlar Konferansı'dır. İki yılda bir toplanan Konferans Çok Taraflı Ticaret Anlaşmaları da dâhil olmak üzere, DTÖ'yü ilgilendiren her hususta karar almaktadır.

Genel Konsey: Olağan ve günlük çalışmalar Genel Konsey tarafından yürütülmektedir. Üç ayrı işlevi yerine getiren üç organı teşkil etmektedir ve bu organlar Bakanlar Konferansına karşı sorumludur.

Konseylere: Uluslararası ticaretin DTÖ de düzenlenen üç temel konusu olan Hizmetler Ticareti, Mal Ticareti ve Ticaretle Bağlantılı Fikri Mülkiyet Hakları Konseyleri, Genel Konsey'e karşı sorumludur. Konseyler DTÖ Anlaşmaları ile alanlarına giren faaliyetlerde bulunmaktadır.

Komiteler: Uluslararası ticaretin üç temel alanını içeren Konseylerin altında daha spesifik konularda çalışan alt komiteler bulunmaktadır. Bu Komitelerde tüm üye ülkeler temsil edilmektedir.

Sekretarya ve Bütçe: Cenevre'de bulunan DTÖ'nün 500 personeli bulunmakta ve Genel Müdür (Director General) ve yardımcıları tarafından yönetilmektedir (Ekodialog, 2019).

2.3.3. Birleşmiş Milletler (BM)

Şekil 23. Birleşmiş Milletler Logosu ve Üye Ülkeler Haritası

Kaynak: <https://www.makaleler.com/birlesmis-milletler-nedir>

Milletler Cemiyeti uluslararası örgütler içinde evrensel bakımdan tüm konularda yetkili yegâne örgüt olan Birleşmiş Milletler Örgütü'nden önce, bu özellikleri taşıyan bir örgüt olmuştur. Milletler Cemiyeti I. Dünya Savaşını müteakiben 1919'da kurulmuştur; ancak **“evrensel”** bir hüviyet kazanamayan, II. Dünya Savaşını önleme, barış ve güvenliğin korunması gibi konularda başarısız olduğundan anlamını kaybetmiştir. Üye olmayan ABD, MC kurucu belgesini içeren 1919 Versay Barış Antlaşmasını onaylamamıştır. Bazı önemli devletler üyelikten ayrılmış ve toplamda 16 devlet Örgütten çıkmıştır. Böylesi bir durum şüphesiz Örgütü zayıflatmıştır. 5 büyük devletin yer alması planlanan MC Konseyinin zamanla üye sayısı artırılmış ancak üyeliğe giriş-çıkışlar istikrarı bozmuştur (Sur, 2012, s. 2536-2537).

II. Dünya Savaşı'nda Almanya ve Japonya'nın yenilgisinin ardından, kendi öncelikleri ve güvenliklerini düşünen galip ülkeler uluslararası istikrarı sağlamak ve yeni rakiplerin ortaya çıkmasını önlemek için çalışmışlardır. 50 devletin imzaladığı BM şartı, 24 Ekim 1945'te yürürlüğe girmiştir. 111 madde ve 19 bölümden oluşan bu şarta ayrılmaz bir parça olarak kabul edilen 70 maddelik Uluslararası Adalet Divanı Statüsü eklenmiştir (Çalık, 2015, s. 1092-1093).

BM'nin kurulmasından sonra, iş bölümü yapmak ve kurumu daha işlevsel hale getirmek için çeşitli mekanizmalar oluşturulmuştur. Bu kurumlardan 5'i New York'ta, Adalet Divanı ise Hollanda'nın Lahey şehrinde bulunmaktadır. Ayrıca Cenevre, Viyana ve Nairobi'de de BM organları olarak bilinen mekanizmalar;

Güvenlik Konseyi; BM'nin en önemli organıdır. 5 tanesi sürekli, 10 tanesi geçici olan 15 üye devletten oluşmaktadır. Geçici üyeler iki yıl için temsil edilirler. Her kıta için sayısı belli geçici temsilci kotası belirtilmiştir.

Genel Kurul; 'Devletlerin eşitliği ilkesi'ne dayanan ve her devletin eşit statüde olduğu bu organda devletlerin bir oy hakkı vardır. Genel Kurul'un BM'ye üye devlet sayısı 193 tür. Genel Kurul BM Kurucu Antlaşması'na göre; kalkınmadan, açlık sorunlarına, uluslararası toplumu ilgilendiren hemen her konuyu tartışır ve 'oy çokluğu' ile karar alabilmektedir.

BM Sekreteryası; BM örgütün günlük faaliyetlerini yerine getirerek, aynı zamanda örgütün kimliğini temsil etmektedir.

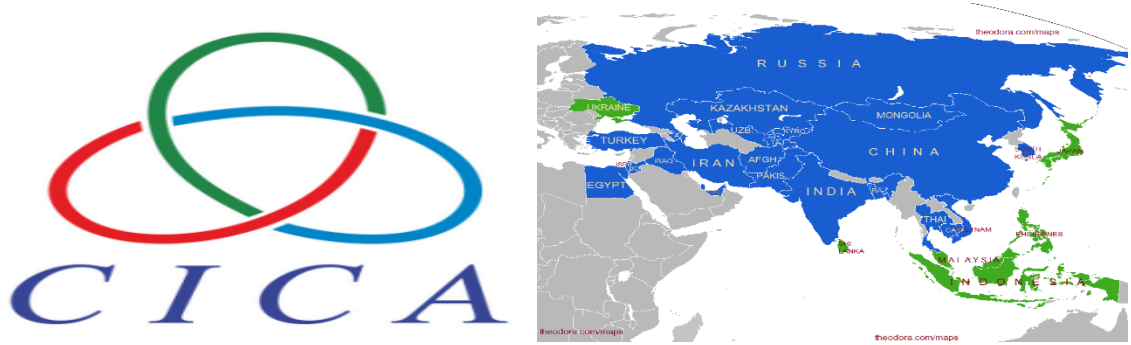
Vesayet Konseyi; Görevi sömürgelerin iktisadî, sosyal ve siyâsî açıdan kendini yönetir hâle gelmesini sağlamak olan Konsey, hemen hepsinin bağımsız olduğu günümüzde işlevselliğini kaybetmiştir.(Aral, 2013, s. 8-9-10).

Ekonomik ve Sosyal Konsey; Birleşmiş Milletler'in, insan haklarının korunması ve geliştirilmesi konusunda faaliyet yürüten Konsey, Genel Kurul'un 3 yıllığına seçtiği 54 üyeden oluşmaktadır. Konsey, ekonomik, sosyal, kültürel, eğitim, sağlık ve ilgili uluslararası sorunlarla ilgili rapor hazırlayabilir, çalışma yapabilir ve Genel Kurul'a ve üye devletlere tavsiye verebilir.

Uluslararası Adalet Divanı; (UAD) 1945'de örgütün esas yargı organı olarak kurulmuş ve BM Şartı'nın ayrılmaz unsurudur. İç tüzüğüne uygun şekilde faaliyet yürütmektedir. Başlıca görevi, devletlerin sunduğu anlaşmazlıkları çözmek ve hukuki sorunlarla ilgili tavsiye vermektir (Çalık, 2015, s. 1108-1109).

Birleşmiş Milletlere Bağlı Kuruluşlar: BM bünyesinde bulunan bazı kuruluşlar şunlardır; Çocuklara Yardım Fonu (UNICEF), Ticaret ve Kalkınma Konferansı, Uluslararası Atom Enerjisi Kurumu (IAEA), Mülteciler Yüksek Komiseri Ofisi (UNHCR), Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO), Uluslararası Denizcilik Örgütü (IMO), Uluslararası Sivil Havacılık Örgütü (ICAO), Uluslararası Para Fonu (IMF), Birleşmiş Milletler Endüstriyel Gelişme Örgütü (UNIDO), Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü (UNESCO), Dünya Turizm Örgütü (UNWTO), Dünya Bankası (WB), Dünya Sağlık Örgütü (WHO), Dünya Gıda Programı (WFP) (Eskier, 2017).

2.3.4. Asya'da İş Birliği ve Güven Arttırıcı Önlemler Konferansı (AİGK/CICA)

Şekil 24. Asya'da İş Birliği ve Güven Arttırıcı Önlemler Konferansı Logosu ve Üye Ülkeler Haritası

Kaynak: <https://www.kazakhembus.com/content/5th-cica-business-forum-0>
https://theodora.com/wfbcurent/cica_conference_interaction_confidence_building_measures_asia_member_states.html

Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan NAZARBAYEV'in 1992 'de Avrupa Güvenlik ve İş Birliği Teşkilatı (AGİT) benzeri bir yapıyı Asya'da kurmak istemesiyle başlayan Asya'da İş Birliği ve Güven Arttırıcı Önlemler Konferansı/Conference on Interaction and Confidence Building Measures in Asia (AİGK/CICA) 2002 'de kabul edilen "*Almatı Senedi*" ile örgüt halini almıştır (Kosgeb, 2013). Güvenlik anlayışına çoklu yaklaşımlar getirerek Asya'da AGİT gibi kurumlar oluşturarak iş birliğinin geliştirilmesini hedeflemiştir (DİB, 2019c).

Amaçları arasında bölge güvenliğinin sağlanması, terörle mücadele ve diyalog gibi konular 2002'de yapılan 1. Zirve'de yer almıştır. AİGK'de ekonomik, çevre ve her türlü tehditle mücadele, askeri ve siyasi olmak üzere beş ana çerçevede Güven Arttırıcı Önlemler 'in (GAÖ) uygulanması hedeflenmiştir. Kararlar üye ülkeler arasında (consensus) yoluyla alınmaktadır. Nursultan Nazarbayev kurucusu olduğu AİGK/CICA'da terörizm ile mücadele konusuna önem vermektedir. Örgüt bu doğrultuda, Asya'nın ortak güvenliğini sağlayacak bir sistem oluşturulmasını ve Kazakistan'ı Asya'da ve de dünyada siyaset, güvenlik ve ekonomik alanda anahtar ülke konumuna getirmeyi amaçlamıştır (Kaplan, 2014, s. 23-24-25).

CICA'da 26 üye ülke, 8 gözlemci ülke ve 4 gözlemci uluslararası kuruluş yer almaktadır. *Üye ülkelerden bazıları:* Afganistan, Bangladeş, Kazakistan, Çin, Hindistan,

İran, Katar, İsrail, Mısır, Pakistan, Türkiye, Rusya, Ürdün. *Gözlemci ülkeler:* Belarus, Filipinler, Endonezya, Malezya, Japonya, Ukrayna, ABD, Sri Lanka'dır. *Gözlemci uluslararası örgütler:* BM, AGİT, AL, TÜRKPA (DİB, 2019c).

2.3.5. Asya Kalkınma Bankası (AKB/ADB)

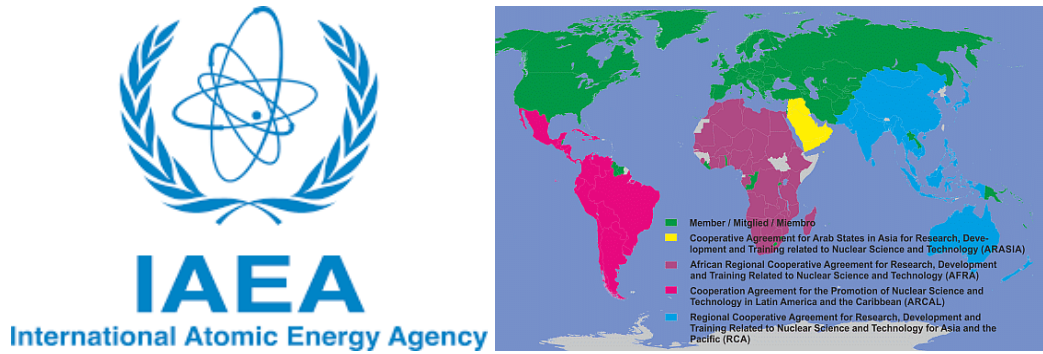
Şekil 25. Asya Kalkınma Bankası Logosu ve Üye Ülkeler Haritası

Kaynak: <https://www.adb.org/> , https://tr.wikipedia.org/wiki/Asya_Kalkınma_Bankası

Asya Kalkınma Bankası / Asian Development Bank (AKB/ADB) 1960'lı yıllarda, dünyanın en fakir bölgelerinden birinde ekonomik büyüme ve iş birliğini geliştirecek bir finans kurumu olarak tasarlanmıştır. BM Asya ve Uzak Doğu Ekonomik Komisyonu'nun 1963'te ki ilk Asya Ekonomik İş Birliği Konferansı'nda kurumun merkezi Filipinlerin başkenti Manila olarak belirlenmiştir. 19 Aralık 1966'da kurulan ve ağırlıklı olarak tarımsal bölgeye hizmet etmek üzere bir araya gelen 31 üyeli kurumun ilk başkanı Takeshi Watanabe olmuştur. ADB yardımlarının büyük bölümünü gıda üretimi ve kırsal kalkınma üzerine yoğunlaştırmıştır.

Şuanda 48'i (bölgesel üye) Asya ve Pasifik'ten, 19'u bölge dışından olan 67 üye bulunmaktadır. Gelişmekte olan üye ülkelere kredi vererek sermaye yatırımı yapmakta, teknik yardım ve danışmanlık hizmeti sunmaktadır (ADB, 2019).

2.3.6. Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı (UAEA/IAEA)

Şekil 26. Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı Logosu ve Üye Ülkeler Haritası

Kaynak: <https://www.iaea.org/> , <http://www.geo-ref.net/en/t-iaea.htm>

8 Aralık 1953’de, ABD Başkanı Eisenhower Birleşmiş Milletler Genel Kurulu’na, kısaca **“Barış için Atom”** adıyla önerdiği planla Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı/International Atomic Energy Agency (UAEA/IAEA)’nın kurulmasını sağlamıştır (Dayday, 2007, s. 33).

Uluslararası Atom Enerjisi Kurumu, nükleer enerjinin barışçıl amaçlarla kullanımını yaygınlaştırmak, askeri amaçlarla kullanımını önlemek adına ABD Genel Sekreteri Eisenhower tarafından 29 Temmuz 1957’de kurulmuştur (IAEA, 2019).

UAEA’nın görevi, Atom enerjisinin dünya barışına, sağlığa ve refaha katkısını arttırmak ve hızlandırmaktır. Bu görevi yaparken denetimi altında yapılan yardımların askeri amaçlara yönelik kullanılmamasını sağlamaktır. UAEA, nükleer enerjinin barışçıl amaçlarla kullanılmasına yönelik çalışmalar yaparak aynı zamanda nükleer silahların yayılmasını engellemek gibi, birbirine zıt iki temel görevi amaçlamaktadır (Dayday, 2007, s. 34).

Kuruluşundan 1961’e kadar direktörlüğü Amerika Birleşik Devletleri eski senatörü Sterling Cole yapmıştır. Kurumun genel direktörlüğünü yapan Mısırlı Muhammed El-Baradei nükleer enerjinin barışçıl amaçlarla kullanılmasında gösterdiği gayretiyle 2005’de Nobel Barış Ödülü’nü kazanmıştır. Baradei’in görevi bırakmasından sonra yapılan seçimlerde Japon Yukiya Amano görevi devralmıştır (Eden, 2015).

UAEA 62. Genel Kurulunda Pakistan Yönetim Kurulu üyeliğine seçilmiştir. Pakistan Dışişleri Bakanlığında yapılan açıklamaya göre, Viyana’da ki toplantıda

kurumun 2018-2020 yılları arasında görev alacak Yönetim Kurulu üyelerinden biri olmuştur. Güney Asya ve Ortadoğu ülkelerinin ortak adayı olarak seçime giren Pakistan, kurucu üyelerinden olduğu IAEA'da bu göreve 19. defa getirilmiştir. Pakistan'da kurum tarafından ya da kurum sponsorluğunda yürütülen atom enerjisi çalışmaları bulunmaktadır (Timetürk, 2018).

UAEA'nın Yapısı ve İşleyişi: Birleşmiş Milletler bünyesindeki organlardan hiçbirine doğrudan bağlı olmayan özerk bir “**Uzman Kurum**” dur ve BM Genel Kurul'una, Güvenlik Konseyi'ne rapor vermekle yükümlüdür. UAEA'nın üç ana organı vardır: Governörler Meclisi, Genel Kurul, Sekreteryadır (Dayday, 2007, s. 35).

2.3.7. Uluslararası Sivil Havacılık Örgütü (ICAO)

Şekil 27. Uluslararası Sivil Havacılık Örgütü Logosu ve Üye Ülkeler Haritası

Kaynak: <http://www.mfa.gov.tr/uluslararasi-sivil-havacilik-orgutu-icao.tr.mfa> ,
http://www.wikiwand.com/tr/Uluslararasi_Sivil_Havacilik_Orgutu

Uluslararası Sivil Havacılık Örgütü/International Civil Aviation Organization (ICAO), 4 Nisan 1947'de kurulmuş, başlangıçta (Aralık 1944), 52 üye ülkeye sahip bu kuruma “**Uluslararası Sivil Havacılık Kongresi**” adı verilmiştir. 6 Haziran 1945'den 4 Nisan 1947'ye kadar bu şekilde hizmet vermiş ve ardından ICAO ortaya çıkmıştır. ICAO, hava yolculuğunun güvenliğini ve verimliliğini artırmak için kurulmuş, zamanla ICAO tarafından öngörülen projeler aracılığıyla ülkelerdeki havacılığın iyileştirilmesi için üye devletlere yardımcı olmaya başlamıştır (Dünya Atlası, 2018).

191 üyeli ICAO klasik BM sistemiyle çalışmaktadır. Konsey örgütün daimi organı olup yasama ve yürütme işlevini yerine getirmekte Genel Kurul'a karşı sorumludur.

Genel Kurul tarafından üç yıllığına seçilen 36 ülke görev yapmaktadır. Örgütün en üst düzey yetkilisi Konsey Başkanı'dır (Erciyas, 2014).

Merkezi Kanada Montreal'dedir. 7 bölge ofisi bulunmaktadır. Organizasyona üye olmanın en önemli şartı BM üyesi olmak veya BM'den onay almaktır. En yetkili organ, tüm üye ülkelerin temsil edildiği asamble ve 33 üyelik konseydir. 7 alt komisyon ve komite bulunmaktadır (Hezarfendergi, 2014).

2.3.8. Uluslararası Denizcilik Örgütü (IMO)

Şekil 28. Uluslararası Denizcilik Örgütü Logosu

Kaynak: <https://unworldoceansday.org/imo>

Birleşmiş Milletler tarafından 1948'de temeli atılan Uluslararası Denizcilik Örgütü/International Maritime Organization (IMO) çalışmalarına 1958'de başlamıştır. 1948'de Cenevre'de Birleşmiş Milletler Denizcilik Konferansı tarafından kuruluşuna ilişkin sözleşme kabul edilmiştir. İlk kurulduğunda adı "**Hükümetlerarası Denizcilik İstişare Örgütü**" olan kuruluş 1982'de Uluslararası Denizcilik Örgütü olarak isim değiştirmiştir (Ayan ve Baykal, 2010, s. 276).

Teknik bir örgüt olan Uluslararası Denizciliğin Güvenliği örgütü güvenliğin arttırılması, deniz kirliliğinin önlenmesi, gerekli hukuki ve teknik önlemleri belirlemek, bunlara ilişkin uluslararası kanun ve kuralları düzenlemek ve yaptırım uygulamak amacıyla çalışmaktadır (Mısırlı, 2015, s. 51).

Çalışmalarının çoğu komite ve alt komiteler tarafından yürütülmektedir. 162 üyesi olan ve Birleşmiş Milletler 'in İngiltere'de bulunan tek kuruluşudur merkezi Londra'dadır. İki yılda bir toplanmaktadır (İstikbal, 2012).

Bu bölümden anlaşıldığı üzere İslam devletleri bir çaba içinde sürekli bir arayış ve birlik olma arzusu içinde hareket etmektedir. İslam ülkeleri, jeostratejik öneme sahip, ekonomik açıdan büyük potansiyeli olan yeraltı ve yer üstü kaynaklarını elinde bulundurmakta ama ne yazık ki işlevsellik açısından istenilen düzey henüz yakalanamamaktadır. Ancak gelecek, Müslümanlar için ümit verici görülmektedir. Son bölümde ele aldığımız derin ve güçlü Türkiye Pakistan ilişkileri İslam Dünyası'na sosyo ekonomik, askeri ve siyasi alanda birlik ve beraberliğin kapısını açabilecek umut ışığına, iradeye ve samimiyete sahip olmaktadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE VE PAKİSTANIN İSLAM DÜNYASI'NDAKİ YERİ, ROLLERİ VE İŞ BİRLİKLERİ

Bu bölümde, Türkiye ve Pakistan'ın tarihsel yakınlığına, tanınmış tarihi kişiliklere, Türkiye Pakistan iş birliklerine, karşılıklı ziyaretlere, Türkiye, Pakistan ve Afganistan arasındaki zirve toplantılarına, Türkiye ve Pakistan'ın istihbarat ve teknolojik alandaki iş birlikleri ve nükleer durumuna değinilecektir.

3.1. TÜRKİYE VE PAKİSTAN'IN TARİHSEL YAKINLIĞI

Pakistan ve Türkiye karşılıklı destek ve dostluk temelli bir iş birliği içinde jeopolitik sorunlar başta olmak üzere birçok konuda dayanışma ruhu göstermektedirler. Dayanışmanın kökleri İngiliz sömürgesi altında olan Hindistan'a dayanmaktadır. Hindistan Müslümanları İngilizlere karşı Osmanlı'nın yanında yer almış, İngilizlerin Osmanlı'yı bölme çabalarını engellemeye çalışmışlardır.

Hindistan'da ki Hilafet Hareketlerinin kurucuları bir destek hareketi olduklarını dini olmadıklarını söyleyerek Türkiye'deki Müslüman kardeşlerine destek olmuş İngilizlere direnç göstermiş ve aynı zamanda Halifeliğin savunucusu olmuşlar ve Hindistan'daki Pakistan hareketinin başlangıcı da olmuş neticede Hindistan bağımsızlığına kavuşmuş ve Pakistan'ın kurulmasını sağlamıştır (Umar, 2017).

İslam Dünyası'nın nükleer silaha sahip tek ülke olması hasebiyle de dünyanın ilgi ve baskı odağında bulunan Pakistan ve Türkiye'nin ortak noktaları çoktur. Her şeyden önce Pakistan, dünyada Türkiye'yi kayıtsız şartsız her platformda destekleyen bir ülke olmuştur. Bu ülkenin kültürel temelleri Türkler tarafından atılmıştır. İngiliz sömürge yönetimi döneminde ayrı bir millet bilincinin yerleşmesine neden olan İslami kimliğinin yanı sıra bağımsızlık mücadelesinde iki resmi dilden biri olan Urduca da ülke insanına kalan bir Türk mirasıdır. Pakistan'ın ünlü bilim adamı ve dil bilimcilerinden Hafız Mahmud Şirani 'nin eserlerinde ve Urdu dili ve edebiyatıyla ilgili araştırmalarıyla tanınan İngiliz T.Grahame Bailey'in araştırmalarında Urdu kelimesinin Türkçe olduğuna dikkat çekilmiştir (Mermer, 2010, s. 2).

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya savaşı sonundaki tasfiyesine müteakiben Türkiye'deki Kurtuluş Savaşı Hint Müslümanları tarafından yakından takip edilmiş ve Kurtuluş Savaşına maddi ve manevi destek vermişlerdir (Mermer, 2010, s. 20).

Diplomatik Tarih: 1924'e kadar, Hintli Müslümanlar için İslam birliğinin sembolü ve İslam'ın halifesi olarak Osmanlı Sultanı görülmüş ve dolayısıyla Türkiye'deki gelişmeler Hindistan'daki Müslümanları etkilemiştir. 1877 Rus-Türk savaşında Kalküta'da ki camilerde yaralı Türkler için bağış toplanmıştır. Yunanistan (1897), İtalya (1911) ile savaşlarda Balkan Savaşı esnasında Hintli Müslümanlar, Türkiye'ye bir tıbbi misyon göndermiştir (Khan, 2018, s. 41). Toplanan yardım paralarının teslimi ve Osmanlı Ordusu'na yardım için İstanbul'a gelen Hindistan Hilal-i Ahmer Cemiyeti tıbbi heyetindeki bazı kişiler geri dönmeyip Türkiye'de kalmıştır (Ek: 1) (IRCICA, 2018, s. 60). Her iki ülke de Pakistan'ın kuruluşundan beri ilişkileri geliştirmektedir.

Türkiye'nin kaybeden tarafta olduğu I. Dünya Savaşı'ndan sonra, Hintli Müslümanlar Sultanlığın toprak ve ruhani bütünlüğünün korunması için ellerinden geleni yapmışlardır (Khan, 2018, s. 41). 1912'de elbiselerini ve kitaplarını satıp, zor durumdaki Müslüman kardeşlerine yardım için İstanbul'a gelen Abdurrahman Peşavari, savaştan sonra vatanına dönmeyip Osmanlı Ordusu'nda görev almış ve Anadolu Ajansı'nın ilk çalışanı olmuştur. Milli Mücadele'de üstün yararlılıklar gösteren Peşavari, 1920'de ilk Türk Büyükelçisi olarak Afganistan'a atanmıştır. İstanbul'a döndükten sonra da hizmetlerine devam eden Peşavari, 1925'de düzenlenen suikastta vefat etmiştir. Kabri İstanbul'dadır (IRCICA, 2018, s. 62).

Meşhur bir Hintli lider olan Subhas Chandra Bose "**Müslümanlar 1920'lerin ortalarından itibaren Hintli nüfusa nazaran daha güçlü bir şekilde İngilizlere karşı olumsuz hisler besliyorlardı**" demiştir. Sultan için İngiliz Başbakanı'na bir dilekçe vermek için ortaya çıkan Halifelik Hareketi, Maulana Muhammad Ali ve Ağa Han'ın öncülük ettiği iki delegasyon tarafından Hindistan'da başlatılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun ortadan kalkması ve Halifeliğin lağvedilmesiyle Hindistan'da İslami politikaların seyirinde bir dönüm noktası oldu, zira Müslümanlar siyasetlerinin ana hedefini kaybettiler ve kendi içlerine döndüler. Yaşadıkları derin üzüntü, Türkiye Cumhuriyeti'nin Osmanlı'nın küllerinden güçlü bir modern devlet olarak doğuşuyla hayranlığa dönüşmüştür (Khan, 2018, s. 41-42).

Türkler yirminci yüzyılın başında İngiliz Hindistan'ındaki Müslümanların kendilerine sunduğu desteği hep şükranla anmıştır. Türklerin Birinci Dünya Savaşı'nda Arap ihaneti olarak adlandırdıklarının tam zıddı olan bu durum Türkiye'yi, 1947'de bağımsızlığından sonra Pakistan gibi, Arap olmayan bir ülke ile yakın ilişkiler kurmaya yöneltmiştir (Amin, 2000).

29 Ekim 1947 Milli Gün kutlamalarında Pakistan Genel Valisi Muhammed Ali Cinnah'ın özel elçisi sıfatıyla Malik Feroz Khan Noon Türkiye'ye gelmiş Pakistan'ı temsil etmiştir. Türkiye'nin ilk Pakistan Büyükelçiliğine Ünlü Şair Yahya Kemal Beyatlı atanmıştır (Ek: 2). Pakistan'ın ilk Türkiye Büyükelçisi Urdu edebiyatının ünlü ismi Mian Bashir Ahmed olmuştur (Pakistan Büyükelçiliği, 2018, s. 10-11). Türkiye ve Pakistan arasında imzalanan ilk anlaşma 26 Temmuz 1951'deki Dostluk Anlaşmasıdır (Pakistan Büyükelçiliği, 2018, s. 16).

Pakistan'ı ziyaret eden ilk Türkiye Cumhurbaşkanı Celal Bayar olmuştur. 19 Şubat 1954 tarihinde Karaçi ve Ankara'da aynı anda yayınlanan bir ortak bildiride, Pakistan ve Türkiye'nin siyasi, iktisadi ve kültürel alanlarda daha yakın iş birliği ve kendi çıkarları için barış ve güvenliği güçlendirmenin yollarını araştırdığı belirtilmiştir (Khan, 2018, s. 43).

Türkiye ve Pakistan 1955'de kurulan Bağdat Paktı'na taraftılar. Türkiye Başbakanı Adnan Menderes 1956'da Pakistan'a gitmiş, onur konuğu olarak Karaçi'deki Pakistan Günü kutlamalarına ve Karaçi'deki Bağdat Paktı toplantısına katılmıştır (Pakistan Büyükelçiliği, 2018, s. 24). Bağdat Paktı güvenlik ve savunma konusunda üyeleri arasında iş birliği sağlamıştır ve Rusya'nın Hazar, Karadeniz ve Orta Asya'nın içlerine doğru devam eden yayılma politikasına karşı kurulmuştur. Paktın diğer üyeleri Irak, İran ve İngiltere'ydi. ABD pakta resmi olarak hiç bir zaman katılmamış ancak çalışmalarına destek vermiştir. Pakt; kültürel, dini ve coğrafi bağlarla bağlanmış olan Pakistan, İran ve Türkiye arasında fiziki temasları, dostluğu ve karşılıklı anlayışı geliştirmek için çalışmış ve bu değerleri 1964'te RCD adıyla paralel bir örgüt kurarak somutlaştırmıştır (Khan, 2018, s 43). 1985'te ECO olan RCD ülkeler arasında ortak barış ve kalkınmayı esas alarak Pakistan ve Türkiye ilişkilerini daha büyük bir ekonomik iş birliğine yönlendirmek için çalışmıştır (Pakistan Büyükelçiliği, 2018, s. 35).

RCD Pakistan, İran ve Türkiye'nin Batı ülkelerine karşı gittikçe artan hayal kırıklığının bir ürünü olmuştur. 1965'te Batı Pakistan'ın işgalinden hemen sonra Pakistan

CENTO'ya başvurmuştur. İngiltere ve ABD sorumluluk almayı reddetseler de İran ve Türkiye Pakistan'ın yardım çağrısına olumlu cevap vermiştir. Türkiye Başbakanı Hindistan'ın Keşmir sorunu dışındaki bölgelerde düşmanlık yaratıcı politikalar izlemesinin Pakistan'ın CENTO müttefiki olan Türkiye'de derin endişeler yarattığı ifade eden bir açıklama yayınlamıştır (Khan, 2018, s. 43).

1979'da İran Devrimiyle RCD gücünü yitirmiş, zira bu kurumun sekreterliği Tahran'daydı. Sonrasında Pakistan Cumhurbaşkanı General Ziya-ül-Hak 1980'lerin ortalarında RCD'yi tekrar ayağa kaldırmaya çalışsa da, girişimleri başarısızlıkla sonuçlanmıştır. RCD'nin gelişimini sekteye uğratan bir başka gelişme 1979-89 arasında süren Afgan Savaşı olmuştur. Sovyetler Birliği'nin dağılması ve Orta Asya devletlerinin doğuşu ile Türkiye'nin Orta Asya'ya hiç bitmeyen ilgisi tekrar canlanmıştır. Orta Asya devletleri aradaki bağlar nedeniyle gözlerini Türkiye'ye çevirmiştir. Bu gelişmelerden sonra Pakistan'ın desteklediği Taliban ile Türkiye'nin destek verdiği Kuzey İttifakı fraksiyonları arasındaki iç kavga ve Pakistan'ın Taliban'ı Afganistan'ın merkezi hükümeti olarak tanınmasıyla iki ülke arasındaki ilişki zayıflamıştır.

Afganistan, İsrail, nükleer gelişme ve demokrasi, Türkiye ve Pakistan'ın çıkarlarının ayrıştığı dört mesele olmuştur. Bülent Ecevit'in Başbakanlığı esnasında Keşmir meselesinde de iki ülke farklı tutum sergilemiştir. İsrail ve nükleer silahlar konusunda birbirlerini anlar gibi görünseler de Türkiye ve Pakistan arasındaki en sıkıntılı konu Afganistan olmuştur. Bölgesel meselelerde Pakistan ve Türkiye politikalarının uyumu, Afganistan'da Sovyet sonrası yerleşim hususunda bozulmuştur. Ankara aşırı İslami akımlara ve Taliban'ın güç kavgasına destek vermede isteksiz davranmıştır (Ahmad, 2001).

Dahası, Türkiye'nin Orta Asya'da iktisadi ve siyasi çıkarları olmakta ve aşırı İslamcılığın ortaya çıkmasıyla tehdit teşkil eden Taliban'ın artan etkisinden hoşlanmamaktadır. Türkiye Orta Asya ülkelerini ortak etnik kökleri sebebiyle kendi nüfuz bölgesi içerisinde saymaktadır. Orta Asya ülkeleri Taliban'ı istikrarlarına tehlike olarak görmekte ve Türkiye Afganistan'daki Taliban'a karşı Orta Asya ülkeleri ile ortak hareket etmektedir. Afgan-Özbek lider Râşit Dostum'un General Abdul Malik tarafından Haziran 1977'de Jumbish-e-Milli'de yerinden edilmesinden sonra İstanbul'a sığınması Ankara'nın bu konudaki tutumunu açık şekilde göstermektedir. Türkiye Burhanuddin Rabbani hükümetini Afganistan'ın tek yasal temsilcisi olarak tanıdı ve Afganistan'da bütün etnik grupları içine alan geniş katılımlı bir sistem talep etmekteydi. Eski Dışişleri

Bakan İsmail Cem 1998’de İslamabad’a yaptığı gezide: **“Biz meselenin geniş tabanlı bir sistemle çözümüne yol açacak koşulların oluşması için bütün tarafların bir araya gelmesini ve bütün etnik gruplardan müteşekkil bir geçiş hükümeti kurulmasını istiyoruz”** diye gözlemde bulunmuştur (Khan, 2018, s. 45).

Pakistan KKTC konusunda başından itibaren Türkiye’ye tam destek vermiştir. 1962 gibi daha erken bir tarihte, Cumhurbaşkanı Makarios Kıbrıs’ta Türk azınlığın ayrıcalıklarını ortadan kaldırmaya çalıştığı anda, Pakistan endişelerini dile getirmiş ve Türkiye’ye destek vermiştir. 1974’te Kıbrıs krizinde sonradan Başbakan olan Zülfikar Ali Butto Pakistan halkına Türkiye’ye yardım çağrısında bulunmuştur. Bu açıklamada **“Kalplerimiz tarihin bu önemli dönemecinde Türkiye halkıyla birliktedir. Kıbrıs’ta bir darbe gerçekleştiren askeri Cuntayı alaşağı etmek konusunda adil ve cesur davranan Türkiye hükümeti ve halkı Pakistan’ın tam anlayışı ve desteğine güvenebilir”** demiştir. Ocak 1994’te sonradan Pakistan Başbakanı olan Benazir Butto Türkiye ziyaretinde şöyle demiştir: **“Pakistan Kıbrıs’ta Türk Toplumunun karşılaştığı sorunun her daim farkında olmuştur. Türk Kıbrıslıların hakları için verdiğimiz desteği buradan tekrar ediyorum. Biz her iki toplumun eşitliği temelinde iki toplumlu ve iki bölge bir çözümün arkasındayız”** (Hasan, 2001).

Cumhurbaşkanı Pervez Müşerref **“Pakistan haklı davalarında Türkiyeli Kıbrıslılara tam destek vermektedir”** diyerek Pakistan’ın karşılıklı bağlara sahip olduğu kardeş Türkiye’ye verdiği önemi gözler önüne sermektedir. KKTC Londra, Abu Dabi, Washington DC, Brüksel, İslamabad ve Birleşmiş Milletler’de elçilikler ve temsilcilikler aracılığıyla temsil edilmektedir (Khan, 2018, s. 51).

1977’de kurulan Joint Monitoring Committee/Birleşik Bakanlar Komisyonu (JMC) özellikle ekonomi sektöründe yeni iş birliği alanlarının keşfedilmesini sağlamış ve iki ülke arasındaki bağlar gelişmiştir. JMC ‘de düzenlenen oturumlar ekonomik ve ticari iş birliğinin genişletilmesi açısından faydalı bir platform olmuştur. Bu alanlar teknolojik iş birliği, endüstri ve telekomünikasyon, ihracat işleme bölgeleri üzerinde bilgi alışverişi, tarım, gemi inşası ve gemicilik, sivil havacılık ve petrokimya ürünleridir. (Pakistan Büyükelçiliği, 2018, s. 53).

Pakistan’ın ekonomik açıdan yaşadığı en büyük sıkıntı Türkmenistan - Pakistan gaz boru hattı projesinin askıya alınması olmuştur. Türkmenistan ile 1997’de projeye imza atan Eski Pakistan Başbakanı Navaz Şarif, Afganistan’da Talibana bel bağlayan

istikrara güvenmiştir. İlk olarak, Afganistan'da istikrar korunamamıştır. İkincisi, Türkmen otoriteler Taliban'la ilgili ciddi çekinceler ortaya koymuşlardır. Daha sonra projenin batılı finansörü Unocal 1998'de projeden çekilmiştir.

Türkmenistan-Pakistan boru hattı projesinde Türkiye Pakistan'ı bir rakip olarak görmemiştir, zira bu girişim ve diğer boru hattı projelerinin amacı petrolü Orta Asya-Hazar denizi bölgesinden Pakistan'ın Gwadar limanına taşımak ve buradan Güney Doğu Asya ve Uzak Doğu bölgelerine aktarmaktır. 11 Eylül olayları Pakistan'ı Afganistan politikalarını değiştirmeye zorlamış, bu durum Türkiye ve diğer Orta Asya Cumhuriyetleriyle ikili ilişkiler kurmasını sağlamıştır (Hussain, 2008, s. 75).

Pakistan'ın Afganistan'da Taliban'ı desteklediği yıllarda bozulan ilişkiler Afgan politikasında yaptığı değişiklik, Adalet ve Kalkınma Partisi'nin Türkiye'de iktidara gelmesiyle tekrar canlanmıştır. Bu Pakistan'ın komşularıyla ilişkilerini onarmasına yönelik stratejisinin bir parçası olmuştur. 1990'larda, iki devlet arasındaki ticari ilişkiler artma eğilimi göstermiştir. Pakistan'dan Türkiye'ye ithalat 1990-91 ile 1999-2000 arasında 16 (on altı) milyon ABD dolarından, 30 (otuz) milyon ABD dolarına çıkmıştır. Türkiye'den Pakistan'a ihracat ise aynı dönemde 10 (on) milyon ABD dolarından 53 (elli üç) milyon ABD dolarına çıkmıştır. Bu on yıllık dönemde ihracat, iki ülke arasında 44 (kırk dört) milyon ABD doları değerindeki ödemeler dengesi ile birlikte artma eğiliminde olmuştur. Türkiye Pakistan'ın bölgede önemli bir ticaret ortağı olmuştur (Essay, 2017).

İkili ilişkiler Cumhurbaşkanı Pervez Müşerref'in 1999'da başa geçmesiyle önemli bir gelişme kaydetmiştir. Örnek aldığı modern Türkiye'nin kurucusu Atatürk'e derin hayranlığı kayıtlarda bulunmaktadır (Prusher, 2002).

Türkiye Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan 2003'te İslamabad'ı ziyaret etmiştir. Karayolu taşımacılığı, esrar kaçakçılığı ve çevre üzerine Memorandum of Understanding/Anlayış Memorandumlarını (MoU) imzalanmıştır. 2004'te Cumhurbaşkanı Pervez Müşerref Türkiye parlamentosunda konuşma yapan ilk Pakistanlı lider olmuştur. Uluslararası terörizmle ve organize suçla mücadele kadar sağlık ve bankacılık sektörüne dair birçok memorandum imzalanmıştır.

21. yüzyılda yetkililer arasında sıklıkla gerçekleştirilen ziyaretler iki ülke arasında gelişen ilişkilerin açık bir kanıtı olmuştur. İlişkiler yaygın bir alanı kaplamış ve siyasi, stratejik, ekonomik ve duygusal anlamda derin bağlar kurulmuştur. Pakistan Cumhurbaşkanı Asif Ali Zardari (2008-2013) döneminde ortak meselelere, stratejik

ittifaka ve ekonomik faaliyetlerdeki gelişmelere daha fazla önem gösterilmiştir. Zardari Türkiye'nin Orta Asya Siyaseti'ne ve Pakistan'ın Orta Asya devletleriyle ilişkilerini geliştirmesine verdiği destek için şükranlarını sunmuştur. Türkiye Başbakanı İslamabad'da Cumhurbaşkanı Asif Ali Zardari tarafından Pakistan'ın en büyük sivil ödülllerinden olan Nişan-e-Pakistan ile ödüllendirilmiştir. 27 Ekim 2009'da iki ülke madencilik, petrol, gaz, tekstil, tarım, hayvancılık, mandıracılık, enerji altyapı ve inşaat alanlarında yatırımların teşviki için bir ortak proje grubu kurmuştur. 2013'te Başbakan Navaz Şarif en üst düzey Türk Sivil Ödülü olan Demokrasi Madalyasını almıştır (Essay, 2017).

Pakistan Türkiye ilişkilerinin Pakistan Müslüman Birliği Partisi (PMLN) ile sürdürülebilir iktisadi, toplumsal ve kültürel iş birliğine doğru ilerlediğinden bahsedilmektedir. Türkiye ve Pakistan şiddet ve terörizmden mustarip iki Müslüman ülkedir ve her ikisi de Batı ile iyi ilişkileri hedeflemektedir (Dawn, 2001).

20 Ocak 2004 tarihli anlaşmayla Ankara ve İslamabad terörizme dair istihbarat alışverişinde bulunmuş ve terörle mücadele konusunda yeni bir siyasi ittifakı ve ortak kararlılığı yansıtan bir strateji geliştirmiştir. 2005'de Keşmir'de meydana gelen depremden sonra, Türkiye depremden etkilenen Pakistan halkına 150 milyon dolarlık bir yardım paketi hazırladığını ilan etmiştir (Dawn, 2005). 26 Ekim 2009'da, Türkiye Başbakanı Pakistan Başbakanı Sayyed Yousuf Raza Gilani ile Azad Kaşmir şehrini ziyaret etmiş ve depremden sonra Türkiye'nin kurduğu birçok tesisi incelemiştir. Erdoğan'ın Muzaffarabad'ı ikinci ziyareti olmuştur. Khurshid Ulusal Kütüphanesi'nin temellerini atmış ve çimenliğe bir fidan dikmiştir. Başbakan, ***“Türkiye uzak bir ülke olabilir, ancak halkı sizleri kalplerinde hissetmektedir”*** demiştir (Dawn, 2009).

Türk yardım kuruluşu Kızılay Pakistan'ın Azad Keşmir bölgesine Osmanlı stilinde bir cami inşa etmiştir (World Bulletin, 2010). Benzer şekilde, Pakistan da 1999 depremi ve 2011 Van depreminde Türkiye'ye yardım etmiştir (Pakistan Today, 2011). 2010'da Pakistan'daki selde, Türkiye'den birçok kurum ve dernek ciddi boyutlarda yardım sağlamakla kalmadı, selden etkilenen Pakistan halkına felaket sonrası yardım projelerinde destek vermiştir. Türk iş adamları da bu zor zamanda Pakistanlılara yardım ederek selin etkilediği bölgelere 40 tonluk yardım göndermiştir.

Erdoğan'ın Pakistan ziyaretinde, özel ilişkilerini güçlü bir stratejik ortaklığa çevirme konusunda kararlılıklarını teyit etmişlerdir. Metro sistemi, rüzgâr enerjisi

projeleri ve Lahor semtinde katı atık toplama gibi bazı dev projeler başlatılmış ve Türk şirketleri 110.000 yolcuyu taşıyacak metro otobüs hattının yapımında Pakistan yerel idarecileri ile iş birliğine gitmişlerdir. Başbakan Navaz Şarif Keşmir ihtilafının barışçıl çözümünde, Türkiye'nin Keşmir'de OIC Temas Grubu'nda oynadığı aktif rol için teşekkür ederek, aynı zamanda Türkiye'nin Nükleer Tedarikçiler Grubu'na üyelik başvurusunda verdiği güçlü destek için derin şükranlarını ifade etmiştir.

Türkiye Keşmir konusunda Pakistan'ı desteklemiştir. Ankara Keşmir'de BM gözetimi altında BM Güvenlik Konseyi Keşmir kararında belirtildiği üzere özgür ve adil bir plebisit gerçekleştirilmesini istemekte ve meseleyi çözüme kavuşturmak için Hindistan-Pakistan arasında karşılıklı görüşmelerin önemini vurgulamıştır. Başbakan Bülent Ecevit Mart-Nisan 2000'de gerçekleştirdiği Hindistan ziyaretinde her ne kadar Keşmir sorunundan bahsetmese de, sınır ötesi terörizme göndermede bulunmuş ve Türkiye ve Hindistan'ın bu konuda benzer sorunları paylaştığını vurgulayıp, Yeni Delhi'nin terörizm konusunda küresel konvansiyon önerisini desteklemiştir (Dawn, 2003). Türkiye Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer, Pakistan'a sürekli destek vermiş ve Keşmir halkının isteklerine göre ve uluslararası hukuk temelinde bir çözüm çağrısı yapmıştır. Bu detaylar Keşmir meselesi konusunda Türkiye'nin tutumunun karşılıklı ilişkiler doğrultusunda ortak olduğu gerçeğini gözler önüne sermektedir.

Pakistan'a 2016'da gerçekleştirdiği son ziyarette Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan Türkiye'nin Cemu ve Keşmir konusunda Pakistan'a **“en üst düzey desteği”** vermeye devam edeceğini belirtmiştir (APP, 2016). Aynı zamanda meselenin çözümünde Türkiye'nin iş birliğini önerirken, ihtilafın çözümünün Hindistan ve Pakistan arasındaki diyalogdan geçtiğini ifade etmiştir (Hindustan Times, 2016).

Türkiye'nin 50. Kuruluş Yıldönümün'de Pakistan Hükümeti posta pulu basmıştır (Ek: 3). Pakistan'ın Bağımsızlığının 50. Yıldönümünü'nde de Türkiye Cumhuriyeti bir anma pulu basmıştır. (Ek: 4). Türkiye Büyük Millet Meclisi 85. Yıldönümünü'nde Pakistan iki pul çıkarttı, birinde Cinnah ve Atatürk birlikteyken, diğesinde Atatürk'ün portresi yer almaktadır (Ek: 5) (Pakistan Büyükelçiliği, 2018, s. 151-153-154).

3.1.1. Türkiye'nin Tarihi Süreci

Şekil 29. Türkiye Haritası

Kaynak: https://www.unicef.org/turkey/ut/ut2_2010.html

Köklü millet geçmişi olan Türkler İslamiyet'ten önce de sonra da tarihte çok önemli rol oynamışlardır. İslamiyet'ten önce Türkler Şamanizm ve Gök-Tanrı (Gök-Tengri) inancını benimsemişlerdi (Turan, 2000, s. 73).

İslam dini Türklerin ruh ve karakterine uyduğundan İslamiyet'i kabul etmek onlara heyecan vererek milli varlıklarını muhafaza etmelerinde de çok önemli olmuştur (Keleş, 2016, s. 84).

Türklerin İslamiyet'i kabul etmeleri dünya tarihi açısından çok önemlidir. Çünkü Türkler İslamiyet'in korunması gelişmesi ve yayılmasında önemli rol üstlenmişlerdir. Özellikle Abbasiler devrinde Türkler ordu içinde yer alarak devleti Bizans tehlikesine karşı korumuşlardır. Türkler zaman zaman Abbasilere başkaldırarak yaşadıkları topraklarda kendi devletlerini kurmuşlardır. Oğuzların İslamiyet'i kabul etmeleriyle Büyük Selçuklu devleti kurulmuş ve Selçukluların kuvvetlenmesiyle İslam Dünyası'nın liderliği ele geçirilmiştir (Polatlı, 2016).

Buhara ve Harezmi'den gelen din adamları Oğuzlar arasında İslâmiyet'i yaymışlardır (Özaydın, 2002, s. 258).

Ertuğrul Gazi'nin 1281'de vefat etmesiyle Kayı boyunun idaresi, diğer Türk boylarının da kabul etmesiyle Osman Bey'e geçmiştir. Tatar ve Bizans saldırılarından bıkmış olan Türkmenler, Osman Bey'e gelerek Selçuklunun kendilerine çare olamayacağını söylemiş, Osman Bey'in padişah olmasını istediklerini belirtmişlerdir (Demir, 2017, s. 57).

Ortaçağ koşullarında 1299'da kurulan ve gelişen Osmanlı devleti, beylik olmaktan 1453'te İstanbul'un fethi ve Yavuz ve Kanuni gibi büyük padişahların fetihleriyle Osmanlı İmparatorluğu'na dönüşmüştür (Kodaman, 2007, s. 2). 1071'den itibaren Selçuklular ve 1299'da Osmanlıların ortaya çıkışı XIII. yüzyıl Anadolu'sunda birçok alanda önemli değişikliklere neden olmuştur (İnalcık ve Renda, 2004, s. 31). Değişimin en önemlisi ise, Moğolların Ortadoğu'daki İslam topraklarını işgal etmesiyle Türkmen boylarının göç ederek bölgeyi Türkleştirmesidir. Osman Bey 1299'da geniş bir bölgeyi kontrol ederek, birçok şehir ve kaleye hükmeder bir konuma gelmiştir. Eski Türk geleneklerine dayanarak şehirlerin ve eyaletlerin yönetim ve savunmasını oğullarına bırakmıştır. 1324'de vefatıyla oğlu Orhan Bey ile fetih politikaları hız kesmeden devam etmiştir (Kurtaran, 2012, s. 247-251).

Orhan Bey döneminde Bursa'nın alınışı yeni bir siyasî anlayışın şekillenmesini sağlamıştır (Emecen, 2002, s. 34). Bursa'nın alınmasıyla beylik merkezi buraya taşınmış, yeni binalar inşa edilmiş ve 1327'de ilk Osmanlı akçesi kesilmiştir (Karatepe, 1989, s. 79-80). Osmanlılar göçebe beyliğinden başkenti, sınırları yerleşik halkı ve düzenli ordusu olan gerçek bir devlet hâline gelmiştir. Orhan Bey 'in Bursa, İznik ve İzmit'i almasıyla bölgenin Osmanlılarca fethi tamamlanmıştır (Kurtaran, 2012, s. 253-254). Orhan Bey zamanında alınan topraklar ve genişleyen sınırlarla idarî yapıda değişiklikler yapılarak kuruluş aşaması tamamlanmış ve yüzyıllar sürecektir Osmanlı hanedanı meydana gelmiştir (Uzunçarşılı, 1988, s. 40).

XIV. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, bir uç gazisi olan Osman'ın torunları, Tuna'dan Fırat'a uzanan bir imparatorluk kurmuşlardır (İnalcık, 2009, s. 11).

XV. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlılar cihan imparatorluğu olmuştur. İstanbul'un fethiyle Anadolu Selçuklularının varisliğine Roma'nın varisliğini de eklemiştir. Osmanlı Devleti İslâm dünyasının dinî liderliğini de üstlenerek 600 yılı aşan ömrüyle üç kıtaya hâkim olmuş ve dünyanın gördüğü en büyük devletlerden biri olarak hüküm sürdüğü bu zamanda dünya siyasetine yön vermiştir (Kurtaran, 2012, s. 258).

1600'den sonra Osmanlı İmparatorluğu gerilemeye başlamıştır. Küçük bir uç beyliğinden bir cihan devletine dönüşmüş ve 1922'de saltanatın kaldırılmasıyla sona ermiştir (Kuran, 2017, s. 32).

I. Dünya savaşında, bazı gayri Müslimler Osmanlılıktan vazgeçerek İtilâf Devletleriyle iş birliği yaparak 1918'den itibaren Osmanlı'dan ayrılmışlardır (Kodaman, 2007, s. 23).

Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı'na Almanya ile beraber katılmış ve yenilgiyi kabul ederek, 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'ni İngiltere ve müttefikleriyle imzalamıştır (Kuran, 2002, s. 611).

Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı'na girdiğinde 1.700.000 km² olan toprakları 1.000.000 km² ye gerilemiş, 22 milyonluk nüfusu 10 milyon olmuştur. Yeni bir yönetim şekli olan Türkiye Cumhuriyeti; Osmanlı Devleti'nin sosyal ve iktisadi mirası üzerine kurulmuştur. I. Dünya Savaşı sonrası imzalanan anlaşmalarla paylaşılan Anadolu, Türk milletinin dinini vatanını bayrağını koruma ve kurtarma düşüncesiyle kurulan devletin merkezi olmuştur (Selvi, 2008, s. 285-287).

Türkler, 1919'dan itibaren Atatürk önderliğindeki Millî Mücadele'yle bağımsızlığını kazanmış, TBMM'nin 23 Nisan 1920'de açılmasıyla Türkiye Cumhuriyeti kurulmuş ve 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet Türk devletinin yönetim şekli olmuştur (Kodaman, 2007, s. 23). Cumhuriyetin ilân edilmesiyle meclis, Mustafa Kemal Atatürk'ü Cumhurbaşkanı seçmiş ve cumhuriyetin ilk hükümetini kurma görevi İsmet İnönü'ye verilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti 1924 'te hilafeti kaldırarak laik devlet niteliği kazanmıştır. II. Dünya Savaşının sonuna kadar tek partiyle yönetilen Türkiye, 1950'den itibaren çok partili sisteme geçmiştir (Kuran, 2002, s. 617).

1960'lı yıllar askeri güçlerin Demokrat Parti yönetimine son vermesiyle Türkiye'de toplumsal ve siyasi bakımdan derin izler bırakan 27 Mayıs İhtilali'ne sahne olmuştur. Yeni ve çeşitli demokratik birimler oluşturulmaya başlandığı bu dönemde yaşananlar bastırılmış duygu ve fikirleri gün yüzüne çıkarmıştır (Demirtürk, 2015, s. 156). Askeri müdahalelerden demokrasiye geçiş olmuştur. 27 Mayıs 1960 darbesinden 15 Ekim 1961 seçimlerine, 12 Mart 1971 muhtırasından 14 Ekim 1973 seçimlerine, 12 Eylül 1980 darbesinden 6 Kasım 1983 seçimlerine kapı açılmıştır. Siyasetçiler partilerin kurulmasında darbelerde yaşananları göz önünde bulundurarak, askeri yönetimlerle ilişkilerini belirlemişlerdir (Güler, 2015, s. 292).

1960'tan 1980'e, 20 yılda Türkiye Türk Silahlı Kuvvetleri'nin üç müdahalesine maruz kalmıştır. 12 Eylül 1980 sonrası Türkiye'de siyasetin normalleşmesi yıllar almıştır.

Şeklen de olsa siyasi hayatta normalleşme 6 Kasım 1983 ‘teki Genel Seçimleri ile mümkün olabilmıştır (Yüksel, 2011).

13 Aralık 1983 ‘te Anavatan Partisi lideri ve Başbakan Turgut Özal önderliğinde sivil yönetime geçilmiştir. Turgut Özal’ın 1989’da Türkiye Cumhuriyeti’nin sekizinci ve ilk sivil Cumhurbaşkanı seçilmesiyle Kasım 1989’da cuntanın başı olan Kenan Evren’in görevi son bulmuştur. Turgut Özal, 17 Nisan 1993’te Ankara’da kalp krizi sonucu hayatını kaybetmiştir (Partal, 2017, s. 8-12).

Turgut Özal’ın ölümüyle Süleyman Demirel cumhurbaşkanı seçilmiştir ve Tansu Çiller Doğru Yol Partisi genel başkanı seçilerek aynı zamanda da Türkiye’nin ilk kadın başbakanı olmuştur. 1995 ve 2001 yıllarında Türkiye Necmettin Erbakan, Mesut Yılmaz ve Bülent Ecevit ‘in olduğu koalisyon hükümetleri tarafından yönetilmiş ve Türkiye’nin AB’ye tam üyeliği için **“Ulusal Program”** çerçevesinde AB’ye uyum yasaları çıkarılmıştır.

Ahmet Necdet Sezer Mayıs 2000’de cumhurbaşkanı seçildiğinde hükümeti kurma görevini Abdullah Gül’e vermiştir böylece 2002’de Adalet ve Kalkınma Partisi iktidar partisi olmuş ve Türkiye’de koalisyon hükümetleri dönemi de son bulmuştur. 11 Mart 2003’e kadar görevde kalan Abdullah Gül istifa ederek yeni hükümetin kurulmasının önünü açmıştır. Recep Tayyip Erdoğan, CHP’nin de desteğiyle tekrarlanan Siirt seçimleri vesilesiyle TBMM’ye girmiştir. Yeni hükümeti kurma görevi bu kez Recep Tayyip Erdoğan’a verilmiştir (Yüksel, 2011).

2002, 2007, 2011, 2015 ve 2018’de yapılan seçimlerde tek başına iktidar olan Adalet ve Kalkınma Partisi’nin kurduğu hükümetler 16 yıldır Türkiye’yi yönetmektedir. 2014’te Recep Tayyip Erdoğan Türkiye’nin 12. Cumhurbaşkanı olmuştur (Sadecehaber.com, 2018).

16 Nisan 2017 referandumu ile kabul edilen anayasa değişiklikleriyle **“Cumhurbaşkanlığı Sistemine”** geçiş tamamlanmıştır. Cumhurbaşkanı, **“Devlet Başkanı”** sıfatıyla Türkiye Cumhuriyeti’ni ve Türk milletinin birliğini temsil edip, anayasanın uygulanmasını ve devlet organlarının uyum içinde çalışmasını sağlayarak, yürütme yetkisine yönelik konularda Cumhurbaşkanlığı kararnamesi çıkarabilecektir (Yenişafak, 2018). 2018’de ki seçimlerde Recep Tayyip Erdoğan 2. kez Cumhurbaşkanı seçilmiştir.

3.1.2. Pakistan'ın Tarihi Süreci

Şekil 30. Pakistan Haritası

Kaynak: <https://www.stratejikortak.com/2017/06/pakistan-istihbarati.html>

8. ve 10. yüzyılda Arap ve Gazneliler Lahor yakınlarına yerleşerek Müslüman nüfusu oluşturmuşlardır. İlk önemli oluşum olan ve 1206'da kurulan Delhi Sultanlığı, İslamiyet'in Hindistan'da din olarak yayılmasını sağlamıştır (Bali, 2006, s.7).

Pakistan'ın Kuruluşunu anlamamız için mutlaka Hindistan'ı da bağımsızlık sürecine eklememiz gerekmektedir. Hindistan ve Pakistan'ın bulunduğu coğrafya İngiltere'nin egemenliğinde kalmış, daha sonra bağımsızlık hareketleri ve bölünme sonucu Doğu ve Batı Pakistan'dan oluşan Pakistan ve Hindistan yönetimleri olarak ikiye ayrılmıştır. Milattan Önce (MÖ) 500 dolaylarında, dinsel oluşumlar Budizm ve Jainizmin de katılımıyla gelişmiştir; ancak Hindistan'a genel görünümünü veren Hinduizm, Veda inancıyla Budizm ve Jainizmin bir sentezi niteliğindedir ve Gupta hanedanlığının gücü ve görece yaygın yapısıyla kısa zamanda Hindistan'ın temel inanç sistemi haline almıştır. Hindistan'daki bir diğer dinsel figür olan İslamiyet'in kıtaya gelişinde ise, M.S. 13 yüzyılda Moğol akınlarının önemli etkisi söz konusu olmuştur (Yörük, 2010, s. 3-4).

Guriler 1187 – 1206 yıllarında Hint yarımadasının önemli bir bölümüne hükmetmiştir. 1206'da Hindistan'daki Memlükler dönemi 1290'a kadar sürmüştür. 1290–1320 yıllarında Halaçlar, 1320–1414 yıllarında Tuğluklar daha sonra Timur'un orduları Hindistan'ın bir bölümünü ele geçirmiştir. Timur İmparatorluğundan sonra 1526'da yine bir Türk hükümdarı olan Babür, İmparatorluğunu ilan etmiştir (Mermer, 2010, s.18).

Hindistan tarihinin en önemli dönemi hiç kuşkusuz Babür'ün Büyük Moğol İmparatorluğu'nu kurmasıyla başlamıştır. Moğol imparatorluğu Hindistan'ı İngiliz işgaline

kadar, üç yy boyunca yönetmiştir (Bali, 2006, s.7). Türk hâkimiyeti (Gazneliler, Tuğluklar, Timurlular ve Babürlüler) döneminde İslam dini yerli halklar arasında yayılmıştır (Mermer, 2010, s. 18). İngilizler, sömürge faaliyetlerine başlamalarından çok kısa bir süre sonra Hindistan'daki dağınık siyasi yapıyı ve yekpare gibi görünen toplumlar arası çatışma alanlarını fark etmiş ve gerilimi arttırmanın kıtada uzun süre kalmaları için olmazsa olmaz bir şart olduğunu görmüşlerdir (Hıdır, 2006, s. 4). İngilizler sadece ticari manada değil, idari ve hukuki alanlarda da etkisini arttırmış ve Hindistan'ın sonraki yüzyılını belirleyecek temel adımları atmıştır (Bali,2006, s. 8).

Pakistan'ın Kuruluşu ve Bağımsızlığını Kazanması: Yükselen Hindu etkisi ve bu etki altında kalmak istemeyen Müslümanlar orta sınıfların uyanışı olmuştur. Müslümanlar çoğunlukla tarımla uğraşmış, kapitalizmle ortaya çıkan iş alanlarında, faiz gibi işlerin dinen yasak olması nedeniyle fazla yer almamışlardır. Müslüman toplumun modern düşünce içinde kendini yenilemesi ***“Aligarh Anglo Muhammeden Oriental College”*** in Sir Seyyid Ahmet tarafından 1875'de kurulmasıyla gerçekleşmiştir. İslami öğeler barındıran ve milliyetçiliğin ideolojik temellerini ortaya koyan okulda, ilerlemeci modernist bir anlayış benimsenmiştir. Pakistan Devlet'i fikrinin bazı kurucu ve yöneticilerinin bir kısmı (Liyakat Ali Han vb.) bu okuldaki mezun olmuştur (Yörük, 2010, s. 6).

1930'ların sonlarında Hindu-Müslüman çatışması başlamış ve iki devletin ortaya çıkmasıyla sonuçlanmıştır. Dünya savaşı birtakım krizleri tetiklemiş ve huzursuzluklar iki toplumdaki ayrılıkların patlak vermesine sebep olmuştur (Arı, 2000, s. 32).

1930 yılında ilk defa şair ve filozof Dr. Muhammed İkbal (1873- 1938) tarafından Hindistan'da bağımsız bir Müslüman devleti fikri ortaya atıldığında, şairin hayali olarak görülmüştür. ***“Ben Pencap'ı, Kuzey Batı Sınır Eyaletini, Sind'i ve Belucistan'ı bir tek birleşmiş devlet olarak görmeyi arzu ederim”*** demiş ve bu fikir 1940 yılında Lahor'da toplanan tarihi Müslüman Birliği konferansında alınan bir kararla kabul edilmiştir (Şimşir, 1998, s. 128). İngiliz sömürgeciliğine son vermek için Hindu ve Müslümanlar zaman zaman iş birliği yapmıştır. Ancak karşılıklı güvensizlik ortamı ve yaşanan sorunlar Müslümanlar Birliği'ni 1940'ta Pakistan adıyla ayrı bir Müslüman devlet kurmaya yöneltmiştir (Yörük, 2010, s.7).

İngiliz Yönetimine karşı hareketlerin artması neticesinde İngiltere'nin Hindistan'dan çekilme kararı alması, Hint Müslümanları arasında, Muhammed Ali

Cinnah'ın savunucusu olduğu, Hinduların ve Müslümanların iki ayrı millet olduğu ve birlikte yasamalarına imkân olmadığı düşüncesi hızla yayılmış ve sonucunda Hint Müslümanları 14 Ağustos 1947'de Hindistan'ın doğu ve batısında, iki parça halinde Pakistan devletini kurmuştur. (Bangladeş Doğu Pakistan adlı bu devlete bağlıydı, Ancak 1971'yılında Pakistan'dan ayrılmıştır.) (Mermer, 2010, s. 20).

Başta Muhammed Ali Cinnah ve Dr. Muhammed İkbâl olmak üzere tüm Pakistan yurtseverleri ve düşünürlerinin canla başla çalışmasıyla önce, 14 Ağustos 1947 günü Pakistan ve Hindistan dominyonları adı altında iki dominyon kurulmuştur. Daha sonra bu iki dominyon, iki ayrı cumhuriyet Pakistan İslam Cumhuriyeti ve Hindistan olmuştur (Çağatay, 1978, s. 56).

1947 yılında Pakistan İslam Cumhuriyeti Muhammed Ali Cinnah'ın başkanlığında federal bir ülke olarak doğmuştur. Doğusunda Hindistan, batısında Afganistan ve İran, kuzeydoğusunda Çin ve güneyinde Umman Denizi ile komşu olmuştur. Pencap, Sind, Kuzeybatı Cephesi ve Belucistan adlı 4 eyaleti bulunmaktadır. Ülkenin adı Çavdri Rahmet Ali'nin buluşuydu. Hindistan'daki Müslüman bölgelerin ilk harflerinden yola çıkmıştır. P, Pencap'ı, A, Afganistan'ı, K, Keşmir'i, S, Sind'i temsil etmektedir. Şu işe bakın ki 'pak' 'saf' anlamına gelmektedir. Federal başkent 'İslamabat'tır. Bağımsızlığın kazanılmasıyla beraber Cinnah, devlet başkanlığına karşılık gelen Genel Valiliğe seçilirken, Liyakat Ali han da başbakan olmuştur (Yörük, 2010, s. 9).

Yaklaşık 72 yıllık Pakistan tarihinde ilk 11 yıl sivil bürokrat, teknokrat yönetim hüküm sürerken, 34 yıl askeri yönetimle yönetilen Pakistan'da seçim sonucu iş başına gelen hükümetler ise ancak 20 yıl iktidarda kalabilmişlerdir. 1999'da Navaz Şerif yönetimini devirerek iktidara gelen Pervez Müşerref Pakistan'ın askeri darbe geleneğinde son halkayı oluşturmuştur. Müşerref yönetimi artan protestolar ve siyasi istikrarsızlık neticesinde 2008 de demokrasiye geri dönüş yaparak parlamento ve cumhurbaşkanlığı seçimlerinden sonra ülkeyi terk etmiştir (Çelik, 2013, s. 7).

3.1.3. Tanınmış Tarihi Kişilikler ve Ortak Yönleri

Pakistan ve Türkiye tarihi zaman zaman birbirine benzemiş, iki millette çeşitli çöküş ve yükseliş dönemlerini yaşamış, değişik zamanlarda da olsa istiklal savaşı vermiş ve hedeflerine ulaşmışlardır. Türkiye ve Pakistan Milli Mücadele'sinin tarihi şahsiyetleri

de birçok bakımdan benzerlik göstermektedir Mustafa Kemal Atatürk ve Muhammed Ali Cinnah, Mehmet Akif Ersoy ve Muhammed İkbâl, Tansu Çiller ve Benazir Butto, Kenan Evren- Muhammed Ziyâ ül Hak akla gelen ilk isimlerdir (Akbaş, 2013, s. 38-39).

3.1.3.1. Mustafa Kemal Atatürk - Muhammed Ali Cinnah

82 milyonu aşan Türkiye Cumhuriyeti'nin Kurucusu Mustafa Kemal Atatürk ve 208 milyona yaklaşan Pakistan'ın kurucusu Muhammed Ali Cinnah olmuştur. Bu iki lider on dokuzuncu yüzyılda doğup milyonları etkileyerek, önderlik ettikleri halkların güvenliği, refahı ve mutluluğu için devlet kurmuşlardır (Asrar, 2001).

Cinnah 1876'da Atatürk ise, 1881 yılında doğmuştur. Atatürk 1938'de Cinnah ise 1948'de vefat etmiştir. Atatürk, asker olarak Sakarya ve Dumlupınar meydan muharebelerini komuta ederken zor günlerde Türk milletine liderlik etmiştir. Cinnah batı kültürüyle yetişmiş gözü pek bir avukatken siyasete girmiştir. Atatürk, Türkiye Cumhuriyeti'ni kurarak, harabeye dönmüş bir ülkeden güçlü bir devlet meydana getirebilmiş bir siyasetçidir. Cinnah ise, Hintli Müslümanları birleştirerek dönemin sömürge gücü İngilizlere karşı savaşarak Pakistan İslam Devletini kuran bir devlet adamıdır.

Atatürk Cumhuriyeti kurduktan sonra vefatına dek reformlar yaparak, Cumhuriyetin temelini ilke ve inkılaplarıyla sağlamlaştırmıştır. Cinnah ise yeni kurulmuş olan Devleti toparlanamadan vefat etmiştir. Atatürk, laik bir devlet kurarken, Cinnah Pakistan'ın bir İslam Devleti olmasını istemiştir. Her iki lider de dil, ırk, sınıf, din gözetmeksizin halklarına eşit haklar verilmesine itina göstererek emperyalizme karşı durarak batının yalnızca bilim ve teknolojisini benimsemişlerdir. Milletlerin sosyo ekonomik kalkınması ve refahı için çalışmışlar. İki lider de içeride ve dışarıdaki barışa inanmışlardır (Akbaş, 2013, s. 39-41).

Cinnah, bir konuşmasında: "***Biz, kendine özgü kültür ve uygarlığı, isimleri, İsimlendirme sistemi, değer yargıları, ölçüleri, yasaları, ahlak kuralları, adetleri, takvimi, tarihi, gelenekleri, yetenek ve amaçları olan bir ulusuz. Kısacası bizim kendimize özgü bir bakış açımız ve yaşam görüşümüz var. Uluslararası kurallarına göre biz bir ulusuz***" demiştir (Çağatay, 1978, s. 55).

Pakistan, Atatürk'ün resmi olan bir pul bastırarak Mustafa Kemal Atatürk'ün 25. Ölüm yıldönümünü anmış ve (Ek: 6). Atatürk'ün yüzüncü doğum yıldönümünde de bir pul bastırmıştır (Ek: 7) (Pakistan Büyükelçiliği, 2018, s. 151-152).

Pakistan Başbakanı Zülfikar Ali Butto'nun 30 Kasım 1973'te açılışını yaptığı 25 metrelik Atatürk Anıtı Pakistan'ın Larkana şehrinin merkezinde bulunmaktadır. (Pakistan Büyükelçiliği, 2018, s. 158).

3.1.3.2. Mehmet Akif Ersoy - Muhammed İkbal

Her milletin karanlık ve zor günleri olmuştur. Halklar milli birliği sağlayıp, onları birleştiren aşkla ve heyecanla onlara yol gösteren üstatlara, fikir ve mücadele adamlarına ihtiyaç duymuşlardır. İkbal (1877-1938) ve Akif (1873-1936) bu tanıma uyan ender şahsiyetlerdendir (Çelik, 2004, s. 152).

Pakistan'ın Milli Şairi Muhammed İkbal ile Türk Milli Marşının yazarı Mehmet Akif Ersoy arasında büyük benzerlikler bulunmaktadır. Doğum ve ölüm tarihleri birbirine yakın iki şair (ikbal 1877-1938) (Akif 1873-1936) bağımsızlık ve özgürlük sevdalısı ender şahsiyetlerdendir (Akbaş, 2013, s. 52). Mehmet Akif ve Muhammed İkbal, Türkiye ve Pakistan'da şiirleriyle eserleriyle özgürlüğün bağımsızlığın önemini anlatmayı başarmış iki şairdir.

Akif, Tanzimat sonrası ilk kez Namık Kemal tarafından ortaya konan toplum meseleleri ile ilgili fen ve ilerlemeye açık 'modern insan tipi'ne inanmıştır (Kaplan, 1987). Muhammed İkbal de tıpkı Akif gibi hem şair hem de fikir adamıdır ve modern Pakistan'ın kuruluşunda şiir, nutuk ve demeçleriyle yer almıştır. (Nedvi, 1979). Mehmet Akif İslamiyet'in hareket prensibini aktif hayata uygulayarak sanatını tıpkı İkbal gibi birlik ve beraberlik yönünde kullanmıştır (Enginün, 1991).

Türkiye 1977'de Pakistan'ın milli şairi Muhammed İkbal'in yüzüncü doğum yıldönümünde bir anma pulu bastırmıştır (Ek: 8). Pakistan-Türkiye diplomatik ilişkilerininin 70. Yılı anısına Pakistan Postası ve Türkiye Posta Telgraf Telefon (PTT) Kuruluşunun Genel Müdürlüğü halklarının kalplerinde derin iz bırakan iki büyük ismi Muhammed İkbal ve Mehmet Akif Ersoy'u gösteren Ortak Anma Pulu bastırmıştır (Ek: 9) (Pakistan Büyükelçiliği, 2018, s. 152-155).

Muhammed İkbâl büyük Sufî Mevlana Celaleddin-i Rumi'nin ruhani müridiymiş (Ek: 10). Konya da Muhammed İkbâl'e saygı göstermek için adına bir park ve cami inşa edilmiştir (Pakistan Büyükelçiliği, 2018, s. 160-161-162).

3.1.3.3. Adnan Menderes – Zülfikar Ali Butto

1899'da İzmir'de doğan Adnan Menderes, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun olmuştur. Çiftçi bir ailenin çocuğu olan Menderes, Aydın Ticaret Odası üyeliği ve Ziraat Odası Başkanlığı yapmıştır (Topçu ve Akılmak Topçu, 2017, s. 60).

Adnan Menderes, aktif siyasî hayata Aydın'da 9 Eylül 1930'da kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkasının (SCF) İl Başkanlığı ile atılmıştır. Celal Bayar'ın başkanlığında fikirlerine inandığı kişilerin etkisiyle CHP'ye katılmaya karar vermiştir (İnan, 2002, s. 26-31). 1931 yılında yapılan milletvekili seçimlerinde milletvekili olmuştur (TBMM, 2010, s. 378). İhraç edildiği 1945 yılına kadar yapılan seçimlerde (1935-1939-1943) Aydın'dan milletvekili seçilmiştir (Aydemir, 1968, s. 102).

7 Ocak 1946 tarihinde Celal Bayar, Adnan Menderes, Refik Koraltan, Fuat Köprülü'nün önderliğinde Demokrat Parti (DP) kurulmuştur. Partinin genel başkanlığına da Celal Bayar seçilmiştir (Çavdar, 1995, s. 402).

DP'nin son döneminde özellikle 1958 'de fiyat artışlarıyla ortaya çıkan halk kuyrukları ve karaborsa ekonomik sorunların ağırlaşmasına neden olarak iktidarı güç durumda bırakmıştır (Bulut, 2009, s. 78).

27 Mayıs sabahında, Cumhurbaşkanı Celal Bayar, Başbakan Adnan Menderes ve bazı milletvekilleri tutuklanmıştır (Topçu ve Akılmak Topçu, 2017, s. 64). Türkiye'de çok partili hayata geçildikten sonra albayların oluşturduğu bir cunta, 10 yıllık DP iktidarına son vermiş ve DP Genel Başkanı ve eski başbakanlardan Adnan Menderes'i 17 Eylül 1961'de idam etmiştir.

Pakistan'ın tanınmış ailelerinden ve Osmanlı ayan ailelerine benzetilen Butto ailesinin üyesi Zülfikar Ali Butto, ailede öldürülen ilk kişidir. Butto ailesi Zülfikar Ali Butto'nun babası Şah Nevaz Butto'nun 18 yaşında Hinduluktan İslamiyet'e geçmesiyle Müslüman olmuştur (Tan, 2018).

Zülfikar Ali Butto, 5 Ocak 1928 de Larkana' da doğmuştur. Pakistan ve Hindistan'da İngiliz sömürgesinin hâkim olduğu yıllarda ortaöğretimini Hindistan'da, yükseköğrenimini ABD'de siyaset bilimler dalında tamamlamış ve İngiltere'de Oxford Üniversitesi'nde hukuk alanında yüksek lisans yapmıştır. Bir İngiliz gibi yetiştirilen Butto, 1953'te ülkeye dönüp Karaçi' de avukatlık stajı yapmış ve hukuk dersleri vermiştir. Pakistan 'ın 1956'da İngiliz Uluslar Topluluğu'ndan ayrılmadan önce bağımsızlığını ilan etmesiyle İskender Mirza'nın 1958'de ilk cumhurbaşkanı olduğu hükümette Ticaret Bakanı olmuştur. Darbe yaparak yönetimi ele geçiren Eyüp Han zamanında da bakanlığı devam etmiştir. Eyüp Han'ın devlet başkanı olduğu dönemde, Butto Dışişleri Bakanlığına getirilmişti. 1962' de Pakistan'ın anayasal sisteme geçmesiyle Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı'na, 1965' te de Azınlık İşleri Bakanlığı' na getirilen Butto 1963 - 1966 yıllarında Dışişleri Bakanı iken, Batıdan uzaklaşıp Rusya ve Çin ile yakınlık kurmuştur (Nacar Öcalmış, 2013, s. 34).

1967 de Zülfikar Ali Butto'nun kurduğu People's Party of Pakistan/Pakistan Halk Partisi (PPP) Merkez solda yer almaktaydı. Parti kurulduğu günden beri Butto ve Zerdari aileleri tarafından yönetilmiştir. Sonuncusu 2008'de olmak üzere beş kez iktidar olan partinin sloganı **“İslam dinimiz, demokrasi siyasetimiz, sosyalizm ekonomimiz”** olmuştur (Aksoy ve Sevim, 2013)

Pakistan siyasal hayatında 1971-1977 yılları arası ikinci demokratik dönem olarak görülmektedir. 1971 de Doğu Pakistan'ın Bangladeş adıyla bağımsızlığını ilan etmesinden sonra, yoğun tepkiler üzerine Cumhurbaşkanı Yahya Han görevinden ayrılmak zorunda kalmıştır. Seçimlerde Cumhurbaşkanı seçilen Zülfikar Ali Butto 1973' de Pakistan'ın parlamenter demokrasi ilan edildiği yeni anayasayı yürürlüğe koymuştur. Devletin başı olarak başbakan belirlenmiş ve böylece Cumhurbaşkanı Butto, başbakanlığa geçmiş ve kendisine darbe yapacak olan General Ziya-ül Hak'ı Genelkurmay başkanı olarak atamıştır (Güven, 2018).Yapılan genel seçimlerde Ulusal Meclis'teki sandalyelerin çoğunluğunu Butto'nun partisi kazanmıştır. Muhalefetin, seçimlere hile karıştığını iddia etmesi üzerine General Ziya Ülhak Butto'ya darbe yaparak anayasayı askıya almış ve sıkıyönetim ilan etmiştir (Aljazeera, 2013).

1978'de Zülfikar Ali Butto milletvekili Ahmet Rıza Kasuri 'ye suikast girişiminde bulunma suçlamasıyla yargılandığı davada sahte delillerle ölüm cezasına çarptırılmıştır. Birçok ülke Butto'nun affedilmesi konusunda diplomatik girişimde bulunduysa da Zülfikar Ali Butto 4 Nisan 1979 da idam edilmiştir (Nacar Öcalmış, 2013, s. 41).

3.1.3.4. Tansu Çiller - Benazir Butto

Tansu Penbe Çiller 1946'da İstanbul'da doğmuş ekonomist, akademisyen ve siyasetçidir. Babası Bilecik eski Valisi Hüseyin Necati Çillerdir. Türkiye'nin ilk ve tek kadın başbakanı (1993-96), dışişleri bakanı (1996-97), başbakan yardımcısı (1996-97) ve ekonomiden sorumlu devlet bakanı olmuştur.(1991-93). 1993 ile 2002 yıllarında Doğru Yol Partisi (DYP) genel başkanlığı yapmıştır.

Benazir Butto, (1953-2007) Ailesi 'temiz ülke' anlamına gelen Pakistan'ın kurucusu olmuş ama bunun bedelini trajik ölümlerle ödemiştir. Babası Zülfikar Ali Butto asılmış, kardeşi zehirlenerek, ağabeyi silahla öldürülmüştür. 35 yaşındayken babasının kurduğu Pakistan Halk Partisi'nin başına geçen Butto, 1988 seçimlerini kazanarak tarihte ilk kez Müslüman bir ülkenin kadın başbakanı olmuştur (Böhürler, 2007). Ancak yolsuzlukla suçlanıp görevden alınmış yerine Pakistan Müslüman Birliği lideri Nevaz Şerif geçmiştir.

1993'te yeniden başbakan seçilen Butto, 1996'da Devlet Başkanı Faruk Leghari'nin yolsuzluk suçlamasıyla tekrar görevden alınmış ve ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştır (Şensoy, 2007). Davadan beraat ettirilerek ülkeye dönmesi sağlanan Butto, 2007'de genel seçim kampanyası yaptığı sırada bombalı suikaste öldürülmüştür (Aljazeera, 2013). 1988- 1990 ve 1993-1996 tarihlerinde iki kez başbakanlık yapmıştır (Böhürler, 2007).

Butto, 8-12 Aralık 1993 tarihlerinde Türkiye'yi ziyaret etmiştir (Ek: 11). Pakistan'ın, 1995'de Birinci Müslüman Ülkeler Kadın Parlamenterler Konferansı anısına bastığı iki adet puldan bir tanesinde Benazir Butto, diğerinde Tansu Çiller bulunmaktadır (Ek: 12) (Pakistan Büyükelçiliği, 2018, s. 87-153).

2 Şubat 1994'te Müslüman iki ülkenin lideri Tansu Çiller ve Benazir Butto Sırp kuşatması altındaki Bosna'ya dikkat çekmek ve Bosnalı kadınlara destek vermek için birlikte Bosna'yı Ziyaret etmişlerdir (Ek: 13) (IRCICA, 2018, s. 116).

3.1.3.5. Kenan Evren- Muhammed Ziyû ül Hak

1917'de Manisa'da doğan Kenan Evren Kara Harp Okulu ve Harp Akademisi'ni bitirmiş Silahlı Kuvvetlerin çeşitli kademelerinde görev yapmıştır. 9. Kore Türk

Tugayı'nda yer alan Evren'in Genelkurmay Başkanlığı'na atandığı 1978 yılıyla başlayan süreç Türkiye'de sağ-sol arasındaki en kanlı dönem olmuştur (Aljazeera, 2015).

17. Genelkurmay Başkanı Kenan Evren 12 Eylül 1980 darbesinin başında yer almıştır (Göksu, 2013, s. 86).

Kenan Evren 1980 darbesinin ardından Cumhurbaşkanı, Millî Güvenlik Konseyi ve Genelkurmay Başkanı olarak görev yapmıştır. 1980'de bazı kesimler anarşinin sona ermesini umarak darbeyi desteklerken, bazıları yıllarca unutamayacakları acılar yaşamıştır. Demokrasiye mola verilirken, siyasi partiler yasaklanarak liderler yargı karşısına çıkarılmıştır (Arslan ve Onuş, 2015).

1982 Darbe Anayasası halka hayır oyu kullanmamaları yönünde baskı yapılması neticesinde yüzde 91.37'lik oy oranıyla kabul edilmiş ve Evren cumhurbaşkanı seçilmiştir. Darbeden sonra her alanında tartışmaya neden olan kararlar almıştır. 1. Futbol Ligi'nde başkent Ankara'nın temsil edilmesini istemiş ve Ankaragücü'nü birinci lige çıkartmıştır (Aljazeera, 2015).

Toplumun bazı kesimlerince ülkeyi uçurumun eşiğinden döndüren kişi iken, hayatını kaybeden, işkence gören, sakat kalan, intihar eden insanların aileleri için ise yıllar süren adalet taleplerinin birinci hedefinde olan bir darbeci olmuştur (Arslan ve Onuş, 2015).

Görevlerinden zaman içerisinde istifa eden Evren, 9 Kasım 1989 tarihinde Cumhurbaşkanlığı görevinden de ayrıлып, koltuğunu Turgut Özal'a bıraktı. Darbeden 32 yıl sonra hayattaki iki isim Kenan Evren ve Tahsin Şahinkaya hakkında dava açılmıştır (Mepanews, 2018). Mahkeme Evren'e müebbet hapis cezası vererek rütbesini orgenerallikten erliğe düşürmüştür (Akyüz, 2015).

Evren, **“Biz o gün doğru olanı yaptık. Bugün de olsa aynı şekilde ihtilal yapardık”** demiştir. Evren 2015 'de 98 yaşında ölmüştür (Mepanews, 2018).

Muhammed Ziya'ül Hak 1924'de Hindistan'ının Jalandhar şehri doğmuştur. 1943'de İngiliz ordusuna katılan Ziya'ül Hak II. Dünya savaşı kadar Myanmar'da ve Endonezya'da görev yapmıştır. Pakistan bağımsızlığını ilan ettikten sonra Pakistan ordusuna katılan Ziya'ül Hak Amerika'da askeri bir koleje gitmiştir. 1965'de Pakistan ve Hindistan savaşı sırasında ülkeye dönmüştür. Savaştan sonra Ürdün ordusuna katılmış ve 1967'den 1970'e kadar Ürdün'de kalmıştır. Döndükten sonra Pakistan ordusunun ağır

zırlı birliklerinde komutan olarak görev yapmıştır. 1976'da Zulfikar Ali Butto Muhammed Ziya'ül Hak'ı Pakistan ordusunun başına getirmiştir (Ayaydın, 2017).

1977'de darbe yapıp sıkıyönetim ilan eden Hak seçilmiş devlet başkanı Zülfiqar Ali Butto'yu idam ettirmiştir. Darbeci General Ziya ül Hak, yeni bir anayasa yaptırarak Pakistan yüksek yargıçlarını bu anayasaya bağlılık yemini etmeye çağırılmış ve yemini reddeden Yüksek yargıçlar topluca istifa etmişlerdir (Engin, 2010).

Ziya ül Hak, 17 Ağustos 1988 de Genel Kurmay Başkanı Aktar Abd-ül Rahman, kuvvet komutanları, ABD'nin Pakistan Büyükelçisi Arnold Raphael ve Amerikalı General Herbert Wassom'da dâhil 37 kişiyi taşıyan askeri uçağın havada infilak etmesiyle vefat etmiştir. Ziya ül Hak'ın İslamabad'da yapılan cenaze törenine Cumhurbaşkanı Kenan Evren ve Başbakan Turgut Özal ülkemizi temsilen katılmıştır (Batur, 2008, s. 116-117).

Kenan Evren'in daveti üzerine 1981'de Ziya ül Hak Türkiye'yi ziyaret etmiştir (Ek: 14) (IRCICA, 2018, s. 60).

3.2. TÜRKİYE VE PAKİSTAN'IN İŞ BİRLİKLERİ

3.2.1. Türkiye Pakistan İlişkilerinin Siyasi ve Kültürel İş Birliği

Türkiye ve Pakistan Karaçi'de 2 Nisan 1954'te imzaladıkları Dostane İş Birliği Anlaşması (Ek: 15) (Resmi Gazete, 1954) ile kurumsal bir çerçevede ilişkilerini ilerletmeye başlamıştır. Soğuk Savaş'ında etkisiyle iki ülke 1955'te Sovyetler Birliği'nin nüfuzunu ve varlığını güneye yaymasına engel olmak amacıyla kurulan Merkezi Anlaşma Örgütü CENTO'ya katılmıştır. Böylece Türkiye ve Pakistan arasında stratejik bir boyut kazanan ilişkiler, askeri ve teknik düzeyde yardımlaşmayı da beraberinde getirmiştir. Türkiye Pakistan'a silah donanım ve askeri eğitim konularında destek olmuştur ve olmaktadır (Doğan, 2010, s. 93).

1965 ve 1971 Hint- Pakistan savaşlarında Türkiye Pakistan'ı desteklerken, Pakistan da 1974 Kıbrıs Barış Harekâtını desteklemiş ve her konuda Türkiye'nin yanında yer almıştır. Yine altmışlı yıllarda RCD Pakistan Cumhurbaşkanı Eyüp Han tarafından ortaya atılmış Türkiye ve İran tarafından kabul görmüş ve böylece 1964'te her üç ülke tarafından imzalanarak siyasi ekonomik nitelikte bir anlaşma olarak ortaya çıkmıştır. Bu anlaşma her ne kadar 1969'da sona ermiş ise de benzer anlaşmalar yetmişli yıllarda

yeniden ele alınmış, fakat yetmişli yılların her iki ülke için de zor yıllar olması anlaşmaların uygulanmasını geciktirmiştir (Akbaş, 2013, s. 132).

Aralık 1971’de Pakistan ve Hindistan arasındaki yeni çatışma, Doğu Pakistan kaynaklı olsa da, temel özelliklerini korumuştur: Bunlardan ilki, savaşın Doğu’da başlamasına rağmen doğrudan Keşmir’e odaklanması ve Ateşkes Hattı ihlalleriyle yeni bir Keşmir savaşına dönüşmüş olmasıdır. İkincisi ise, yine iki ülke arasında bölgesel bir sorunun Soğuk Savaş içerisinde kendisine yeni ve çok boyutlu bir kimlik yaratmasıdır (Bali, 2006, s. 78).

1983’te eski RCD’nin tekrar canlandırılması konusu ele alınmış ve 1985’te anlaşma üzerinde değişiklik yapılarak yeniden kabul edilmiştir. Yine iki ülkenin yaşadığı değişken iç ve dış şartlar nedeniyle beş yıl bir şey yapılamamış ancak 1988 İzmir Konferansında bazı konularda anlaşmaya varılmıştır. Temaslar 1992’de İslamabad da imzalanan Ekonomik İş Birliği Anlaşması ile devam etmiştir. İki ülke uluslararası platformlarda birlikte uyum içinde çalışmaktadırlar. Birleşmiş Milletler ve İslam Ülkeleri Konferansı Örgütü bunlardan sadece bir kaçıdır (Akgönenç, 1993, s. 28).

İslamabad’da 15 Ocak 2001 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti İle Pakistan Dışişleri Bakanlıkları Arasında Siyasi İstişare Mekanizmasının kurulmasına İlişkin Mutabakat Muhtırası imzalanmıştır (Resmi Gazete, 2001).

Türkiye Pakistan ile iyi ilişkilerini sürdürmekte kararlı bir tutum sergilemiş ve 1999’dan itibaren üst düzey ziyaretlere devam etmiştir. Pakistan 11 Eylül sonrası dönemde Afgan hükümetiyle sorunlar yaşamıştır. Türkiye, Afganistan ve Pakistan arasındaki sorunların yapıcı bir şekilde görüşülmesi, iş birliğinin güçlendirilmesi ve bölgesel istikrarın sağlanması gibi konularda önemli katkılarda bulunmuş ve bulunmaktadır (Akbaş, 2013, s. 136).

İki ülke ilişkileri 2009 yılında Yüksek Düzeyli İş Birliği Konseyi olarak ihdas edilen, daha sonra Yüksek Düzeyli Stratejik İş Birliği Konseyi (YDSK) seviyesine yükseltilen mekanizmayla, kurumsal bir işleyişe kavuşturulmuştur. Pakistan Başbakanı Navaz Şerif’in 2017’de ülkemize ziyaretiyle YDSK’nın beşinci toplantısı Ankara’da düzenlenmiştir (DİB, 2019d).

İki ülke arasındaki, dini jeopolitik ve kültürel bağlar sebebiyle Pakistan-Türkiye ilişkileri güçlü olmuştur. Türk halkı Orta ve Güney Asya topraklarına hükmederek halklar üzerinde yüzyıllar süren kültürel bir etki bırakmıştır (Umar, 2017).

İki ülke arasındaki ilk kültür anlaşması 25 Haziran 1953'de Ankara'da imzalanmıştır. Anlaşma, taraflardan biri veya her ikisi de aksini istemedikçe otomatik olarak üç yıl içinde yenilenmektedir. Bu anlaşmayla eğitim, kültür, sanat ve spor alanlarında olduğu kadar iletişim ve yayım alanlarında da karşılıklı tanıtım ve değişim programlarının düzenlenmesi beklenmektedir (Akbaş, 2013, s. 146). Türkiye ile Pakistan arasındaki kültürel ilişkiler 10 Mart 1954 tarih ve 663 sayılı yasa ile onaylanan bu anlaşma uyarınca sürdürülmektedir (TBMM, 1954a). Pakistan ile Türkiye arasında kültür alanında yapılan bazı antlaşmalar, protokoller ve etkinlikler (Tablo 2) de yer almaktadır.

Türkiye Cumhuriyetinin 50. Yılı kutlamalarında Pakistan Türkiye halkıyla ve liderleriyle birlik ve beraberliğini göstermek için İslamabad'da bir yola 'Atatürk Bulvarı' ismini vermiştir (Ek: 16). Ayrıca Pakistan'ın bir diğer büyük şehri olan Karaçi'de de bir caddeye 'Atatürk Caddesi' adı verilmiştir. Türkiye'de ise Ankara'daki "**Dr. Vali Reşit Caddesi'nin**" adı 1975'te "**Cinnah Caddesi**" olarak değiştirilmiştir (Ek: 17) (Pakistan Büyükelçiliği, 2018, s. 157-159).

Eylül 1985'te Kültür Mübadele Protokolü imzalanmıştır. Protokol, iki ülkenin üniversiteleri arasında iş birliğinin artırılması, profesörler ve bilim adamlarının mübadelesi, sergi, konferans ve seminerlerin düzenlenmesi ve iki ülke öğrencilerine burs verilmesini öngörmektedir. Protokol ayrıca, iki ülkenin Radyo ve Televizyon Kurumları arasında doğrudan temasların kurulmasını da gerekli kılmaktadır (Akbaş, 2013, s. 146-147). Pakistan'ın İslamabad şehrindeki Kral Faysal Camii, 74.000 kişilik kapasitesiyle dünyanın en büyük camileri arasında sayılmaktadır. Caminin projesini Türk mimar Vedat Dalokay çizmiş ve inşasında Türk mühendisler çalışmıştır. Modern görünümüne sahip cami, 1986'da tamamlanarak ibadete açılmıştır (Ek: 18) (IRCICA, 2018, s. 134).

Tablo 2**Pakistan İslam Cumhuriyeti ile Türkiye Cumhuriyeti Arasında Kültür Alanında Yapılan Antlaşmalar, Protokoller ve Etkinlikler**

Anlaşmanın Adı	İmza Tarihi	Yeri
Türkiye Pakistan Dostluk Derneğinin Kurulması	15 Aralık 1949	İstanbul
Türkiye Pakistan Kültür Derneğinin Kurulması	13 Temmuz 1951	Ankara
Türkiye Pakistan Kültür Antlaşması	29 Haziran 1953	Ankara
Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Pakistan İslam Cumhuriyeti Hükümeti Arasında imzalanan Turizm Alanında İş Birliği Anlaşması	18 Şubat 1989	İslamabad
Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Pakistan İslam Cumhuriyeti Arasında Eğitim, Kültür, Basın- Yayın, Gençlik ve Spor Alanlarında 2002-2005 Yıllarına İlişkin Değişim Programı	21 Kasım 2002	İslamabad
Türkiye Cumhuriyeti İçişleri Bakanlığı ve Pakistan İslam Cumhuriyeti Bakanlığı Arasında Eğitim İş Birliği Anlaşması	28 Nisan 2006	Ankara
Anadolu Ajansı ve Associated Press of Pakistan Bir Mutabakat Zaptı İmzalamışlardır. Anadolu Ajansı Genel Müdürü Kemal Öztürk ve Pakistan'ın Türkiye Büyükelçisi Muhammad Haroon Shaukat Anlaşmayı imzalamışlardır	12 Ekim 2011	Ankara
Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Pakistan İslam Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Kültür Merkezlerinin Kuruluşu, İşleyişi ve Faaliyetleri Hakkında Anlaşmanın Onaylanmasının Uygun Bulduğuna Dair Kanun	17 Eylül 2013	Ankara

Kaynak: Akbaş, 2013, s. 146-147-148-152; Resmi Gazete: 2006, 2017a

Pakistan ve Türkiye birbirlerini iyi ve zor zamanlarda hep desteklemiştir. Pakistan'da 2010'daki sel felaketi sonrası Türkiye Muzafargarh'ta 100 yataklı 'Recep Tayyip Erdoğan' hastanesini yaptırmıştır. İki ülke dostluğunun nişanesi olarak, Pakistan 2011 Van depreminden sonra modern bir eğitim tesisi yaptırmıştır (Pakistan Büyükelçiliği, 2018, s. 163-64).

Türkiye'de ilk kez Pakistan Büyükelçiliği tarafından 23-30 Mart 2012'de Ankara'da, 3 Nisan 2012'de İstanbul'da 'Pakistan Kültür Haftası' etkinlikleri düzenlenmiştir. 'Pakistan Günü' kutlamaları, Ankara'da bulunan Pakistan Okulunda sanat etkinliği, Pakistan Yemek Festivali, Renkli Kamyon Sanatı etkinlikleri ve 28 Mart'ta 'Rumi ve İkbâl' temalı kültür gecesi düzenlenmiştir (Pakistan Postası, 2012).

Pencap eyaletinin başkenti Lahor'da bulunan İstanbul Kavşağı Kasım 2015'te Pencap Eyalet Başkanı ve Pakistan'ın Türkiye Büyükelçisi tarafından açılmıştır (Ek: 19) (Pakistan Büyükelçiliği, 2018, s. 166).

Türk üniversitelerinde Urduca kürsüsü bulunmaktadır (Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinde ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde). Buralarda Pakistan'ın dili, tarihi ve edebiyatı öğretilmektedir. Ankara ve İstanbul'da "*Türk Pakistan Kültür Cemiyetleri*" bulunmaktadır (Çağatay, 1978, s. 57).

Cinnah Genç Yazarlar Ödülleri Muhammed Ali Cinnah adına Türkiye Milli Eğitim Bakanlığı iş birliğiyle Pakistan Büyükelçiliğinde düzenlenmektedir. Bu ödüllerin iki yıllık yarışmalarında 'Son Gelişmeler Işığında Pakistan-Türkiye Kardeşliği' ve ' Tarihi bir Perspektiften Pakistan-Türkiye İlişkileri' temaları işlenmiştir. Pakistan Büyükelçiliği 2016 ve 2017 yıllarında kazanan ve değerlendirme listesine giren makaleleri bir kitap olarak da yayımlamıştır (Pakistan Büyükelçiliği, 2018, s. 171).

Pakistan Cumhurbaşkanı adına, Büyükelçi Syrus Qazi Pakistan'ın prestijli "*Tamgha-e-Imtiaz*" nişanını değerli akademisyen ve eski parlamenter Prof. Dr. Oya Akgönenç'e verilmiştir. Yayınları arasında, Güney Asya Müslümanlarının Türk Kurtuluş Savaşına olan katkılarının İngilizce çevirisi de bulunmaktadır. Keşmir anlaşmazlığı hakkında da yazmış, makaleleri, köşe yazıları ve seminer katılımlarıyla Keşmir davasını Türk kamuoyunda vurgulamak adına anahtar bir rol oynamıştır (Ek: 20) (Pakistan Postası, 2018, s. 5).

3.2.2. Türkiye Pakistan İlişkilerinin Askeri Alanda ve Terör Konusunda İş Birliği

Türkiye ve Pakistan gibi dünyanın jeopolitik olarak hassas bölgelerindeki ülkeler askeri yönden güçlü olmalıdır. Silah sistemlerinin sürekliliği ve bağımsızlığı hayati öneme sahiptir. Tarihin çeşitli evrelerinde maruz kaldıkları ambargolarda birbirlerine yardım eden iki ülke savunma iş birliği yolunda önemli adımlar atmaktadır (Külebi, 2007, s. 9).

Pakistan ve Türkiye'nin 1954 yılında imzaladıkları 'Dostane İş Birliği Antlaşması', iki ülke arasındaki savunma alanındaki iş birliğinin temelini oluşturmaktadır (TBMM, 1954b).

Savunma bağlarını arttırmak için Defense Consulting Group /Savunma Danışmanlık Grubu (DCG) oluşturulmuş ve High Level Military Dialogue Group/Yüksek Düzeyde Askeri Diyalog Grubu (HLMDG) olarak güncellenmiştir. (Pakistan Büyükelçiliği, 2018, s. 66).

İki ülke arasında askeri alanda; 23 Ekim 1998 'de Ankara'da 'Türkiye ve Pakistan arasında Pakistan Hava Kuvvetleri Komutanlığı Personeline Verilecek Fizyolojik Eğitim Protokolu', 22 Mart 2001 'de İslamabad'da Askeri Alanda Eğitim, Teknik ve Bilimsel İş Birliği Anlaşması' ve 27 Aralık 2004'de Ankara'da Savunma Araştırma, Teknoloji ve Üretim Alanlarında İş Birliği Konulu Mutabakat Muhtırası' imzalanmıştır (Akbaş, 2013, s. 174).

Swat vadisindeki askeri operasyonlarla ülkede gerginliğin artması sonrası, 12-15 Ekim 2009 tarihlerinde ülkeyi ziyaret eden Türkiye Genelkurmay Başkanı Orgeneral İlker Başbuğ çatışmaların sürdüğü Swat Vadisine giderek Pakistan'a desteğini göstermiştir. Başbakan Erdoğan'ında 2009'da Pakistan'ı ziyaret etmesi, Türkiye'nin Gilani hükümetine destek vermek ve Pakistan Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Pervez Kayani'nin yönetime el koymasına engel olmak maksadıyla yapıldığına dair değerlendirmeler kamuoyuna yansımıştır (Mermer, 2010, s. 47).

Türkiye ve Pakistan'da demokratik sistemin askeri darbelerle kesintiye uğraması gelenek halini almıştır görüşü bazı çevrelerce dile getirilmiştir (Çelik, 2013, s. 17).

İki ülke arasında güçlü savunma iş birlikleri kurulmuştur. 'Peace Drive II' (2011-2014) adı verilen F-16 modernizasyon programında, Pakistan Hava Kuvvetleri'ne ait 41 F-16 uçak Turkish Aerospace Industries/Türk Havacılık ve Uzay Sanayii (TAİ) tarafından modernize edilmiştir. Modernizasyonları tamamlanan uçaklar Ankara'da 2013 TAİ' de yapılan törenle teslim edilmiştir (Pakistan Büyükelçiliği, 2018, s. 136).

Pakistan Denizde İkmal Gemisi Projesi, 22 Ocak 2013'te Çin ile girilen rekabetin kazanılmasıyla sözleşmeye bağlanmıştır. Pakistan Deniz Kuvvetleri için STM (Savunma Teknolojileri Mühendislik ve Ticaret AŞ) tarafından geliştirilen Denizde İkmal Gemisi Projesi'nde sona gelinmiştir. Proje, Türk savunma sanayisinde tek kalemde yapılan en büyük ihracat projeleri arasına girerken, ilk sac kesimi 2013'te yapılan gemi 2016'da Pakistan'ın Bağımsızlık yıldönümünde Karaçi'de suya indirilmiştir. Törende dönemin Pakistan Başbakanı Navaz Şerif'de yer almıştır (Haberler.com, 2016). Pakistan Deniz Kuvvetleri tarafından gemiye "**PNS MOAWIN**" ismi verilmiştir (Yeniakit Gazetesi, 2018).

STM'nin ana yüklenici olduğu proje, Türk savunma sanayinin özgün projelerinden biri olmuştur. STM ile Pakistan arasında proje sonrasında da iş birliği artarak devam etmektedir. Pakistan Savunma Üretim Bakanlığı ile imzalanan sözleşmede Deniz Kuvvetlerinde bulunan 1 adet denizaltının yarı ömür modernizasyonunu STM gerçekleştirecektir. Ayrıca STM, Pakistan Deniz Kuvvetleri'nin ihtiyacı olan Milli Gemi (MİLGEM) benzeri korvet projesi için uzun

zamandır çalışma yürütmektedir (STM, 2016). Denizaltıların modernizasyondan sonraki teslimlerinin 2020 ve 2021 yıllarında yapılması planlanmaktadır (Yeniakit Gazetesi, 2018).

İki ülkenin 2017'de Ankara'da imzaladığı T-37 Yedek Parçaları ve Teçhizatının Hibesi Anlaşması Türk Hava Kuvvetlerinde bulunan T-37 yedek parçaları ve teçhizatının Pakistan Hava Kuvvetlerine hibe edilmesini kapsamaktadır (Parstoday.com, 2017), (Resmi Gazete, 2017b).

13 Temmuz 2018'de Türkiye ve Pakistan arasında yapılan anlaşmalarla 4 MİLGEM korveti ile 30 ATAK helikopteri satışı konusunda imzalar atılmıştır. MİLGEM gemilerinin 2'si Pakistan'ın Karaçi'de, 2'si ise Türkiye'de inşa edilecektir. Yapılan 30 ATAK helikopter satışı ile Türkiye tek kalemde en büyük savunma sanayii ihracatını gerçekleştirmiştir. Helikopterlerin 5 yıl içinde Pakistan'a teslim edileceği planlanmaktadır. Türkiye ise pilot eğitimi için Pakistan'dan askeri eğitim uçakları satın almaktadır (Dünyabülteni, 2018).

Pakistan ve Türkiye istikrarsızlık, iç ve dış tehditler terörizm, ekonomi, göç, mezhepçilik dini ve milliyetçi gruplar gibi birçok sorunla karşılaşmaktadır (Umar, 2017). İki ülke de her fırsatta terör konusunda iş birliğinin önemini dile getirmiştir. Bu bağlamda Kenan Evren, Devlet Başkanı olarak ilk yurtdışı ziyaretini 1981 yılının Kasım ayında Pakistan'a yapmış ve Ziya-Ül Hak tarafından onuruna verilen yemekte, içinde buldukları dönemde hem dünya ülkelerinin hem de iki ülkenin orduya ve terörle mücadele için yaptığı yüksek miktardaki harcamalara vurgu yapmıştır (Akbaş, 2013, s. 208).

Türkiye ve Pakistan halkı ile tarihin her döneminde maddi manevi birbirlerinin yanında olmuştur. Ziya ül Hak 12 Eylül darbesini tanıyan ilk kişi olsa da 15 Temmuz darbesini de ilk kınayan devlet Pakistan olmuştur. Osmanlı zamanından gelen kardeşlik bugün her alanda devam etmektedir. Askeri eğitim faaliyetlerimizin yanında atış sistemleri, karakol botları, denizde ikmal tankeri, yüksek süratli botlar, uçuş simülörleri ve F-16 modernizasyonu konusunda da iş birlikleri yapılmaktadır (Suiçmez, 2017).

Türkiye DEAŞ, Partiya Karkerên Kurdistan/Kürdistan İşçi Partisi (PKK), FETÖ tehdidi Suriye mülteci krizi gibi çeşitli sorunlar yaşarken, Pakistan Taliban ve El-Kaide operasyonları, Keşmir hattındaki ateşkes ihlalleri ve Hindistan'ın FATA & Belucistan'a müdahalesi, Hindistan Savunmasının Afganistan'daki uzun menzilli balistik füze üretimi gibi sorunlarla karşı karşıya kalmaktadır. Pakistan ve Türkiye terörizmi yok etmeye odaklanmış ve iki ülke arasındaki ilişkilerin samimi ve derin olması bölgelerin güvenliğinin sağlanması için iş birliğini zorunlu kılmaktadır (Umar, 2017).

Pakistan Devlet Başkanı Pervez Müşerref'in 2004'de ki Türkiye ziyaretinin ilk gündem maddesini terörizmle mücadele başlığı oluşturmuştur. Uluslararası Terörizm ve Örgütlü Suçlarla Mücadelede İş Birliği Anlaşması 20 Ocak 2004'de Ankara'da anlaşma imzalanmıştır. Cumhurbaşkanı Sezer anlaşmanın Terörizmle savaştaki ortak kararlılığı yansıttığını kaydetmiştir. Müşerref ise **“Uluslararası terörizm ve organize suçlarla mücadele alanında daha yakın iş birliğini geliştirmek amacıyla imzalanan anlaşma sayesinde, hem bilgi hem de uzman değiş tokuşunun yapılmasının kolaylaşacağını”** ifade etmiştir (Ekici, 2004, s. 69).

Kıbrıs ve PKK konusunda Pakistan, Türkiye'ye destek verirken, Türkiye adeta Hindistan'la ilişkilerin zedelenmesini göze alarak Pakistan'a Keşmir Sorununda destek olmuş ve Afganistan'la ilişkilerini düzeltmesi için çaba göstermiştir. Bu tehdit ortamında iki ülkenin birbirini desteklemek için mevcut güçlerini kullanabilecekleri değerlendirilmektedir. Türkiye North Atlantic Treaty Organization/Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (NATO) ülkesi olması hasebiyle batıyla askerî iş birlikleri geliştirerek savunma alanında son teknoloji ürünleri ve gelişmeleri yakından takip etmektedir. Terörle mücadele alanında da büyük bir tecrübeye sahiptir. Pakistan'ın Çin'le ilişkileri ve füze teknolojisi çok önemlidir. İki ülke birikim, tecrübe ve uluslararası ilişkilerdeki becerilerini birbirlerini desteklemek için kullanmalıdır. İki ülke Afganistan konusunda İran'ın da desteğiyle bölgede istikrar sağlamak amacıyla birlikte hareket edebilirler. Bütün bu girişimler Orta Doğu'da ve dünyada iki ülkenin itibarını pekiştirecektir. Küresel terör tehdidi, kaçakçılık, güvenlik gibi konularda yapılacak istihbarat paylaşımı Orta Doğu'nun daha emniyetli bir yer olmasının sağlanmasında önemli bir rol oynayacaktır (Arslan, 2010, s. 43-44).

Ankara'da 1983'de Türkiye ile Pakistan arasında 'Suçluların Geri Verilmesi Anlaşması' imzalanmıştır. Aynı zamanda iki ülke arasında 2003'de İslamabad'da Türkiye ile Pakistan Hükümeti Arasında **“Psikotrop ve Uyuşturucu Maddeler Kaçakçılığına Karşı Mücadele İş Birliği Anlaşması”** da imzalanmıştır (Akbaş, 2013, s. 211).

Pakistan Yüksek Mahkemesi tarafından açıklanan, FETÖ'nün Pakistan'da terör örgütü ilan edilmesi ve FETÖ okullarının Türkiye Maarif Vakfı'na devredilmesi Türkiye ve Pakistan arasındaki güçlü ortak bağların göstergelerinden biri olmuş memnuniyetle karşılanmıştır. Bundan sonra da iki ülke arasındaki iş birliği her alanda artarak devam ettirecektir (DİB, 2018k).

Pakistan'daki terör sorununun Afganistan'daki isyan ve istikrarsızlıkla bağlantılı olması Türkiye'yi ilgilendiren bir başka husus olmuştur. Hâlihazırda Türkiye'nin

Afganistan'da bir askeri varlığı bulunmaktadır. NATO çerçevesinde International Security Assistance Force/Uluslararası Güvenlik Destek Gücü (ISAF) bünyesinde görev yapmakta olan Türk askerleri güvenlik, istikrar ve yeniden inşa çabalarına katkıda bulunmaktadır. Bunun yanı sıra Türkiye Afganistan ve Pakistan arasındaki mevcut meselelerin çözümünde aktif bir rol almayı amaçlamaktadır (Doğan, 2010, s. 97).

3.2.3. Türkiye Pakistan İş Birliğinde Ekonomik ve Ticari İlişkiler

1955'de Türkiye, Pakistan İran, İngiltere ve Irak arasında kurulan Bağdat Paktı, bölgesel savunma ve iş birliği ittifakıdır (Dursun, 1991b, s: 446). Başbakan Adnan Menderes ilişkilerin geliştirilmesi ve Pakt'ın Arap ülkeleri üzerindeki olumsuz etkilerini konuşmak için 1956'da Pakistan'a gitmiştir. 1959'da ki Karaçi zirvesinde ekonomik iş birliği vurgulanmış; serbest ticaret bölgesi, telekomünikasyon, karayolları inşaatları, limanların modernizasyonları gibi konularda düzenlemeler yapılmış, İran, Pakistan ve Türkiye'de NBC (National Broadcasting Company) şirketinin desteği ile televizyon altyapısının kurulmasına karar verilmiştir (Çolakoğlu, 2013, s. 33-34).

1964'de İstanbul'da Türkiye, İran ve Pakistan'ın devlet başkanlarının yaptıkları toplantı sonucu RCD kurulmuş. Hükümetlerin ortak ekonomi politikalarının bir sonucu olarak, üç ülke de özellikle endüstri alanında bir teşebbüsün kurulması yolunda atılımlar atılmasını amaçlamıştır (Suver, 1974, s. 42).

EİT'nin kurucu üyeleri Pakistan ve Türkiye sahip oldukları bu ikili ilişkiyi, ekonomi, enerji, iletişim ve savunma gibi alanlarda stratejik ortaklığa dönüşmüştür (Umar, 2017).

1977'de ekonomik iş birliği konularında ortak Bakanlar Komisyonu kurulmuştur. Yapılan çalışmalarla ekonomik ve endüstriyel ilişkileri geliştirme yolunda önemli kararlar alınmıştır. Türkiye Odalar Birliği ve Menkul Kıymetler Borsası ve Pakistan Ticaret ve Sanayi Odası Birliği arasında mevcut iş birliğini destekleme kararları bu komisyonda imzalanmıştır (Akbaş, 2013, s. 244).

Türkiye ile Pakistan arasında Ekonomi alanında yapılan bazı antlaşmalar ve protokoller (Tablo 3) te yer almaktadır.

Tablo 3**Türkiye Cumhuriyeti ile Pakistan İslam Cumhuriyeti Arasında Ekonomi Alanında Yapılan Antlaşmalar ve Protokoller**

Anlaşmanın Adı	İmza Tarihi	Yeri
Gümrük Kanunlarının ve Nizamnamelerinin İhlalinin Önlenmesine, Soruşturmasına ve Tecziyesine Mütedair Karşılıklı yardım sözleşmesi	20 Ocak 1958	Ankara
Türkiye Hükümeti ve Pakistan Hükümeti arasında Ticaret Anlaşması'	18 Aralık 1964	Ankara
Çok Taraflı Ödeme İşlemleri İçin RCD Birliği Anlaşması	25 Nisan 1967	Ankara
Türkiye Cumhuriyeti ile Pakistan İslam Cumhuriyeti Arasında Yolcu Vagonlarının Satın Alınması için Bir Kredi ile İlgili Anlaşma	7 Aralık 1968	Ankara
Ekonomik ve Teknik İş Birliği Anlaşması	20 Kasım 1975	İslamabad
Türkiye Cumhuriyeti ile Pakistan İslam Cumhuriyeti Arasında Ticari Konularda Adli Yardımlaşma Sözleşmesi	23 Haziran 1981	Ankara
Bilimsel ve Teknik İş Birliği	12 Kasım 1981	İslamabad
Tarımsal İş Birliği Anlaşması	17 Mart 1983	Karaçi
Çifte Vergilendirmeyi Önleme Anlaşması	14 Kasım 1985	İslamabad
Denizcilik Antlaşması	18 Şubat 1989	İslamabad
İzmir Anlaşmasında Yapılacak Değişikliklere İlişkin protokol	18 Haziran 1990	İslamabad
Ekonomik İş Birliği Teşkilatı Tercihli Tarifeler protokolü	23 Mayıs 1991	Tahran
Cumhuriyet Tarım Köyişleri ile Pakistan Cumhuriyeti Gıda ve Tarım Bakanlığı Arasında Bilimsel, Teknik ve Ekonomik İş Birliği Protokolü	16 Mart 1995	İslamabad
Türkiye Cumhuriyeti ile Pakistan İslam Cumhuriyeti Arasında Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunmasına İlişkin Anlaşma	16 Mart 1995	İslamabad
Gümrük Konularında İş Birliği ve Karşılıklı Yardımlaşma Anlaşması	20 Haziran 2002	Ankara
Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ve Pakistan İslam Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Uluslararası Karayolu Taşımacılığı Anlaşması	15 Haziran 2003	İslamabad
Kapsamlı Ekonomik Ortaklık Çerçeve Anlaşması	20 Ocak 2004	-
Tercihli Ticaret Düzenlemesi Çerçeve Anlaşması	20 Ocak 2004	-
Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Pakistan İslam Cumhuriyeti Arasında Tarım Alanında Teknik, Bilim ve Ekonomik İş Birliği Protokolü	29 Temmuz 2004	Ankara
Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ve Pakistan İslam Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Tarıma Dayalı Endüstriler Alanında İş Birliği konulu Mutabakat Zaptı	31 Mart 2010	İslamabad

Kaynak: (Resmi Gazete, 2007b), (Öztürk, 2007, s: 6), (Akbaş, 2013, s. 245).

Pakistan, 1984'te Turgut Özal'ın getirdiği serbest pazar reformlarından elde edilen Türk deneyimlerinden faydalanmıştır. Başbakan Benazir Butto'nun 1989 ve 1990'da ki Ankara ziyaretlerinde, Kültürel Değişim Programı ve Bilimsel ve Teknolojik

İş Birliği anlaşmaları imzalanmış. İlişkileri arttırmak için 1985’de Türkiye-Pakistan Dostluk Grupları kurulmuştur (Pakistan Büyükelçiliği, 2018, s. 66).

Türkiye ve Pakistan arasında; Türkiye - Pakistan Ekonomik ve Teknik İş Birliği Bakanlıklar arası Komisyonu Altıncı Toplantı Protokolü 1986 ‘da İstanbul’da yapılmıştır. İki ülke arasındaki görüşmeler, geleneksel kardeşlik ve dostluk bağlarını yansıtan tam bir iş birliği, anlayış ve samimi bir havada yapılmıştır ve iki ülke arasındaki ticaret ve ekonomik iş birliğinin geliştirilmesi ve ortak amaçları gerçekleştirmedeki yol ve araçları müzakere etmişlerdir (Resmi Gazete, 1986).

1986 ‘da kurulan Türkiye Pakistan İş Konseyi toplantılar düzenlemiş ziyaretler gerçekleştirmiştir. (Ticaret Bakanlığı, 2018).

Türkiye ile Pakistan arasında **“Gelir Üzerinden Alınan Vergilerde Çifte Vergilendirmeyi Önleme ve Vergi Kaçakçılığına Engel Olma Anlaşması”** 27 Mayıs 1988’de onaylanmıştır (Resmi Gazete, 1988).

EİT Ticaret Anlaşması 2003’de İslamabad’da imzalanmıştır. Üye ülkeler gümrük vergilerini 8 yıl içinde kademeli olarak yüzde 15 seviyesine indirerek fonları kaldırmayı kararlaştırmıştır. Ülkeler söz konusu anlaşmada, karşılıklı olarak tarife dışı engelleri kaldırmaya karar vermişlerdir. Gümrük indirimi müzakereleri sürmektedir. Anlaşma, Azerbaycan, İran, Kazakistan, Türkiye, Pakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Afganistan, Özbekistan ve Türkmenistan’ı kapsamaktadır (Ticaret Bakanlığı, 2018).

1997’de, Türkiye Başbakanı Prof. Dr. Necmettin Erbakan’ın çabalarıyla, D-8 İstanbul’da kurulmuştur. Pakistan Başbakanı Muhammed Navaz Şerif kurucu liderlerdendir. Bugün toplam ticaret hacmi 1.77 trilyon ABD Doları olan İslam Dünyası’nın başlıca ekonomilerinden oluşmakta ve 1 milyar kişinin yaşadığı bir alanı kapsamaktadır (Pakistan Büyükelçiliği, 2018, s. 80).

Pakistan ve Türkiye özellikle hidroelektrik üretiminde önemli bir potansiyele sahip olmuştur. Pakistan, özellikle kömür bazlı elektrik üretimine yatırım yapması için Türk yatırımcıları davet etmiştir. Türkiye, Pakistan’ın enerji alanında kalkınmasında önemli bir rol oynayabilir (Umar, 2017).

Türkiye ve Pakistan arasındaki dış ticaret zaman zaman farklılık göstermektedir. 1990’da 132 milyon dolar, 2000 yılında hemen hemen sabit kalarak 135 milyon dolara çıkmıştır (Çolakoğlu, 2013, s. 52). 2000’li yıllarda Türkiye’nin aleyhine bir dış ticaret

açığı oluşmuş ve iki ülke arasında ticaret hacmi 2011 yılında yaklaşık 1,1 milyar dolar ile en yüksek rakama ulaşmıştır (Konya Ticaret Odası, 2017, s. 18). Türkiye'nin diğer ülkelerle ticaret hacminin iyi olduğu 2012 de Pakistan'la ticareti 831 milyon dolara ulaşmıştır. 2017'de ise 675 milyon dolara inmiştir. Bu rakamlar yüzölçümüne nazaran Pakistan'ın kısıtlı ekonomik imkânlarını göstermektedir (Çolakoğlu, 2013, s. 52). Dış ticaret hacmi iki ülkenin gerçek potansiyelini yansıtmamaktadır (Türkiye İhracatçılar Meclisi, 2018).

28 Şubat 2017 tarihinde Resmi Gazete de Türkiye ve Pakistan arasında, **“Serbest Ticaret Alanı Tesis Eden Çerçeve Anlaşması'yla ilgili karar”** yayınlanmıştır (Resmi Gazete, 2017c).

2019'da Türkiye'de Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan ve Pakistan Başbakanı İmran Han'ın ortak basın toplantısında, ticaret hacminin iki ülkeye yakışan düzeye çıkarılması için yapılacak çalışmaların görüşüldüğü belirtilerek, serbest ticaret anlaşmasının hazırlanmasına ilişkin ilgili bakanlara gerekli talimatların verildiği açıklanmıştır. (TCCB, 2019).

Pakistan'ın Türkiye'ye yaptığı ithalatın önemli bir kısmını pamuklu dokuma oluşturmaktadır. İthal edilen ürünler arasında pamuk ipliği, deri ve köseleden giyim, etil alkol, örme eldivenler ve hazır giyim ürünleri yer almaktadır. Türkiye Pakistan'a elektrikli cihazlar, inşaat demirleri, havlu, bebek bezi, elektrik transformatörler, pamuklu dokuma, tekstil makineleri, fişek ve mermi, fonksiyonlu makineler ve kauçuktan dış lastikler ihraç etmektedir (İktibasdergisi, 2019).

Çin-Pakistan Ekonomi Koridoru (CPEC), Mayıs 2013'te Pakistan'a ziyaretinde Çin Başbakanı Li Kî Chiang tarafından iki ülke arasındaki enerji, güvenlik ve ekonomi alanlarındaki iş birliğini ilerletmek ve derinleştirmek için uzun vadeli kalkınma vizyonu olarak önerilmiştir. 2015 yılında Çin-Pakistan ilişkileri stratejik ortaklıktan **“tüm koşullarda stratejik ortaklık”** seviyesine yükseltilmiş ve CPEC süreci resmen başlatılmıştır. Kasım 2017'de CPEC'in ilk enerji projesi olan Kasım Limanı Kömür Yakıtlı Enerji Santrali'nin 1. Ünitesi resmen faaliyete geçmiştir.

CPEC'in, **“Kuşak ve Yol”** stratejisinin amiral gemisi niteliğinde bir proje olacağı ve aynı zamanda Pakistan'ın yanı sıra bölgenin de gelişmesine katkı sağlayacağı öngörülmektedir. CPEC, Sincan Özerk Bölgesinde Kaşgar'dan başlayıp Pakistan'ın Gvadar Limanı'nda sona ermektedir. Kara yolu, demir yolu, petrol ve gaz boru hattı,

liman gibi büyük stratejik nitelikteki projeleri kapsamaktadır. Kaşgar'da **“İpek Yolu Ekonomi Kuşağı”** ve Gvadar'da **“21. Yüzyıl Deniz İpek Yolu”** ile birleşerek Kara ve Deniz İpek Yollarını birbirine bağlamaktadır. Pakistan Ulusal Meclis Başkanı Asad Kaiser, Türkiye'nin, CPEC projesine katılmasını istediklerini belirterek **“Pakistan, Türkiye ile ilişkilerine önem veriyor ve yeni hükümet bu ilişkileri daha ileri taşıyarak güçlendirmek istiyor. CPEC, Türkiye ve Pakistan'a ekonomik anlamda faydalı olacaktır. Türkiye'nin katılımı tüm bölge ülkelerinin yararına olacaktır”** diye konuşmuştur. Ayrıca Türkiye, coğrafi konumu itibariyle Güney Asya ile Avrupa arasında köprü rolünü oynuyor. Üstelik hâlihazırda Türkiye, Çin'in 'Kuşak ve Yol' girişimine de aktif ilgi göstermektedir (Öztoşun, 2018).

Türkiye'deki Pakistan Yatırımları: 2016 yılı itibariyle Türkiye'de toplamda 158 Pakistan sermayeli firma bulunmakta, makine, otomotiv, telekomünikasyon, elektronik, ticaret ve bankacılık sektörlerinde yatırım yapmaktadırlar (Ticaret Bakanlığı, 2018).

Pakistan'daki Türk Yatırımları: Türkler Pakistan'da enerji, altyapı ve inşaat, finans sektörlerine yatırım yapmaktadırlar. Ziraatbank, Zorlu Holding, Coca-Cola İçecek, Ülker ve Karkey Karadeniz Elektrik Üretim A.Ş., gibi büyük şirketler Pakistan'da iş yapan Türk şirketleri arasında yer almaktadır. İlerleyen zamanda Pakistan'da özellikle enerji ve inşaat sektörlerinde yeni ihtiyaçlar hâsıl olacağını öngören Pakistan Türk yatırımcıları bu alanlarda yatırım yapmaya çağırmaktadır (Deik, 2015).

3.2.3.1. İki Ülke Arasındaki Ticarete Yaşanan Sorunlar

Pakistan Ulusal Gümrük Tarifeleri Komisyonu, Çin, Türkiye, Endonezya, Tayland, Güney Kore, Belçika ve Tayvan menşeli **“Hidrojen Peroksit”** (GTİP No:2847) ithalatına karşı 2009'da anti-damping soruşturması açarak 2010 'da %25,61 oranında teminat biçiminde geçici anti-damping vergisi uygulanmasını kararlaştırmıştır. 2011'de nihai kararını açıklayan komisyon anti-damping vergisi uygulamasına devam etme kararı almıştır. 2010'dan beri uygulanan önlemlerle ilgili 2015 de başlatılan **“Nihai Gözden Geçirme Soruşturması”** devam etmektedir (Ticaret Bakanlığı, 2018).

Taşımacılık: Taşımacılıkta yeterli imkânların oluşturulamaması, Pakistan ile iş ilişkilerinin geliştirilmesinin önündeki başlıca engeli teşkil etmektedir. Türkiye ve Pakistan arasında havayolu ulaşımı 1973 'de imzalanan **“İkili Hava Ulaştırma Anlaşması”** ile 1986'da trafik haklarını yenileyen **“Agreed Minutes”** çerçevesinde

yürütülmektedir. Pakistan Havayolları ve Türk Hava Yolları'nın Karaçi İstanbul seferleri bulunmaktadır (Yüzal, 2011, s. 19).

Deniz taşımacılığında doğrudan seferler olmaması nedeniyle seferlerin çoğu Dubai aktarmalı yapılmaktadır. Bu durum Pakistan'a deniz taşımacılığını pahalı ve uzun süreli hale getirmektedir. Ancak bazı iş anlaşmalarında Pakistan Denizyolları ile taşıma şartı getirilmesi işadamlarını zorlamaktadır. Yüksek maliyet nedeni ile hava taşımacılığı tercih edilememektedir (Muhaz.org, 2017).

Taşımacılıkta karayolu bazı engellere rağmen tercih edilmekte fakat geçmişte İran ile yaşanan yerli benzin, ek ücret, özel gümrük uygulamaları ve güvenlik problemleri nedeniyle bu fırsat değerlendirilememektedir. 2003'de Türkiye ile Pakistan Karayolu Taşımacılığı Anlaşması'nın imzalanması olumlu karşılanırsa da, Pakistan'ın TIR sistemi uygulayan ülkeler arasında olmaması taşımacılığı olumsuz etkilemektedir. Pakistan'a İran üzerinden uzanan demiryolu hattı taşımacılık konusunda henüz olumlu etki sağlamamıştır (Ticaret Bakanlığı, 2018).

Pazarlama ve Tanıtım Eksikliği: Pakistan - Türk firma ve özel sektör temsilcilerinin ziyaret ve fuar katılımları çok düşüktür. Ekonomik ve ticari ilişkilerin canlandırılması için kapsamlı organizasyonlar gerçekleştirilmelidir. Pakistan'ın gelişmişlik seviyesine paralel olarak pazar dağıtım ağları mevcut değildir. Firmalarımızın ayrı bir dağıtım kanalı kurmaları pazara giriş koşulu olarak değerlendirilmemekte, Karaçi'deki ithalatçı firmalar ile distribütörlük anlaşmaları imzalamaları daha uygun olmaktadır. Bu bağlamda malların pazarda rekabet gücü kazanması distribütörlere vadeli satış imkânı verilerek sağlanabilmektedir (Muhaz.org, 2017).

Gümrük: Pakistan ile karşılıklı ticarete; limanlar ve eyaletler arasında farklı gümrük uygulamalarının olması, liman ve altyapı yetersizlikleri, gümrük işlemlerinin uluslararası standartları aşarak zaman ve maliyet kayıplarına yol açması yaşanan sorunlardan bazıları olmuştur (Ticaret Bakanlığı, 2018).

Bankacılık Sistemine İlişkin Sorunlar: Pakistan'ın kambiyo rejimi 120 günden az olan akreditifleri yasaklamakta ve 180 günden az olan akreditiflerin açılmasını ise Merkez Bankasının iznine tabi tutmaktadır. Bu nedenle Pakistan firmaları uzun vadede satış imkânı veren ülke firmalarını tercih etmektedirler.

Türk Bankaları, Pakistan’da ki siyasi ve ekonomik gelişmeler nedeniyle Pakistan bankalarının açtığı akreditifleri bazen kabul etmemekte bazen de yüksek komisyon ücretleri ve güvenilir üçüncü ülke bankalarının teminatını talep etmektedir. Bu durum maliyetleri attırmakta ve ticareti engellemektedir. Türkiye’deki bankaların akreditiflere uygulayacakları komisyon oranlarına müdahalede bulunması mümkün değildir. Uluslararası risk değerlendirme kuruluşlarının raporlarına göre risk analizleri yapılmaktadır (Muhaz.org, 2017).

3.2.3.2. İki Ülke Arasındaki Müteahhitlik İlişkileri

İnşaat sektörü Pakistan’da Türk yatırımcıların en başarılı oldukları sahadır ve proje tutarı 1,7 milyar doları aşmaktadır. Ancak Bayındır İnşaat’ın üstlendiği 430 milyon dolar değerindeki İslamabad-Peşaver Otoyolu projesi bir takım sorunlar nedeniyle durdurulmuş, sonrasında yolun bir kısmı Pakistan tarafından tamamlanabilmiştir (Konya Ticaret Odası, 2017, s. 23).

Bazı Türk firmaların projeleri henüz tamamlanma aşamasında olduğu için, deprem sonrası Türkiye’nin yaptırdığı yardım projeleri dışında, Pakistan’da hâlihazırda Türk firmaları önemli bir inşaat projesi yürütmemektedir. Fakat son zamanlarda Pakistan’da inşaat pazarının hareketlendiği gözlemlenmektedir, Türk firmaları da ihaleye çıkan projelere teklif veren firmalar arasında bulunmaktadır (Ticaret Bakanlığı, 2018)

Türkiye’nin Pakistan’daki doğrudan yatırımları 1 milyar doları bulmaktadır. Pakistan’ın Türkiye’deki doğrudan yatırımları ise 600 milyon dolar civarında ve tüm dünyada olduğu gibi Pakistan’da da müteahhitlik firmalarımız önemli projeler gerçekleştirmektedir, toplamda 59 projeyi başarıyla tamamlamıştır (TOBB, 2019).

Pakistan Başkonsolosluğu’nun Türk ve Pakistanlı şirketler arasındaki ortaklık için öngördüğü potansiyel yatırım alanları şöyledir:

Yatırım Yapılabilecek Alanlar: İletişim / Telekomünikasyon, Limanlar, Altyapı, Havalimanları, Katma değerli tekstil ve ihracat bazlı sanayi, Demiryolları, Hizmet sektörü, belediye hizmetleri, Ulaşım, iş/ticaret merkezleri, Hidroelektrik/Kömüre dayalı enerji üretimi, Tarımsal Sanayi

Ortaklık Kurulabilecek Alanlar: Ahşap demonte mobilya, Klima, Tarımsal uygulamalar, Buzdolabı, Araç yedek parçaları, Televizyon, Yazılım, Tekstil Makinaları, PVC Boru (Muhaz.org, 2017).

Karşılıklı iyi niyet ve dostluk temelinde stratejik iş birliğini arttırmak için, Pakistan ve Türk liderler High Level Cooperation Council/Yüksek Düzeyde İş Birliği Konseyi (HLCC) Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın 2009'da Pakistan ziyaretinde kurulmuştur. HLCC mekanizmasının kurulmasından bu yana Pakistan ve Türkiye çeşitli alanlarda 60'ın üzerinde Anlaşma/Mutabakat Zaptı imzalamıştır. 2013'te Ankara'da 3. HLCC oturumunda mekanizmanın adı High Level Strategic Cooperation Council/Yüksek Düzeyde Stratejik İş Birliği Konseyi (HLSCC) olmuştur. En son 5. Oturum 23 Şubat 2017'de Ankara'da yapılmıştır (Pakistan Büyükelçiliği, 2018, s. 106- 132).

3.3. TÜRKİYE VE PAKİSTAN'IN GELECEKTEKİ KONUMU VE STRATEJİK ORTAKLIKLARI

3.3.1. Uluslararası Alanda Geleceğe Dair Planlamalar

Geleceğe dair planlamalar yapılırken yaşanabilecek olumsuzluklar göz ardı edilmemelidir. Mesela kontrolsüz büyüyen nüfusun gelecekte ülke sınırlarına sığmayıp, çeşitli göçlere zemin hazırlayarak, ülkelerin demografik yapısına zarar vereceği öngörülmektedir. Bu yüzden planlamalar yapılırken, ilişkiler geliştirilirken her konunun olumlu ve olumsuz yönleri iyi araştırılmalıdır.

Tablo 4
Bazı Ülkelerin Geleceğe Dair Nüfus Tahminleri

	Türkiye	Pakistan	Endonezya	Nijerya	Hindistan
2010	72.750.000	173.590.000	242.500.000	158.600.000	1.231.000.000
2050	96.000.000	307.000.000	322.000.000	411.000.000	1.659.000.000

Kaynak: (Sabah Gazetesi, 2015), (Sabah Gazetesi, 2018)

Pakistan ve Türk halkları arasındaki dostluk bağları istikrarla büyümeye devam etmiştir. Türkiye ve Pakistan arasında bölgesel ve küresel meselelerde dikkate değer bir görüş birliği vardır. EİT, geleneksel dostluk ve kardeşlik ilişkilerini kurumsallaştırmıştır. Türkiye'nin bir NATO üyesi olması ve Avrupa Topluluğu'na üyelik için başvurmuş olması iki ülkenin mevcut yakın bağları geliştirme çabalarını azaltmamıştır (Akbaş, 2013, s. 191). Yaşanan olaylar Türkiye ve Pakistan'ın geleceğe dair planlamalarını ve ilişkilerini etkilemeyip karşılıklı ziyaretlerde yapılan açıklamalar destek niteliği taşımaktadır.

3.3.1.1. Türkiye ve Pakistan Arasında Karşılıklı Ziyaretler

Pakistan Genel Valisi Muhammed Ali Cinnah'ın özel elçisi Malik Firuz Han Noon 1947'de Türkiye'ye gelmiştir (Batur, 2008, s. 146). Özel elçi açıklamasında şunu söylemiştir (Ortaylı, 1992, s. 215):

“Pakistan, Türkiye'nin kudretli geçmişine, yönetimde ve idarede günümüzde ve geçmişte gösterdiği üstün yeteneğe hayranlık duymaktadır. Pakistan şu an iki aylık bir devlettir. Ancak biz inanıyoruz ki bu iki kardeş ülke gelecekte siyasi arenada, kültürel ve ticari ilişkilerde büyük ortaklıklara imza atacak. Bu iki ülke için yepyeni bir çağ başlayacak.”

Cumhurbaşkanı Celal Bayar ve beraberindeki heyet 1955'de Pakistan'a gitmiş ve (Milliyet Gazetesi, 1955a, s. 1) Pakistan'ın kurucusu Muhammed Ali Cinnah ile ilk Başbakan Liyakat Ali Han'ın mezarlarını ziyaret etmişlerdir (Milliyet Gazetesi, 1955b, s. 1-7). Celal Bayar şunları söylemiştir; **“Pakistan'ı ziyaret eden ilk Türk Cumhurbaşkanı olmanın gurur ve sevinci içindeyim. Asya'da ziyaret edilen ilk devlet olduğu kadar Türkiye ile bir anlaşma imzalayan ilk memleketin Pakistan olması bu sevincimizi arttırmaktadır”** (Akbaş, 2013, s. 301).

Pakistan Cumhurbaşkanı General Agha Muhammed Yahya Han 30 Nisan 1970 tarihinde Ankara'ya gelmiştir (Milliyet Gazetesi, 1970, s. 1). Türkiye Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay, Başbakan Süleyman Demirel kendisini karşılamış, Ankara Belediye Başkanı Ekrem Barlas şehrin altın anahtarını takdim etmiştir. Ticari ilişkileri geliştirmek için Ortak Ticaret Komisyon kurmayı kararlaştırmışlar. Ziyaret sonrası yayınlanan bildiri de iki ülke Hindistan ve Pakistan arasındaki Keşmir anlaşmazlığı ve Ganj Sularının paylaşımının çözümü için çağrıda bulunmuşlardır. (Pakistan Büyükelçiliği, 2018, s. 52).

General Yahya Khan şöyle demiştir (Akbaş, 2013, s. 193-322):

“Yüzyıllardır aramızda süregelen ilişkiler, uluslarımız arasında sağlam bir dayanışmanın ortaya çıkmasına yol açmıştır. Türkiye için beslediğimiz derin muhabbet duygularından dolayıdır ki halkımız kendisini Türkiye'nin İstiklal Harbi'nin manen içinde kabul etmiştir. Kemal Atatürk'ün savaşı bizim mücadelemizde ilham kaynağı olmuştur. Bugün bizler de ulusal bağımsızlığımızı kazanmış bulunuyoruz ve eskiye dayanan tarihi bağlar şimdi çok sıkı bir şekilde gelişmiş bulunmaktadır.”

Ayrıca Kıbrıs konusunda Türkiye'yi desteklediklerini dile getirerek Kıbrıs cemaatinin kanuni haklarının korunması hususunda ada cemaatleri arasında yapılan görüşmelerin barışçıl bir çözüm yoluyla halledilmesi ümidini paylaştıklarını ifade etmiştir (Akbaş, 2013, s. 193-322).

Kenan Evren, Devlet Başkanı olarak ilk yurtdışı ziyaretini 1981 yılında Pakistan'a yapması özel bir anlam taşımaktadır. Kuruldukları günden beri iki ülkedeki rejimin niteliği ne olursa olsun her zaman sıkı dostluk içinde olmuşlardır. Evren'in Pakistan ziyareti o dönemdeki Ortadoğu'da yaşananlar ve mevcut koşullar göz önüne alındığında iki ülke arasındaki geleneksel dostluk bağlarını aşan bir ağırlık taşımıştır (Akbaş, 2013, s. 326-327).

Evren'in Pakistan ziyaretinde iki anlaşma imzalanmıştır. Bunlardan birisi Adil Yardımlaşma Sözleşmesi' diğeri ise 'Türkiye ile Pakistan Yeni Kültür Anlaşması'dır (Cumhuriyet Gazetesi, 1981, s. 9).

Pakistan Başbakanı Benazir Butto, eşi Asif Ali Zardari 1989 'da Ankara'ya gelmiştir. Butto'yu Başbakan Turgut Özal, eşi Semra Özal ve üst düzey Türk yetkililer karşılamıştır (Pakistan Büyükelçiliği, 2018, s. 74).

Benazir Butto, Başbakan Turgut Özal'la düzenlediği basın toplantısında, **“Biz iki toplumlu iki bölgeci bir federal devletin kurulması için sürdürülen tüm çabalara destek verdik ve bunu sürdüreceğiz”** demiştir. İki toplum arasındaki görüşmelerin çıkmaza girdiğine ilişkin söylentilerin spekülasyon olduğunu belirtmiştir (Akbaş, 2013, s. 335-336).

Benazir Butto, **“KKTC'yi niçin tanımadıklarının”** sorulması üzerine, Kıbrıs'ta iki bölgeci iki toplumlu federal bir çözüme inandıklarını yinelemiştir. Kıbrıs konusunun uluslararası platformlarda tartışıldığını, KKTC Cumhurbaşkanı Denktaş'ı, ülkesine davet ettiklerini anımsatan Butto, ancak Kıbrıs'ı tanımak için henüz erken olduğunu, çeşitli uluslararası görüşleri değerlendirdikleri, ancak meselenin daha çözüm aşamasına gelmediğini ifade etmiştir. Benazir Butto, yöneltilen bir soru üzerine, **“Biz şeriatla inanıyoruz. Ancak bizim şeriat yorumumuz ilerici bir yorumdur. Bize göre İslam eşitliğin ve özgürlüğün simgesidir. Ancak bazı gerici güçler dini politik güç kazanma amacıyla kullanıyorlar. Onlara karşıyız”** diye konuşmuştur. Butto, kendi tutuklanmasını ve babasının idamını İslam kanununun çiğnenmesi konusunda örnek göstermiştir (Milliyet Gazetesi, 1989, s. 1-9).

Pakistan Devlet Başkanı Benazir Butto ve eşini 1993’de Türkiye ziyaretinde Başbakan Tansu Çiller ve eşi Özer Çiller karşılamıştır. Başbakan Çiller, Butto’ya yaptığı konuşmada, **“Babanız ve siz dünya çapında tanınan, saygı gören insanlarsınız. Demokrasi için yaptıklarınıza hayranlık duyuyorum”** demiştir (Cumhuriyet Gazetesi, 1993, s. 1).

Butto ve Çiller Kıbrıs ve Keşmir konularında haklı davaları destekleme konusunda görüş birliğine vardıklarını söylemiştir. Butto, Türkiye ve Pakistan’da kadınların iktidara gelmelerinin, kadın-erkek eşitliğinin tesis edilmesi ve ayrımcılığın ortadan kaldırılması yönünde İslam Dünyası’nda güçlü siyasi bir hareketin başladığının göstergesi olduğunu belirtmiş ve **“Uluslararası barışı, güvenliği ve istikrarı ilerletmek için beraber çalışmaya devam etme”** kararı aldıklarını söylemiştir. Başbakan Tansu Çiller’de, **“Siyasi alanda Müslüman dünyanın haklarını, dünyada beraberce duyurmak kararında olduğumuzu kaydetmek isterim”** demiştir. Görüşmelerin ikili ilişkilere canlılık getireceğini söyleyen Butto, bölgesel konuları da konuştuklarını belirterek; **“Bosna-Hersek, Azerbaycan, Ortadoğu, Kıbrıs, Cammu ve Keşmir’deki durum görüşmelerimizde önemli bir yer tuttu. Bütün bu konularda her iki taraf aynı görüşe sahip. Uluslararası hukukun, ahlakın ve devletlerarası davranışın tanınmış ilkelerine dayalı, uluslararası barışı, güvenliği ve istikrarı ilerletmek için beraber çalışmaya devam etmeye karar verdik”** demiştir (Akbaş, 2013, s. 339-340-341-342).

Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel Pakistan’ın bağımsızlığının 50. yılı törenlerine ve İKÖ Zirvesi’ne katılmak için 1997’de Pakistan’a gitmiştir. Zirvenin ardından resmi ziyaret amacıyla Bangladeş’e geçmiş ve Bangladeş’in bağımsızlığının 26. Yıldönümü törenlerine katılmıştır (Uçarol, 2008, s. 927).

İKÖ zirvesinde konuşan Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel şöyle söylemiştir (Akbaş, 2013, s. 350-352):

“İslam’ın şiddetle birlikte anılmasından rahatsızlık duyduğunu, aşırı milliyetçiliğin, ırkçılığın, fanatizmin, terörizmin ve açlığın yenilmesi gerektiğini, maalesef insanlık onurunun yüksek ideallerini temsil eden asil fikirleri temel olarak kabul eden ve insanlar arasında tolerans ve kardeşliği savunan İslam dinine yönelik bazı akımların, İslam’ın yanlış anlaşılmasına yol açtığını, hatta Batıdaki bazı çevreler, yanlış bir şekilde İslam’ı vahşetle eş tutmakta ve bu yanlış algılamının düzeltilmesi gerekmektedir.

Müslümanlığın diğer dinlerle çatışmasına gerek yoktur. Terörle İslam bağdaşmaz. İslam ülkelerinin pek çoğunda fukaralık hâkimdir. Bu ülkelerin zenginleşmesi, gelişmesi şarttır. Müslüman halklar diğer halklarla iş birliği içinde olacaklar. Müslüman olmak dünyadan kopmayı gerektirmez.”

Başbakan Recep Tayyip Erdoğan Pakistan'ı 2003'de ziyaret etmiş ve Başbakan Zafarullah Khan Jamali ile görüşmesinde Pakistan'ın İKÖ toplantısında KKTC sorununa verdiği destek için teşekkür etmiştir. Narkotikle mücadele etme, Karayolu ulaşımını artırma ve çevresel koruma alanlarında üç ayrı anlaşma imzalamışlardır. Ortak basın toplantısında, Erdoğan Pakistan ve Hindistan arasındaki diyalog girişimlerini memnuniyetle karşıladığını ve Keşmir sorununun adil bir biçimde çözümlenmesi gerektiğini vurgulamıştır. Keşmir sorununun güç kullanılarak çözülemeyeceğini söyleyen Erdoğan ayrıca yılda bir kez Ankara'da ve İslamabad'da düzenlenecek olan başbakanlar arası toplantı için anlaşmalarını da belirtmiştir (Pakistan Büyükelçiliği, 2018, s. 111).

Abdullah Gül'ün davetiyle Pakistan Cumhurbaşkanı Asif Ali Zardari, 2011'de Türkiye'ye gelmiştir. Cumhurbaşkanı Gül Zardari'ye ikili ilişkileri geliştirmek adına yaptığı olağanüstü hizmetler için **“Devlet Nişanı”** vermiştir (Pakistan Büyükelçiliği, 2018, s.133).

Asif Ali Zardari, Türkiye'nin demokrasi açısından kat ettiği mesafeyi ve ekonomik başarısını takdir ettiğini ifade ederek, Ankara'yı bölgede oynadığı stratejik rolü sebebiyle övmüştür. **“Türk demokrasisinin olgunluğu ve ekonomik başarıları Pakistan tarafından takdir ediliyor. Türkiye bölgede büyük bir güç olarak yükseliyor. Asya ve Avrupa'nın parçası olması sebebiyle Doğu ve Batı arasında köprü vazifesi görünüyor”** şeklinde konuşmuştur. Türkiye'nin son yıllarda başlattığı girişimler ile uluslararası ve bölgesel platformlarda zorlu meselelerin çözümü için yeni bir soluk getirdiğinden bahseden Zardari, **“Türkiye'nin BM, İKÖ, G-20, CICA gibi kurumlarda sergilediği duruş takdire şayandır”** ifadelerini kullanmıştır (Akbaş, 2013, s. 389-390).

Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, EİT Zirvesi'ne katılmak üzere 2017'de Pakistan'a gitmiştir. Erdoğan, 13. EİT Liderler Zirvesi'nde bir konuşma yapmış ve ayrıca Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Tacikistan Cumhurbaşkanı İmamali Rahman, Türkmenistan Devlet Başkanı Kurbankulu Berdimuhammedov KKTC Cumhurbaşkanı

Mustafa Akıncı ve İran Cumhurbaşkanı Hasan Ruhani ile ikili görüşme gerçekleştirmiştir (TCCB, 2017).

Pakistan ziyareti kapsamında Başbakan Navaz Şerif ile görüşen Erdoğan zirveye katılmaktan memnuniyet duyduğunu dile getirerek Teşkilat Sekreteriyasına ev sahipliği yapan ve Dönem Başkanlığını Pakistan'a devreden İran Cumhurbaşkanı Ruhani 'ye katkıları ve çalışmaları için teşekkür etmiş ve şu ifadeleri kullanmıştır (Haber7. Com, 2017):

” EİT yaklaşık 8 milyon kilometrekarelik bir alanda 400 milyonu aşkın bir nüfusu bünyesinde barındırıyor. İftihar ettiğimiz bu teşkilat aynı zamanda ortak değerlerimizi, köklü tarihimiz ve kardeşliğimizi de temsil ediyor. Zirve toplantısı teşkilatın genel remine bakmamız değerlendirmesini yapmamız, eksikleri görmemiz ve ona göre vizyonumuzu güçlendirmememiz için önemli bir fırsattır. Mevcut rakamlar potansiyelimizi yeterince harekete geçiremediğimizi açıkça ortaya koyuyor. EİT bölgesinin 2015'te dünya nüfusu içindeki payı yüzde 6.2 olmasına karşılık dünya ticaretindeki payı sadece yüzde 2'dir. Öncelikle bölge içi ticareti arttıracak adımları atmamız şarttır. Bu sebeple e-kotanın hayata geçirilmesi çok önemlidir”

Erdoğan, Dağlık Karabağ konusunda ***"Burada gerek ekonomi gerekse İİT olarak adımlarımızı kararlılıkla atmalyız. Ermenistan'ın işgalci tavrını her toplantıda dillendirmek durumundayız"*** demiştir (Haber7. Com, 2017).

Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın ziyaretine refakat eden eşi Emine Erdoğan Kadını Güçlendirme Programı Toplantısında yaptığı konuşmada; Pakistan ve Türkiye arasındaki tarihî dostluğa ve bu dostluğun yeni nesillere aktarılmasının önemine değinmiş, kız çocuklarının eğitimi, kadına yönelik şiddet ve yoksulluk gibi sorunların çözümünde mücadele etmek gerektiğini söylemiş ve ***"Adalet duygusunu küresel ölçekte tesis edebilmek için uluslararası kamuoyunu harekete geçirecek kampanyalar düzenlemeliyiz"*** demiştir (Sözcü.com, 2017).

Ocak 2019' da Türkiye'yi ziyaretinde Konya'ya giden Pakistan Başbakanı İmran Khan Mevlana Müzesini ziyaret etmiş ve ***"Biz Mevlana'yı okumuştuk, dünyanın neresinde olursa olsun Sufizmi takip eden herkes Mevlana Rumi'yi ve Şems Tebriz'iyi bilir. Pakistan'ın İdeolojik liderinin de Mevlana'yı takip ettiğini biliyoruz. Mevlana Rumi'nin Pakistan'da bir maneviyatı var"*** demiştir (Habertürk.com, 2019).

İmran Khan'ın Ağustos 2018'de başbakanlık görevini üstlendikten sonra ilk resmi ziyareti Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın daveti üzerine gerçekleştirilmiştir (Haber365.com, 2019).

Türkiye-Pakistan arasında askerî, siyasi, ticari, ekonomik, kültürel ilişkileri değerlendirdiklerini belirten Cumhurbaşkanı Erdoğan, Pakistan Başbakanı İmran Han'ı seçimlerdeki başarısından dolayı kutlamıştır. İmran Han'ın kriket sporunda ülkesine zaferler kazandırdığını hatırlatan Erdoğan; **“Siyasette de yeni başarılarla imza atacağına inanıyorum”** diyerek, iki ülke ilişkilerini gözden geçirdiklerini ve Türkiye-Pakistan YDSK'nın 2019 yılı içinde İslamabad'da gerçekleştirileceğini aktarmıştır.

Pakistan Başbakanı Han, büyükbabasının ve onun neslinin Türkiye bağımsızlık savaşına destek verdiğini belirtmiştir ve sözlerine şöyle devam etmiştir;

“Bu nesilden nesle, babama ve bizlere aktarılan hususlardı. Türkiye'nin kendi bağımsızlığı için 20. yüzyılın başındaki mücadelesinden gururla bahsettiklerini biliyorum” (TCCB, 2019). *Sağlıkta gerçekleştirdiğiniz reformlar bizi çok etkiledi. Yeterli geliri olmayan herkesin sağlık hizmetlerine ulaşabildiği sigorta sistemi medeni bir ülkenin göstergelerinden bir tanesidir. Bizim de ulaşmak istediğimiz hedef budur. Bu bağlamda sizleri örnek almak istiyoruz. Adalet erişim konusunda biz de aynılarını Pakistan'da yapmak istiyoruz* (15temmuz.net, 2019). *Pakistan ve Türkiye ileride çok daha fazla işişare halinde olacaktır. Özellikle inşaat konusunda sizin tecrübelerinizden faydalanacağız. Eğitim reformları da çok etkileyici. Biz sistemimizi düzeltirken sizden öğreneceğimiz çok şey var. Özellikle Afganistan ve Hindistan konusunu da konuştuk. İnşallah zirve toplantımız çok faydalı olacak. Barış sürecine yardımcı olacağını sanıyorum. Hindistan bizimle iletişim kurmak istemiyor. Nasıl ilerlenebilir böyle? Oradaki en büyük sorun Keşmir'dir ve çözüm bekliyor. Pakistan istikrar istiyor. O yüzden Hindistan'la sorunlarımızı çözmek istiyoruz”* diye konuşmuştur (Posta, 2019).

Han, DEAŞ'a karşı mücadelede Suriye'de Türkiye'nin her zaman yanında olduğunu belirterek Türkiye ile ilişkileri müstesna bir seviyeye taşımak istediklerini söylemiştir. Erdoğan ise Türkiye-Pakistan-Afganistan İstanbul zirvesinin 31 Mart seçimlerinden sonra İstanbul'da gerçekleşeceğini ifade etmiş ve **“Afganistan-Pakistan-**

Türkiye arasındaki bu üçlü zirve inanıyorum birçok sıkıntıların da aşılmasına vesile olacaktır” demiştir (TCCB, 2019).

3.3.1.2. Türkiye, Pakistan, Afganistan Zirve Toplantıları

Türkiye, Afganistan ve Pakistan’ı bir araya getirerek hali hazırda çözüm bekleyen meselelerde aktif olmayı hedeflemektedir. Her yıl Afganistan ve Pakistan temsilcileri Türkiye’nin girişimleriyle görüşmeler yapmaktadır. Türkiye’nin yardımcı olduğu bu görüşmeler, Pakistan-Afganistan arasındaki sorunların çözümü açısından büyük önem taşımaktadır. Her iki ülkenin bir araya gelerek mevcut sorunları görüşmesi ve gerekli koordinasyonu canlı tutması Türkiye’nin çabaları sonucu gerçekleşmektedir (Doğan, 2010, s. 97).

3.3.1.2.1. 29 Nisan 2007 Zirvesi

Türkiye, Pakistan ve Afganistan 2007’de Ankara’da gerçekleştirilen zirve toplantısında ki Ankara Bildirisi ile ilişkileri daha sağlam bir zemine oturmuştur (Dünya.com, 2008).

Ortak Çalışma Grubu’nun ilk toplantısı, Afganistan Dışişleri Bakan Yardımcısı Mohammad Kabir Farahi, Pakistan Dışişleri Müsteşarı Riaz Mohammad Khan ve Türkiye Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Ertuğrul Apakan’ın katılımıyla 2007’de Ankara’da yapılmıştır (DİB, 2007).

Ankara Bildirisi’nde mutabık kalınan noktalar şöyle sıralanmıştır (Milliyet Gazetesi, 2007):

- İç işlerine karışmama, toprak bütünlüğüne saygı,
- Afganistan, Pakistan ve bölgeleri için tehdit oluşturan aşırıcılık ve terörizme karşı eşgüdümlü mücadele etme ve ılımlı destekleme
- Ülkelerdeki teröristlere eylemlere karışan unsurlara sığınak, eğitim ve finansman sağlamama ve somut istihbarat değişimi ile harekete geçme
- Pakistan’daki Afgan mültecilerin ülkelerine düzenli biçimde gönderilmesini kolaylaştırma

Yapılan toplantı, iki ülke arasında diyalog ve iş birliğinin kurumsallaştırılması yönünde çok önemli olmuştur (DİB, 2007).

3.3.1.2.2. 5 Aralık 2008 Zirvesi

Türkiye Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün davetiyle Pakistan Cumhurbaşkanı Asif Ali Zardari ve Afganistan Cumhurbaşkanı Hamid Karzai 2008'de İstanbul'a gelmişlerdir. Cumhurbaşkanı Karzai ve Cumhurbaşkanı ülkelerin menfaatlerini göz önünde bulundurarak, iki kardeş ve demokratik ülkenin her alanda artan temas ve devam eden iş birliğinden memnun olduklarını, siyasi diyalogun kapsamlı bir biçimde devam edeceğini taahhüt etmişlerdir (DİB, 2008).

Ekim 2007'de Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB) Pakistan ve Afganistan arasında ekonomik iş birliğinin yapısı oluşturulmuş, Aralık 2008'de ise İstanbul'da üçlü zirve toplantısı yapılarak askeri iş birliği, güvenlik, terör ve uyuşturucu ile mücadelede iş birliğinin hayata geçirilmesinde mutabakata varılmıştır (Ekşi, 2009).

Ortak Çalışma Grubu'nun 2008'deki toplantısında karara bağlanan öneriler şunlardır; kapsamlı diyalogun devam ettirilmesi; terör ve uyuşturucuyla mücadelede geliştirilmiş güvenlik iş birliği, enerji projeleri, ulaşım koridorları, Afganistan ve Pakistan'da organize sanayi bölgelerinin kurulması; üçlü askeri iş birliği; sağlık ve mesleki eğitim alanlarında çeşitli sosyo-ekonomik projeler, özel sektörlerin oluşturduğu İstanbul Forumu ve Üçlü Süreç'le paralel ilerleyen çalışmalara destek olunacağı belirtilmiştir (DİB, 2008).

İkinci zirveyi değerlendiren Afganistan'ın Ankara Büyükelçisi Mesud Halili; *“Afganistan'ın Asya'nın kalbi olduğunu”* belirterek *“Afganistan istikrarlı olmazsa, Asya istikrarlı olmayı bekleyemez, Afganistan'da barış, bölgede ve dünyada barış”* diye eklemiştir. İstanbul'daki zirvelerin bölge barışı için önemli olduğunu, Londra'da yapılacak Uluslararası Konferans için bu zirvelerden etkili adımlar beklendiğini ifade ederek *“Bu sonuca ulaşmak konusunda iyimser olduğunu, çünkü bölgede herkesin barışa susamış olduğunu”* belirtmiştir (Cumhuriyet Gazetesi, 2010).

Afganistan ve Pakistan Cumhurbaşkanı, Türkiye'nin ev sahipliği yapmasından dolayı teşekkür etmiş ve 2009'da toplantılara devam etme kararı almıştır (DİB, 2008).

3.3.1.2.3. 1 Nisan 2009 Zirvesi

Pakistan Cumhurbaşkanı Asif Ali Zardari ve Afganistan Cumhurbaşkanı Hamid Karzai ile 2009'da Çankaya Köşkü'nde üçlü zirvenin üçüncü toplantısının yapıldığını ve

bölgede barış, istikrar ve güvenlik için güçlü iş birliği imkânlarını ele aldıklarını belirten Cumhurbaşkanı Gül; **“Şuna inanıyoruz ki kendi bölgemize her şeyden önce kendimiz sahip çıkmamız gerekir. Kendi bölgemizin sorunlarını en iyi şekilde bölge ülkeleri bilir”** demiştir (Habervaktim.com, 2009).

Gül; **“Bugün gerçekleştirdiğimiz zirve sırasında siyasi, askeri ve istihbarat kurumlarımız arasında bölgesel düzeyde güvenlik konularında eşgüdüm ve iş birliğine verdiğimiz önemin altını çizdik”** diye eklemiştir. Zardari ve Karzai ile 2009'da EİT Zirvesi'nin yapıldığı Tahran'da görüştiklerini belirten Gül, 3-4 Nisan'da NATO zirvesi için ABD Başkanı Barack Obama'nın Türkiye'ye geleceğini belirtmiştir ve; **“Gerek NATO gerek ABD, bölgede önemli faaliyetler içindedir. Terörün sona ermesi, huzurun sağlanması, ekonomik kalkınmanın temini, özellikle Afganistan'da hayatın normalleşmesi için birçok çalışmalar yapılmaktadır”** demiştir (İlgazetesi.com, 2009).

Afganistan devlet başkanı Karzai Türkiye'nin katkılarıyla yapılan üçlü zirveden ve Pakistan Cumhurbaşkanı Asif Ali Zardari ile bu zirveye katılmaktan memnuniyet duyduğunu belirtmiştir (Hürriyet Gazetesi, 2009a).

Zirvenin istihbarat alanında iş birliğine gitmesi toplantıların kat ettiği mesafeyi çarpıcı bir biçimde gözler önüne sermektedir. Ayrıca, Türkiye'nin liderliğinde başlayan üçlü zirve bölgede Türkiye'nin öncü bir politika izlediğini de açıkça göstermektedir (Ekşi, 2009).

3.3.1.2.4. 25 Ocak 2010 Zirvesi

Cumhurbaşkanı Abdullah Gül ve TOBB 'nin ev sahipliğinde dördüncü üçlü zirve 2010'da Çırağan Sarayı'nda yapılmıştır (Akbaş, 2013, s. 399).

Cumhurbaşkanı Abdullah Gül, Pakistan Cumhurbaşkanı Asif Ali Zardari ve Afganistan Cumhurbaşkanı Hamid Karzai'yle görüşmüştür. Toplantıların asıl gündemi 2011'de güvenliğin tamamen Afgan güçlerine devredilmesinin nasıl sağlanacağı olmuştur. Taliban'ın bu sürece dâhli ve buna üç ülkenin vereceği destek de görüşülmüştür (Sabah Gazetesi, 2010).

Üçlü zirveden sonra düzenlenen basın toplantısında, Cumhurbaşkanı Gül, Türkiye'nin Afganistan ve Pakistan ile ilişkilerinin gücünü tarihten ve kardeşlik bağından

aldığını belirtmiştir (BBC, 2010). Gül devamında şöyle söylemiştir (Haberler.com, 2010):

“Üç cumhurbaşkanı, bölgeler-aşırı kalkınmanın üçlü zirve süreci bakımından kilit önceliğe sahip olduğunu teyit etmişler ve proje temelli yaklaşımın önemini vurgulamışlardır. Özel sektörün bölgesel kalkınma programlarına katılımını ve ortak teşebbüsler üstlenmesini teşvik etmek hususunda mutabık kalmışlardır. Cumhurbaşkanı, İstanbul Forumu'nun çeşitlendirilmiş ekonomik iş birliğine ve özel sektör dinamizmine yaptığı değerli katkılardan duydukları memnuniyeti ifade etmişlerdir. Zirve sürecinin mevcut ve daha da güçlenen köklü dostluk ve dayanışma bağlarını tam anlamıyla yansıttığını teyit etmişlerdir.”

İngiltere'nin eski Afganistan Özel Temsilcisi ve Ankara Büyükelçisi David Reddaway, İstanbul'da ki Afganistan Konferansı için şöyle demiştir (Reddaway, 2010):

“Türkiye ve uluslararası toplumun yardımıyla- Afganistan ve Pakistan tarafından yapılan çalışmaları memnuniyetle karşılıyor ve destekliyoruz. Uyuşturucu ticareti ve kötü organize suçlar sömürü ve şiddet yoluyla sınırlar arasında hareket etmekte ve toplumlarımıza ve hukukun üstünlüğüne zarar vermektedir. Küresel bir dünyada bütün sorunlar ortak sorunlardır. Kısacası Afganistan'da olanları görmezden gelmemiz mümkün değildir”

3.3.1.2.5. 24 Aralık 2010 Zirvesi

Türkiye-Afganistan-Pakistan Üçlü Zirve Toplantısı'nın beşincisi, 24 Aralık 2010'da, İstanbul'da gerçekleştirilmiştir (DİB, 2010).

Üçlü zirvenin çok boyutlu diyalog, iş birliği ve ortaklığı ilerletmek için etkin ve sağlam bir platform teşkil ettiği belirtilmiştir. Parlamenter üst düzey yetkililer, istihbarat teşkilat başkanları ve uzmanların yanı sıra iş çevrelerinde de artan temasların, üçlü zirvenin neticesi olduğu vurgulanmıştır. Özel sektör ve kamu ortaklıkları da dâhil tüm ortak alanlarda iş birliğinin teşvik edilerek devam ettirilmesi ifade edilmiştir (Haber7. Com, 2010).

Doğal afetlerde iş birliğine yönelik üçlü bir anlaşma ve mutabakat muhtırası imzalanması ve ayrıca ortak bir doğal afet müdahale masa üstü tatbikatı düzenlenmesi amaçlanmıştır. Tatbikat 2012’de Başbakanlığımızda yapılmıştır (Afad, 2012).

Üçlü Zirvesi kapsamında 7 alanda iş birliğine yönelik protokol; üç ülke arasında doğrudan sesli-görüntülü konferans iletişim hattı kurulması, kültürel ortaklık konusunda sergi düzenlenmesine dair protokol ve ayrıca Türk-Afgan Dostluk Günü konusunda da mutabakat muhtırası imzalanmıştır.

Üç ülkenin İçişleri Bakanları uyuşturucu kaçakçılığı konusunda **“Üçlü Polis İş Birliği Programı Tesisi”** protokolü, afet yönetimi konusunda mutabakat muhtırası, basın yayın alanında niyet mektubu ve Türkiye Radyo Televizyon Kurumu ile Afganistan Ulusal Radyo ve Televizyon Kurumu arasında ikili iş birliğine ilişkin protokolleri de imzalamıştır (Haber7. Com, 2010).

3.3.1.2.6. 1 Kasım 2011 Zirvesi

Üçlü Zirvesi’nin altıncısı 2011’de İstanbul’da yapılmıştır. 2011’de Afganistan eski Devlet Başkanı Burhaneddin Rabbani’nin saldırı sonucu öldürülmesinden sonra Afganistan ve Pakistan devlet başkanları yaşanan gerginlik sonrası ilk kez bu zirvede Türkiye öncülüğünde bir araya gelmiştir (Akbaş, 2013, s. 404).

İki ülke suikastın aydınlatılması için bir mekanizma kurulacağını duyurmuştur. Türkiye Cumhurbaşkanı Abdullah Gül, bunu üçlü zirvenin en önemli sonuçlarından biri olarak ifade etmiştir.

Taraflar arasında güvensizlik aslında yeni bir kavram değildir. Afganistan uzun yıllardır Pakistan’ı Taliban’a destek vermekle suçlamaktadır. Suçlamayı reddeden İslamabad ise Pakistan Taliban Hareketi (TTP) adlı grubun Afganistan’ı üs olarak kullanıp Pakistan’da saldırılar düzenlediğini söylemektedir. Taraflar arasında istişare kanallarını güçlendirmeyi hedefleyen üçlü zirveler 2007 yılından bu yana düzenlenmektedir.

Üç lider altıncı zirvede aşırılık yanlısı İslami eğilimlere karşı mücadele yollarını görüşüp güvenlik ve istihbarat alanında iş birliği anlaşmaları yapmıştır (BBC, 2011).

Somut ve sahada ilerleme sağlayacak kararların hazırlanması için üç ülkenin dışişleri bakanlarının komisyon kurmasının kararlaştırıldığını belirten Gül ortak adımlar atmakta kararlı olduklarını vurgulamıştır.

Afganistan Cumhurbaşkanı Karzai yaptığı açıklamada; **“Ne yazık ki Sayın Rabbani'ye yapılan suikast, bütün bu müzakere sürecini çok ciddi bir zorluğa sokmuştur. Bu durumda Türkiye'nin attığı adım ve Sayın Gül'ün burada kolaylaştırıcı rolü üstlenmesi çok önemli bir adımdır”** şeklinde konuşmuştur.

Pakistan Cumhurbaşkanı Asif Ali Zardari ise, Pakistan ve Afganistan arasındaki sorunların çözümünde bölgeyi yakından tanıyan Türkiye'nin yer almasının önem arz ettiğini belirtmiştir (Anadolu Ajansı, 2011).

3.3.1.2.7. 12 Aralık 2012 Zirvesi

Türkiye-Afganistan-Pakistan Üçlü Zirve Süreci'nin yedincisi 2012'de Çankaya Köşkü'nde yapılmıştır. Teması “bağlılık” olarak belirlenen toplantıda, üç ülke arasında ulaştırma alanında iş birliğinin artırılmasına yönelik adımlar ayrıntılı ele alınmıştır (Hürriyet Gazetesi, 2012).

Cumhurbaşkanı Gül şöyle konuşmuştur (Kıbrıs Manşet, 2012):

“Bugünkü toplantının önemi çok büyüktür. Bu süreç neticesinde Pakistan ve Afganistan arasındaki yakınlaşma, beraber çalışma ortamı güçlü bir şekilde gelişmektedir. Hepimiz farkındayız ki, bu süreci engellemek isteyenler vardır ama buna rağmen bu süreç devam edecektir. İnaniyoruz ki Afganistan ve Pakistan arasındaki bütün güvenlik sorunları bu diyalog çerçevesi içerisinde en iyi şekilde yoluna girecektir. Bunun yanında da güven, istikrar, ekonomik iş birliği ve refah bölgeye hâkim olacaktır.”

Ayrıca Pakistan ve Türkiye arasındaki tren yolunun geliştirilmesini de ele aldıklarını belirtmiştir. Pakistan Cumhurbaşkanı Asif Ali Zardari ise **“Sevgili kardeşim Cumhurbaşkanı Karzai ve ülkesi kendi vatandaşlarını kaybederken mağdur, benim ülkem Pakistan, ben ve vatandaşlarım da mağduruuz. Her iki tarafta da kayıplar oluyor”** diye konuşmuştur (Kıbrıs Manşet, 2012).

Afganistan Cumhurbaşkanı Hamid Karzai de şöyle devam etmiştir (Anadolu Ajansı, 2012):

“Bu son derece önemli bir toplantıdır, çünkü çok farklı yönleriyle konuların ele alındığı, sadece Afganistan ve Pakistan’ı ilgilendiren değil, bütün bölgeye, hatta Türkiye’ye kadar uzanan meseleleri içine alan bir zirvedir. Türkiye bize sunduğu imkânlarla aramızdaki diyalogu daha iyi yürütebileceğimiz bir ortam sağladı. Aynı zamanda, terörle mücadelede uygulamaya dönük faaliyetlerde bulunmamızı sağladı bunun için teşekkür ediyoruz.”

3.3.1.2.8. 13 Şubat 2014 Zirvesi

2014’de Ankara’da sekizinci Üçlü Zirve Toplantısı’nı gerçekleştirmiştir (DİB, 2014).

Cumhurbaşkanı Abdullah Gül zirvede; **“Özellikle de Asya’da huzurun sağlanması, Afganistan’daki barış sürecinin hızlanması, Afganistan-Pakistan arasındaki beraber çalışma ortamının bütün kurumlara yansıtılması konusunda çok açık, samimi ve gayet faydalı görüşmeler yapıyoruz”** diye konuştu (TOBB, 2014).

Kardeş ülke Afganistan ve Pakistan arasında, etkin sınır yönetimi için yakın iş birliğinin geliştirilmesinin altı çizilmiş. Terörle mücadele konusundaki ortak kararlılıklar yinelenmiştir (DİB, 2014).

Afganistan Cumhurbaşkanı Hamid Karzai de, Türkiye’de son derece sıcak ve kardeşçe karşılandıklarını ve zirve çerçevesinde güvenlik, savunma, barışın tesisi ve ulaştırma gibi pek çok konuda görüş alışverişinde bulunma fırsatı yakaladıklarını ve Türkiye’nin her iki ülkeyi seven bir kardeş olarak iyi niyetle iki tarafın da ilerleme kaydetmesini istediğini belirtmiştir (TOBB, 2014).

Pakistan’ın kayıtlı Afgan mültecilerin ikamet süresini 31 Aralık 2015’e kadar uzatma kararı memnuniyetle karşılanmış; uluslararası toplumu Afgan mültecilerin ülkelerine dönüşleri ve Afganistan’a uyumlarının sürdürülebilir şekilde sağlanmasında iki ülkeye destek vermeye çağırılmışlardır (DİB, 2014).

Pakistan Başbakanı Muhammed Navaz Şerif ise, ikinci evi gibi gördüğü Türkiye’ye gelmekten mutluluk duyduğunu vurgulayarak **“Pakistan, Asya’nın Kalbi’nde sürdürülebilir barışın tesisi için Türkiye’nin atmış olduğu adımları takdirle karşılıyor”** diye konuşmuştur (TOBB, 2014).

Ayrıca Şerif şöyle demiştir (TOBB, 2014):

“Afganistan çok tarihi bir dönemden geçiyor. Bütün Afganların bir araya gelmesi, barışı sağlaması ve ülkelerini yeniden inşa etmeleri gerekiyor. Afgan halkının direnci ve kararlılığıyla bu zorlukları geride bırakacağına inanıyoruz. Benim hükümetim de ikili ilişkiler temelinde Afganistan'da iyi komşuluk ilişkileri kurma ve sürdürme konusunda kararlı.”

Asya'da huzurun ve istikrarın sağlanabilmesi için Afganistan, Pakistan ve Türkiye'nin güvenlik siyaset ve ekonomi alanlarında iş birliğini geliştirerek, Asya'nın kalbine giden damarlara kan pompalamaya devam etmesi gerekmektedir. Türkiye, Afganistan ve Pakistan gibi bölgesel iş birliklerinin dış güçlerin yıkıcı etkisini kırabileceğini zaman gösterecektir (Demir, 2016).

3.3.2. Türkiye ve Pakistan'ın İstihbarat ve Teknolojik Alanlarında İş Birlikleri

3.3.2.1. İstihbarat Alanlarında İş Birlikleri

Son yıllarda güvenlik ve tehdit olgularının değişmesi, devletlerin istihbarat kurumlarının da değişmesine neden olmuştur. 11 Eylül sonrası klasik istihbarat teknikleri tartışılmış sonuçta Avrupa ve Amerika, istihbarat örgütlerinde köklü değişiklikler yapmışlardır. İstihbarat kurumları sınır ötesi suçlarla mücadelede ve terörizmde iş birliğine dayanan bir sistemle çalışmaya başlamıştır. Dolayısıyla küresel tehditlere karşı Avrupa ülkelerinin ortak iş birliklerine benzer yapılar, Türkiye ve Pakistan'ın da yer aldığı bölge ülkeler arasında da oluşturulmalı ve her türlü tehditle ortak mücadelede istihbarat paylaşımı yapılmalıdır. Halkın refah ve huzurunun sağlanması, iç ve dış tehditlerle mücadelede, istihbarat teşkilatlarının yapısı ve işlevselliği önem taşımaktadır. Uluslararası terör ve organize suç örgütlerinin sınırları aşan bağlantılarının bulunması açısından, teşkilatlar uluslararası iş birliği ve bilgi paylaşımıyla etkin bir mücadele verilmelidir (Dedemen, 2009, s. 127-128).

Türkiye'nin Artan Bölgesel Önemi: Türkiye geçmişte Batı'nın Doğu Blok'una karşı sınır ülkesiyken Soğuk Savaş sonrası merkez ülke olmuştur (Davutoğlu, 2002b, s.115). Yüzlerce yıldır Balkanlar'da, Karadeniz'de, Kafkasya'da ve Orta Doğu'da bölgesel güçlerden biri olmuştur (Durmazpınar, 2006, s.36).

Küresel güç olmak ülkeleri hegemonya altına almak değildir, verdiği mesajların uluslararası ciddiye alınmasıdır. Türkiye'nin ulusal çıkarları bölgesel ve küresel güç olmasını gerektirmektedir. Jeostratejik konumu da kendisine bu yönde bazı misyonlar yüklemektedir. Sorun yaşayan ülkeler arasında diplomasi kanalları oluşturan ve sorumluluk alan bir ülkedir. Türkiye'nin misyonlarından biri de bölgede yer alan enerji kaynaklarının uluslararası piyasalara güvenli şekilde ulaştırılmasını sağlamaktır. Orta Asya, Hazar ve Kafkasların yanı sıra, Türkiye Orta Doğu kaynaklarının da dünya pazarına taşınması için bir köprü olmuştur. Suriye doğal gazı, Mısır, Irak petrol ve doğal gazı, BAE ve Katar gibi körfez ülkelerinin doğal gaz kaynakları Türkiye'den Avrupa'ya taşınacaktır. Türkiye enerji kartıyla esnek diplomasi yapabilmektedir (Dedemen, 2009, s. 131).

Dünyanın hassas jeopolitik bölgelerinde yer alan Türkiye ve Pakistan gibi ülkeler askeri açıdan güçlü olmak ve yeni savunma sistemleri ile dışa bağımlılığını azaltmak zorundadır. Genelkurmay Başkanı Orgeneral İlker Başbuğ Türkiye'nin her daim Pakistan'a destek vereceğini ifade etmiş ve şöyle demiştir (Hürriyet Gazetesi, 2009b):

“Her ülkenin güvenlik sorunları olabilir Pakistan çok onurlu ve güçlü bir ülke, şu anda karşılaştığı sorunları halledeceğine inanıyorum. Pakistan'ın eğitim, malzeme talepleri olursa çok açık söylüyorum ki oldu hemen verdik, yine olursa, hiç sorun yok, elimizdeki bütün olanakları kullanırız. Biz kendi Türk Silahlı Kuvvetleri (TSK)'da kullandığımız malzemeyi bile toplar göndeririz, bundan kimsenin şüphesi olmasın.”

Pakistan'ın Artan Bölgesel Önemi: Pakistan Taliban'la mücadelede 11 Eylül sonrası ABD için vazgeçilmez bölgesel aktörlerden biri olmuştur. ABD'nin Orta Asya'ya ilgisinin sebebi sadece terörizmle mücadele değildir: Afganistan'ı siyasal ve askeri açıdan kontrol altında tutmak, uzun vadede Asya'da hâkimiyet kurmak, petrol, doğal gaz ve uranyuma da sahip bu bölgelerde etkin olup Basra Körfezi gibi Hazar Denizi'ni de elinde tutmak, Çin'in etkisini azaltmak, Pakistan ve Hindistan'daki nükleer gelişmeleri izlemek, etki alanı dışında olan İran'ı kontrol etme arzusunda olmuştur (Hıdır, 2006, s.176).

Pakistan önemli bir coğrafi noktada bulunmaktadır. Jeopolitik konumundan dolayı avantajları ve riskleri değerlendirerek sosyal ve siyasi yapısını güçlendirip güvenlik ve istikrarı sağlayarak, dış tehditlere karşı mücadelecı bir yapıya sahip olacaktır.

Çin “*Bir Kuşak Bir Yol*” projesini üç koridor üzerinden gerçekleştirmeyi hedeflemektedir, Rusya ile Kuzey, İran ile Güney, Türkiye ile Orta Asya’yı bağlayan Orta Koridor’u oluşturmaya çalışmaktadır. Orta Koridor, tarihi İpek Yolu’nun tarihsel kültürel ve ekonomik mirasını canlandırmada önemli bir adımdır. Ulaşımında bu koridoru kullanacak olan Gürcistan, Azerbaycan, Hazar Denizi, Türkmenistan, Kazakistan, Afganistan, Pakistan Türkiye ve Çin birbirlerine bağlanacaktır (Keyvan, 2017).

Türkiye ve Pakistan Arasındaki Olası İstihbarat Paylaşım Alanları: İstihbarat paylaşımını kolaylaştırmak için, güvenlik ve istihbarat servislerinin görev alanları koordinasyona uyumlu hale getirilmelidir. Pakistan istihbarat faaliyetleri; ISI (Inter Services Intelligence), Pakistan İstihbarat Bürosu, Askerî İstihbarat ve Federal İstihbarat Teşkilatı olarak ayrı kademelerde yürütülmektedir. Türk istihbarat faaliyetleri ise; Milli İstihbarat Teşkilatı (MİT), Jandarma İstihbarat Teşkilatı, Emniyet Genel Müdürlüğü İstihbarat Daire Başkanlığı, Genel Kurmay İstihbarat Başkanlığı altında yürütmektedir.

2009’da başbakanlar düzeyinde “*Yoğunlaştırılmış İş Birliği ve Yüksek Düzeyli İş Birliği Konseyi*” bildirisi imzalanmıştır. Bildiride başbakanların yılda en az bir kere bir araya gelmesi hedeflenirken, terörle mücadelede bir platform oluşturulması ve istihbarat paylaşımı gibi konular da yer almaktadır (Dedemen, 2009, s. 134).

3.3.2.2. Teknolojik Alanlarında İş Birlikleri

Pakistan ile Türkiye 2005’de Ankara’da, Teknik ve Bilimsel İş Birliğine İlişkin Anlaşmanın Uygulama Protokolü’nü imzalamışlardır. (Resmî Gazete, 2007a).

Protokolün uygulanması, Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti adına Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu’na (TÜBİTAK), Pakistan adına Pakistan İslam Cumhuriyeti Bilim ve Teknoloji Bakanlığı’na (MoST) bırakılmıştır. Her iki ülke İlaçlar ve Kimyasallar, Biyoteknoloji, Enformasyon Teknolojisi, Deniz ve Atmosfer Bilimleri, Mineral Kaynaklar, Malzeme Bilimleri, Mühendislik Bilimleri gibi bazı ortak alanlarda iş birliği yapılmasını kararlaştırmıştır (Emeklier vd. 2009, s. 151).

Bilim insanları, ortak araştırma ve geliştirme projeleri, uzman ve araştırmacı değişimi dahil, Ortak bilimsel toplantı, konferans, sempozyum vs. düzenlenmesi ve bunlara katılım, Bilimsel ve teknolojik bilgi ve belge değişimi gibi konularda anlaşma sağlanmıştır (Resmî Gazete, 2007a).

İki ülke arasındaki dostluk birçok alanda iş birliğine dönüşebilir, ancak istenilen seviyede bir iş birliği ne yazık ki sağlanamamaktadır. Bunun nedenleri olarak; benzeri savunma sanayi ürünlerinin üretilmesi, iki ülke ihtiyaçlarının ve önceliklerinin farklılığı, savunma sanayinde yeterli teknolojiye sahip olunmaması, teknoloji transferi konusundaki kısıtlamalar, tedarik yöntemlerinin ve mevzuatın farklı olması konuları sayılabilir (Emekler vd. 2009, s: 151).

3.3.3. Türkiye ve Pakistan'ın Nükleer Programı

3.3.3.1. Türkiye'nin Nükleer Durumu

Nükleer silahların ve silah teknolojisinin yayılmasını önlemek, nükleer enerjinin barışçıl kullanımı konusunda iş birliğini arttırmak adına 1968'de Non Proliferation Treaty /Nükleer Silahların Artırılmasının Önlenmesi Anlaşması (NPT) anlaşması imzalandı. Türkiye'nin de imzası olan anlaşmayı Güney Sudan, Hindistan, İsrail ve Pakistan imzalamamıştır (Karadağ, 2017).

Nükleer enerji santrali yapım çalışmaları Türkiye'de 1962'de ABD'nin hibe ettiği nükleer araştırma reaktörü ile başlamıştır (Aydın vd., 2010, s. 179).

Türkiye'deki ilk nükleer santral ihalesi 1968-1969, Amerika-İspanya firmalarının katılımlarıyla yapılmıştır. Ancak Türkiye'deki sosyo-ekonomik şartla ve engellemeler neticesinde girişim başarısızlıkla sonuçlanmıştır (Eş vd., 2016, s. 50). İkinci çalışma ise 1975- 1976 Necmettin Erbakan-Bülent Ecevit hükümeti döneminde yapılmıştır. Kıbrıs harekâtı ve dış ambargolar nedeniyle yine başarısızlamamıştır. Üçüncüsü 1982-1985 yıllarında Başbakan Turgut Özal döneminde olmuş, çevrecilerin itirazları, yap-işlet-devret modelindeki hukuki belirsizlikler ve dış müdahaleler neticesinde rafa kalkmıştır. 1986'daki Çernobil nükleer kazası dünya genelindeki birçok nükleer reaktörün yapımını yavaşlatmıştır (Kaya ve Göral, 2016, s. 424). Dördüncü girişim ise 1998-2000 yıllarında Bülent Ecevit-Mesut Yılmaz döneminde olmuş, başarısızlıkla sonuçlanan sürecin nedenleri ise öncekilerle benzerlik göstermektedir. (Aydın vd., 2010, s. 179).

Mayıs 2010'da Türkiye ile Rusya Hükümetleri Arasında Türkiye'de "**Akkuyu Sahası'nda Bir Nükleer Güç Santralin Tesisine ve İşletimine Dair İş Birliği Anlaşması (HAA)**" imzalanmıştır. Ekim 2013'de Türkiye ile Japonya arasında Sinop'ta Nükleer

Güç Santrali (NGS)'nin inşaatına ilişkin Hükümetler arası anlaşma imzalanmıştır (Akkuyu Nükleer, 2019).

Akkuyu Nükleer Santrali: 20 milyar Dolar değerindeki yatırım projesinin montaj inşaat ve donanımının Türkiye'de faaliyet gösteren şirketlerle yapılması ekonomimiz için önem arz etmektedir (Furuncu, 2016, s. 204).

Rus Devlet Atom Enerjisi Kuruluşu Rosatom'un yetkisinde ve hükümetler arası anlaşma ile kurulacak santralin ilk ünitesi 2019'da diğer üç ünitenin de aralıklarla faaliyete girmesi bekleniyordu fakat gecikmeler yaşanmaktadır (Kumbaroğlu, 2011, s. 84). Hükümet yetkilileri bu santralin hayata geçmesi ile Türkiye'nin kendi enerjisini üreteceğini, doğalgaz ithalatının azaltılacağını, enerji fiyatlarının düşeceğini, bölgede istihdamın artacağını, bölge sanayisinin gelişeceğini, bunun yanında güvenlik iyi sağlandığı takdirde nükleer santralin hiçbir tehdit içermeyeceğini belirtmektedir (Yılmaz, 2015, s. 238).

Akkuyu'ya yapılacak nükleer santralin yıllık 40 Milyar kiloWatt saat (kWh) elektrik üretimi yapması beklenmektedir. Petrol, doğal gaz ve kömürdeki fiyat artışları Türkiye ekonomisini olumsuz etkilemektedir. Nükleer enerjiyi ön plana çıkaran ekonomilerde kaynak bazlı olarak fiyatların daha sabit olması bu olumsuzlukları ortadan kaldırmaktadır (Furuncu, 2016, s. 204).

Türkiye'de petrol ve doğal gaz açısından zengin kaynaklar bulunmamaktadır. Bu nedenle enerjisinin yaklaşık % 75'ini ithal etmektedir (Özalp, 2017, s. 177).

Sinop Nükleer Santrali: Türkiye'nin enerji alanında somut nükleer atılımlarının ikincisi de Sinop'ta Japon ve Fransızlarla birlikte kurulması planlanan santraldir (Tespam, 2017).

Sinop NGS Projesinde, Elektrik Üretim Anonim Şirketi (EÜAŞ)'ın Projede hisse sahibi olması nükleer teknolojinin ülkemize transfer edilmesi, sanayimizin gelişmesi ve insan kaynağımızın yetişmesi açısından büyük önem taşımaktadır (Nükleer Akademi, 2019).

Türkiye Nükleer Silahların Yayılmasının Önlenmesi Antlaşmasını imzalaması dolayısıyla nükleer silah üretememektedir. Türkiye NATO üyesi olduğundan NATO Nükleer Silah Paylaşımı uyarınca Türkiye'de 60-70 adet arası nükleer silahı Adana'da ki İncirlik Üssünde bulunmaktadır. Doğrudan olmasa da dolaylı olarak Türkiye'nin nükleer

güce sahip olduğu söylenebilmektedir. Fakat bunun anahtarı ABD'nin elinde bu yüzden Türkiye kendi silahını kendi üretip gücünü ortaya koymalıdır. Aksi takdirde gelecekte nelerin olacağını kimse kestirememektedir (Karadağ, 2017).

3.3.3.2. Pakistan'ın Nükleer Durumu

Pakistan 1954 yılında nükleer çalışmalara başlamış ancak başlamasındaki sebep nükleer silah üretmek değil, siviller için nükleer enerji geliştirmeyi sağlamaktır. Ancak Hindistan – Pakistan savaşı (1970) ve Hindistan'ın nükleer silah yapımına başlamasıyla, Pakistan da Avrupa ve ABD yardımıyla nükleer silah geliştirmeye başlamıştır. Soğuk savaşın bitmesi ve bütün ülkelerin kendilerini savunmasız hissetmesi Pakistan'ı da etkilemiştir. Pakistan'a ilk nükleer yakıt 1965 'de ABD tarafından getirilmiştir. ABD'nin Pakistan'a ve diğer ülkelere nükleer yardımı tuhaf karşılanırsa da sebebi çok açıktır; nükleer gücü kontrol altında tutmaktır. ABD ve Kanada'nın yardımlarıyla nükleerini geliştiren Pakistan 1970 yıllarında uranyum zenginleştirme çalışmalarına da başlamıştır (Oğulbalı, 2017, s. 36-37).

Pakistan nükleer programı 1972 yılında dönemin başbakanı Zülfikar Ali Butto tarafından uygulanmıştır. Butto bilim ve teknoloji bakanlığının kurulmasına ve nükleer enerji komisyonunun faaliyetinin genişletilmesine dair talimat vermiştir (Dünyabülteni, 2012).

Almanya atom bombası yapmak üzereyken, ilk bombayı ABD yapmıştır. Rusya, kendi bombası için gerekli bilgileri ABD ve Almanya'dan gizlice alarak bu teknolojiyi daha sonra Çin'e vermiştir. Müttefik olarak ABD, Fransa ve İngiltere'ye bu bilgileri vermiş böylelikle bu teknolojiye sahip 'Beş' ülke olmuştur. Nükleer yayılma, beş ülkenin güvendiği müttefiklere gizlice teknoloji vermesiyle devam etmiştir. Çin ve Rusya, Batıya karşı kullanmaları için bazı ülkelere nükleer teknoloji vermiştir.

Bu kapsamda İran, Hindistan, Kuzey Kore ve Pakistan teknolojiye sahip olmuştur. İkinci Kuşak nükleer yayılma böyle gelişmiştir. Çin tehdidine karşı Hindistan Moskova ile yakınlaşarak, bomba konusunda Rusya'yı ikna etmiştir. Hindistan'ın bomba hamlesine karşı Çin Pakistan'a bomba hususunda yardımcı olmuştur. Teknolojik yardım yalnızca plan, hammadde, makine-yedek parça vermekle kalmamış, ilgili ülke bilim adamlarının eğitimini de kapsamıştır (Atalay, 2017).

Pakistan 1976'da ilk nükleer araştırma laboratuvarlarını kurmuş ve altı yılda uranyum geliştirme tekniği elde edilmiştir. Çalışmalarda Pakistan 'na verilmeyen birçok

malzeme özel şirketlerle getirilmiştir. Hindistan'ın 1998'de ki 3 nükleer denemesinden sonra Pakistan Başbakanı Navaz Şerif iddialı konuşarak; **“Üç günde biz de yaparız”** demiştir. Amerika'nın deneme yapıldığında ambargo uygulayacağı hatırlatılınca Dışişleri Bakanı Gohar Eyüp Han şunları söylemiştir: **“Biz kendimize yeteriz. Yasaklar ve ambargolar bizi etkilemeyecektir. Hindistan'a cevap vereceğiz.”** Başbakan Şerif ise : **“Pakistan milleti çorba içmeye mahkûm olsa da nükleer denemeleri yapacağız ”** diye konuşmuştur (Stratejik Ortak, 2015). Amerikan Başbakanı Bill Clinton Navaz Şerif'i aramış; **“Bombayı patlatma”** demiştir. 28 Mayıs 1998'de Belucistan'da art arda beş başarılı nükleer deneme gerçekleştirmiştir (Arslan, 2016b).

Hindistan'ın yaptığı nükleer denemelere karşılık vermiş ve bölgesinde tek güçlü devletin Hindistan olmadığını kanıtlamıştır. Pakistan yöneticileri nükleer yeteneğin hem ülkenin itibarı hem de geleceği için önemli olduğunu düşünmektedirler. Pakistan nükleer silaha sahip olan ve kullanan ilk Müslüman ülke olmuştur. Hindistan'ın Pakistan'a savaş açmamasındaki en büyük etken Pakistan'ın da nükleer gücünün olması diye düşünülmüştür (Oğulbalı, 2017, s. 36-37).

Nükleer programın beyni ünlü fizikçi Abdülkadir Han, 2011'de ki açıklamasında; **“Nükleer silahlar sayesinde işgal ve isyandan kurtulduklarını, nükleer silahı olmayan bazı ülkelerin şiddet, işgal ve hatta toprak bütünlüğünün bozulmasıyla karşı karşıya kaldıklarını”** ifade etmiştir. Pakistanlı bir komutan ise; **“Dünyada söz sahibi olmak istiyorsanız nükleer güce sahip olmak zorundasınız. Tam bağımsızlığın yolu artık nükleer güce sahip olmaktan geçiyor. Biz nükleer gücü saldırı için değil, güç dengesini sağlayabilmek için elde ettik”** demiştir (Çoban, 2015).

Washington'daki Carnegie Uluslararası Barış Vakfı ve Stimson adlı düşünce kuruluşlarının raporunda Pakistan'ın on yıl içinde 350 nükleer başlıkla ABD ve Rusya'dan sonra 3. nükleer silah stoğuna sahip ülke olacağı ifade edilmiştir (Timetürk, 2015).

Enerji açığı ve enerji altyapısındaki eksiklik Pakistan ekonomisinin önemli sorunlarından ve ülkenin sosyal yapısını, yatırım gücünü olumsuz etkilemektedir. Pakistan 'da bir doğalgaz hattı mevcut değildir (ancak konuyla ilgili İran 'la bazı projeler görüşülmektedir). Günlük elektrik kesintilerinin barajlardaki sorunlar nedeniyle 18 saati bulduğu Pakistan'da devletin bazı sorunlar nedeniyle bu alanda yatırım yapması mümkün görünmemektedir. Küresel krizin olduğu bir dönemde, uluslararası banka fonları

devletlerin kalkınma fonu ve Eximbankların özel sektör yatırım projelerinin finansmanına kaynak aktaramadığı görülmektedir. Ancak Svat Vadisi Operasyonlarının başarısı piyasaların Pakistan'a olumlu bakmasını sağlamıştır. Pakistan'ın altyapı sıkıntıları nedeniyle enerji projelerine yönelik önemli teşvikleri bulunmakta ve hükümetin oldukça istekli olduğu görülmektedir. Pakistan bürokrasisi Türk iş dünyasına pozitif bakmakta ve önümüzdeki dönemde olumlu açılımlar öngörülmektedir. Rüzgâr enerjisinin Pakistan'ın enerji ihtiyacını karşılayamayacağı ve bu nedenle hidroelektrik santrallerinin de kurulması planlanmaktadır. Dünyadaki en büyük 10 kömür rezervinden biri Pakistan'dadır. Rezervlerin ekonomiye kazandırılması yönündeki projelere Türk firmalarının da katılması beklenmektedir. Kamu-özel sektör iş birliği yatırımlarının ülke ekonomisine büyük fayda sağlayacağına inanılmaktadır (Ticaret Bakanlığı, 2018).

Pakistan Atom Enerjisi Komisyonu Başkanı Dr. Ansar Pervez, yaptığı açıklamada enerji açığı ile ilgili şöyle açıklamada bulunmuştur (Enerji Enstitüsü, 2014):

“İlk hedefimiz 3 adet santral kurmak ve onları güvenli, ekonomik bir şekilde işletmek. Karaçi yakınlarındaki santralinin yapım çalışmaları başladı. Ayrıca Multan bölgesindeki nükleer santrallere ek olarak yeni reaktörlerin inşa edilmesi planlanıyor. Sonuç olarak 2030'a kadar 8800 megavat elektrik, 2050 yılına kadar da en az 40 bin megavat elektrik üretmeyi umuyoruz. Şu anda nükleer enerjiden elde edilen elektrik enerjisi yüzde 5'e yakın santrallerin tamamlanmasıyla yüzde 20'ye yükseltmeyi amaçlıyoruz.”

Güney Asya Stratejik İstikrar Enstitüsü Başkanı inşası planlanan nükleer santrallerin 3. nesil olacağını ve başarılı olduğu takdirde dünyada uranyum işlemede önemli bir yer edineceğini söylemiştir (Enerji Enstitüsü, 2014).

Türkiye ve Pakistan'ın dostluğu, kardeşliği ve bugüne kadar uygulamış olduğu iş birlikleri, bundan sonra uygulayacakları stratejik ortaklıklar, izleyecekleri politikalar, gerek kendi bölgelerinde yaşanan problemlere, gerekse uluslararası birçok soruna umut ışığı olabilecek potansiyele sahiptir.

SONUÇ

Mevlana'nın ifade ettiği gibi “*Dostluk illa yan yana, diz dize olmak değildir, Asıl can cana, kalp kalbe olmaktır.*”

Mesafelerin engel teşkil etmediği bir dostluktur Pakistan Türkiye dostluğu. İki ülke coğrafî olarak birbirinden ayrı olsa da ortak din ve kültürel miras üzerine kurulu tarihi bağları nedeniyle siyaset, ekonomi ve savunma gibi birçok alanda yakın ilişki ve iş birliğini sürdürmektedir. Pakistan'ın kuruluşunun ardından karşılıklı ziyaretlerle geliştirilen ilişkiler, iki ülkenin doğal afetler gibi en zor zamanlarında birbirine destek olmasıyla daha da derinleşti ve güçlendi. Balkan, birinci Cihan harbi ve Milli Mücadele savaşlarında çektiğimiz acılar, sıkıntılar dost ve kardeş Pakistan'ı yürekten yaralarken, Pakistan'ın bağımsızlık ve özgürlük mücadelesinde ve sonrasında karşılaştıkları acılar ve felaketler de Türkiye'yi bir o kadar üzmüştür.

20. yy'de İslam Dünyası'nda, savaşlar, çatışmalar ve büyük yıkımlar yaşanmıştır. Tüm bunlar iktisadi gelişmenin durmasına, kaynakların heba olmasına, hayat standardının düşmesine, hepsinden önemlisi milyonlarca Müslüman'ın hayatına mal olmuştur. İslam coğrafyasının bir yerinde ortaya çıkan problemler, bütün coğrafyaya doğrudan etki etmektedir. Bu nedenle İslam Ülkelerini birbirinden ayrı düşünmemek gerekir. Müslüman ülkelerin bir kısmı gerek jeo-stratejik bakımdan gerekse doğal gaz ve petrol gibi enerji kaynakları açısından önemli bir konumda bulunmaktadır. Fakat İslam Dünyası bu kaynakları ve stratejik imkânları gerektiği şekilde kullanamamaktadır. Enerji, günümüzde sanayi, ulaşım ve güvenlik açısından önem arz etmektedir. Bu yüzden 21. yy'de enerji kaynaklarının kontrolü ve hâkimiyeti için büyük bir mücadele olacak, kurulacak ortak yatırım ve girişimlerin önemi artacaktır. Müşterek organizasyonlarla, devletler birbirlerinin tecrübelerinden yararlanabilir ve yapılan ortak yatırımlar ülke ekonomilerine ek girdi sağlayabilir.

Jeostratejik konumuyla Ortadoğu, Orta Asya ve Uzak Doğu kavşağındaki Pakistan ile Avrupa, Akdeniz, Karadeniz, Ortadoğu ve Kafkasların kesişme noktasında olan Türkiye'nin iş birliğini arttırması uluslararası barış ve güvenlik gibi küresel sorunların çözümü açısından gerek görülmektedir. Asya dünya ekonomisinde ağırlığını arttırmaktadır. Dünya jeopolitiği ve jeostratejik ekseninin Asya'ya kayması Türkiye ve Pakistan arasında iş birliği ve dayanışmanın önemini daha da arttırmaktadır. İslâm

dünyasının karşı karşıya olduğu sorunların çoğu iktisadi, eğitim ve bilimde geri kalmışlıktır. İstikrar ve kalkınma için yapılacak en önemli şey, İslâm dünyasının yetkin, etkili ve güçlü bir merkezî yapı, yani İslâm Birliği çatısında bir araya gelmesi olacaktır.

Bilim ve teknolojiye yapılacak yatırımlar, ekonominin ivme kazanmasını sağlayacaktır. Ekonomik gelişmeyle beraber eğitilmiş nüfusun artması, toplumda çok yönlü gelişim meydana getirecektir. Kurulacak İslâm ortak pazarıyla, üretilen ürünler gümrük, kota gibi pürüzlere takılmadan bir başka ülkeye rahatlıkla gönderilebilecektir. Böylece ticaret hacmi ve sahası büyüyecek, Müslüman ülkelerin pazardaki payı ve ihracatı artacak, İslam devletlerindeki endüstrileşme de hızlanacaktır. İslam'da refahın sadece bir topluluğun tekelinde olmadığını, tüm topluma dağıldığını gösteren, sosyal hizmet ve yardım kuruluşları olan vakıflar, ilim yuvaları olan kütüphaneler ve külliyeler, hamamlar, aş evleri günümüz teknolojisine uyarlanarak çağımızda ki İslam Birliği'nin ve Müslümanların ortaya koyabileceği kalkınma modelleri olmalıdır.

Sovyetler Birliği'nin çökmesinin ardından iki kutuplu dengenin daha oturaklı barışçı yeni bir sisteme dönüşeceği düşünülürken, ortaya çıkan çok kutuplu sistemin daha dengesiz ve daha tehlikeli olduğu görülmektedir. Avrupa ve Amerika arasında; savunma, ticaret, göç, yükselen Rusya, Güney Afrika, Hindistan, Brezilya, Türkiye ve Çin'le, radikal İslam'la nasıl mücadele edileceği ve hangi politikanın izleneceği konusunda bir fikir birliği bulunmamaktadır. Ortak bir uzlaşmanın olmaması güçlerini de azaltmaktadır. NATO, Birleşmiş Milletler, Avrupa Birliği ve İslam İş Birliği Teşkilatı gibi küresel kuruluşların sorgulandığı ve hantal bir yapıya dönüştüğü düşünülen dünya düzeni, yeni oluşumlara ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir. Yükselen güç konumundaki ülkeler, var olan kuralları ve kurumları reddetmemekte, kendilerinin başat durumda bulunduğu paralel bir dünya düzeni kurmaya çalışmaktadırlar. Bu ülkelerin asıl amacı kendi örgütleri içinde, Batı'nın II. Dünya Savaşı sonrası kendi kurduğu örgütlerde yaptığı gibi bölgesel ve küresel meselelerde kendi çıkarlarına göre hareket etmektir. Yükselen güçler şunun da farkındadırlar; askeri güçleri ne olursa olsun siyasal etki kazanabilmek için planlarını günümüz dünyasında kabul görmüş kurallara göre yapmak zorundadırlar. Uluslararası güç yapısı değişirken büyük güçler dünyanın geri kalanı ile pazarlık yapmaları gerektiğinin farkındalar ve bu pazarlıklar gerek dünya düzeni gerekse küresel kuralların geleceği için ümit vermektedir. İşte tam da bu noktada Türkiye ve Pakistan'ın hem batıda hem de Asya'da yükselen bu paralel yeni kurumlar içinde yer alması İslam dünyası ve yenedünya düzeninin selameti açısından son derece önem teşkil etmektedir.

21. yüzyıl, “vekâlet savaşları” yüzyılı olarak adlandırılmaktadır. Vekilleri “kullanılabilir” hale getiren “rasyonel ve mikro-milliyetçi” görüşler bu duruma zemin hazırlamaktadır. Bunların karşısına İslam Felsefesi konumlandırılabilir, ancak İslam Felsefesinin etkinliği ve reel sisteme hâkimiyeti sorgulanabilir. Bununla birlikte, Soğuk Savaş sonrası günümüzde devletler asimetrik tehditlere maruz kalmaktadır. Müslümanların yaşadığı bazı ülkelerde birçok temel hak ve özgürlükler ihlal edilmekte, mal ve mülkleri yağmalanmakta, ikinci sınıf insan muamelesi yapılarak inançlarından vazgeçmeleri istenmektedir. Doğu Türkistan, Keşmir, Arakan, Çeçenistan, Filistin ve Filipinler’de Müslümanlar büyük sorunlarla karşı karşıya kalmaktadır. Hatta bu sorunlar sistematik bir zulme dönüşmektedir. Bugüne kadar oluşturulan birlikler hep askıda kalmakta ve kesin bir sonuca ulaşamamaktadır. Bir şeyler hep eksik kalırken, yeni haksızlıklar ortaya çıkmaktadır. Haksızlıkların giderilmesi, özgürlüklerin sağlanması adına İslâm Birliği’nin öncülüğünde Müslüman ülkeler, hoşgörü, adalet ve özgürlüğün hâkim kılındığı, zulüm ve haksızlığın bertaraf edildiği bir düzeni tesis etmek için daha çok çalışmalıdır. D-8 gibi örgütler canlandırılmalı yeni ve aktif örgütler kurulmalı. Böylelikle Müslümanlar sadece kendi huzur ve güvenliği için değil, dünyada ki temel hak ve özgürlüklere de katkı sağlayabilir. İşte bu nedenle, İslâm Birliğinin önceliği Müslümanların gasp edilen temel hak ve özgürlüklerinin iade edilmesini sağlamaktır. Hedeflerden bir diğeri de, İslâm dünyasının maddî olarak kalkındırılması, geri kalmış ülkelere yapılacak muhtelif yardımlarla sosyal adaletin gerçekleştirilmesi ve refahın yaygınlaştırılmasıdır.

İslam Dünyası’nın siyasal bütünlüğü ve İslam ülkelerinin iş birliği çabalarına fayda sağlamak adına önerilerimizi küresel ve bölgesel olarak iki başlıkta sıralayabiliriz.

Küresel Sorunlarla İlgili

- Müslümanlar öncelikle etnik ve mezhepsel sorunlardan kurtulup ümmet bilinci ile bir araya gelmeli ve güvenlik altyapısı hazırlanarak vize serbestisi oluşturmalıdır.
- İslam Dünyası İslam Birliği’ni yeniden inşa etmeli, ekonomik, savunma, bilim ve kültür iş birliği teşkilatlarını geliştirmeli ve İslam ülkeleri kendi aralarında ortak para birimi oluşturmalıdır.
- Ekonomik, teknolojik, askeri ve siyasi alanda ortak hareket edilmeli ve İslam ülkelerindeki doğal kaynaklar sanayileşmeye, tarım ve hayvancılığın geliştirilmesine, teknolojinin ilerletilmesine ve toplumun kalkınmasına harcanmalıdır.

- Dünyadaki iktisadi sistem küresel güçlerin sömürüsüne dayalıdır. İslami iktisadi sistem adaletli bir dağıtım ve faizsiz uygulamalarla hayata geçirilmelidir.
- En önemlisi eğitim sistemiyle geleceğe yatırım yaparak vizyon sahibi nesiller yetiştirmek, kadınları çocukları ve aileleri korumak adına uluslararası teşkilatlar kurmak gerekmektedir.
- ABD'nin Kudüs'ü İsrail'in başkenti olarak tanınması, sadece İslam Dünyası'nın değil tüm dünyanın karşı çıkması gereken bir sorundur. Bu nedenle devletler ortak hareket ederek ABD'nin dünyanın jandarmalığı rolünü devam ettirmesine engel olmalıdır.

Bölgesel Sorunlarla İlgili

- İslam Dünyası başta Suriye olmak üzere Irak, Yemen, Libya, Mısır gibi İslam ülkelerinde yaşanan, devlet içi ihtilaflardan kurtulmaları için müzakereler yapıp sorunların çözüme kavuşması için ortak hareket ederek sorumluluk almalıdır.
- Filistin işgali başlı başına bir sorundur. Filistin halkına yapılan insanlık dışı muamelelere son verilmesi ve Filistin'in özgürlüğü için baskı oluşturulması gerekmektedir.
- Hindistan'ın Keşmir'e, Myanmar'ın Arakan'a, Çin'in Doğu Türkistan'a, Filipinler'in Bangsamoro İslam toplumuna uyguladıkları zulme İslam Dünyası'nın diplomatik yollarla müdahale etmesi gerekmektedir.

Müslüman ülkelerin birbirlerine iktisadi, sosyal, askeri, kültürel destekte bulunmaları, daha önce de ifade ettiğimiz gibi, İslam ahlâkına da uymaktadır. Muhtaç olana yardım elini uzatmak ve sosyal dayanışma Müslümanın başlıca hassalarındandır. Kadim bir geçmişi olan İslam Dünyası ne bölgesel sorunları ne de küresel sorunları çözüme kavuşturabilmiştir. Bu sorunlar sadece Müslümanların değil tüm insanlığın sorunudur. Fakat dünya devletleri İslam Dünyasında yaşanan sorunlar karşısında sessiz kalmaktadır. Oysaki İslam Dünyasındaki anlayışa göre bir insanı öldürmek tüm insanlığı öldürmek gibidir. Bu bağlamda dünya halklarının her türden tehdite karşı korunması savunma ve güvenlik önlemlerinin kurulacak ortak girişimlerle çözüme kavuşturulması gerekmektedir.

Türkiye ve Pakistan iç ve dış güvenlik konusunda benzer sorunlar yaşamaktadır. İki ülke de terörle aktif mücadele etmektedir. Savunma ve güvenlik alanındaki güçler; sivil örgütler, askerî şirketler, vekâlet grupları, konvansiyonel güçler vs. gibi çeşitlilik göstermektedir. Bu sebeple gerek sermaye akışı ve ekonominin gelişmesi için gerek

terörle mücadele konusunda güvenliğin sağlanması önem teşkil etmektedir. Bu nedenle iki ülke iş birliğini devam ettirmelidir. Terörün motivasyon kaynağı asla din veya mezhep değildir. Terörle mücadelede güvenliği sağlamak için önleyici tedbir olarak üniversite bünyesinde stratejik öngörü merkezleri kurularak sürece akademik katkı sağlanabilir. Türkiye ve Pakistan'ın iş birliğini geliştirmek için alternatif yol aranmalı ve düşünce kuruluşları siyasi yapı oluşturulmasında daha aktif olmalıdır. Bunun gerçekleşmesi için, ilk olarak stratejik vizyona ihtiyaç duyulmaktadır.

İç mesele olarak algıladığımız her şey aslında dünyadaki sosyo ekonomik mücadelelerin güç dengeleri oluşturma arayışlarının, küresel siyasi çalkantıların bir yansıması olarak gerek Türkiye'ye gerek Pakistan'a sirayet etmektedir. Dünyadaki yeni ekonomik ve siyasi dengeler yakın zamanda şekillenecek gibi görünüyor. Zira Uluslararası aktörler yeni ticaret yolları ve siyasi çözüm arayışları konusunda daha istekli görünmektedir. Yeni ticaret yolları yeni küresel liderlerin ortaya çıkmasına yol açar. Aynı zamanda şimdiye kadar küresel güç ve devletlerin dikkatinden kaçan bölgeler de değer kazanmaktadır. Revizyonistler bütün Ortadoğu'yu ve Kuzey Afrika'yı kapsayan, Kafkasya ve Uzak Asya'ya uzanan bir küresel değişim modelini öngörmektedirler ve ayrıca istikrar ve güvenliğin olmadığı bir ortamda serbest pazarın mümkün olmadığını vurgulamaktadırlar. Bu minvalde bakacak olursak İpek Yolu veya diğer adıyla “*Bir Kuşak Bir Yol*” projesini yalnızca bir kara yolu projesi olarak görmek bu yolun önemini azaltmaktadır. Çünkü kıyı şeritlerinden limanları takip ederek Avrupa'ya ulaşan bu yol Pakistan ve Myanmar'dan Hint Okyanusuna inen koridorlarla Çin'e yakın bir Asya'nın doğmasını sağlamaktadır. Çin demiryollarının geçtiği ülkelerde alt yapı yatırımlarının yanında teknoloji transferlerini de gerçekleştirmektedir. Bu nedenle “*Bir Kuşak Bir Yol*” projesi katılanlar için kazan-kazan projesi olarak görölmektedir. Önceleri ekonomi ve ticaret konularıyla kilitlenen gündemler, artık enerji ve jeopolitik çatışmaların çözümü gibi meselelere yönelmektedir. Bu durum Türkiye ve Pakistan gibi ülkeler için büyük bir fırsata dönüşmektedir. Çünkü Türkiye ve Pakistan'ın bölgesel bir güç olma ve çok boyutlu dış politika hedefleri, dünyanın gelişmekte olan coğrafyalarını göz ardı ederek gerçekleştirilemez. Çok boyutlu politik ilişkiler iki ülkenin de belli ölçülerde çözüm ortağı olarak ağırlıklarını artıracakđı için tamamlayıcı bir rol sunabilir. Bu nedenle ufkumuzu yakın çevremizle sınırlamayıp Afrika, Asya ve Latin Amerika'ya da uzanmalıyız.

Pakistan ve Hindistan arasında yaşanan son krizde Türkiye üzerine düşeni yapmaktan çekinmemiştir. Pakistan Başbakanı İmran Han, Erdoğan'ı aramış gerilimin düşürülmesinde rol oynamasını istemiştir. Erdoğan Hindistan Başbakanı Narendra Modi'yi arayarak gerilimin düşürülmesi çağrısında bulunmuştur. İmran Han'ın partisi Pakistan Adalet Hareketi sosyal medyada Türkçe olarak paylaştığı mesajda Erdoğan ve Türk halkına bu zor zamanda Pakistan'a desteklerinden dolayı teşekkür etmiştir. Yeni Zelanda'da yaşanan son terör saldırılarında gerek Türkiye Cumhurbaşkanı gerek Pakistan Başbakanı bu vahşeti en üst perdeden kınayıp tepki gösteren ilk Müslüman liderler olmuştur. İki liderde saldırının kasten yapıldığını Amerika ve Avrupa'da 11 Eylül sonrası artan İslamofobyanın bu tür saldırıları tetiklediğini vurgulamıştır.

Türkiye ve Pakistan'ın benzer kaderleri bulunmaktadır. Ne acıdır ki hep bir atılım gösterdikleri zaman iç ve dış destekli darbelere maruz kalmaktadırlar. Bu yüzden benzeri risk ve tehditlere karşı askeri, teknoloji ve savunma sanayi alanlarında iş birliği yapmaları zaruridir. Halihazırda imzalanmış anlaşma ve protokollerin yanında alternatif iş birlikleri de dikkate alınmalıdır. İki ülkenin "*Bilgi Çağı*" diye adlandırılan 21. yy'de beraber çalışmaları hâkim paradigma olan çok boyutlu güvenlik anlayışının da bir gereğidir.

Türkiye ve Pakistan geçmişten gelen bilgi birikimiyle, tarihten elde ettiği güçle eğitilmiş, donanımlı genç nüfusu ve sahip oldukları potansiyelleri kullanarak gelecekte sıçrama yapıp dünyayı yönlendiren ülkeler arasına girebilirler. Çünkü nüfus çok etkili bir araçtır. Çin ekonomisi 2000'li yıllarda 1 trilyon dolar iken nüfus gücünü kullanarak, akıllı yatırım hamleleriyle günümüzde 12 trilyon doları aşmaktadır. Aynı şekilde Hindistan ciddi şekilde büyürken, bu iki ülkeye komşu olan Pakistan'ın bu imkânlardan faydalanmaması için hiçbir neden bulunmamaktadır.

İslam Dünyası'nın yeniden ayağa kalkması, önce İslam Dünyası'na sonra tüm insanlara fayda sağlaması hem yaşadığımız coğrafyalar hem de dünyamız açısından önem teşkil etmektedir. Türkiye ve Pakistan'ın bir an önce potansiyellerinin farkına varıp samimiyet ve cesaretle iş birliği faaliyetlerini hayata geçirmesi, siyasi bütünlüğün oluşmasına öncülük ederek, halka dayalı sistemler geliştirerek, haritaların yeniden şekillendirildiği, sınırların yeniden çizildiği bu küresel çaptaki satrançta, doğru hamleler yaparak biz de varız demeleri gerekmektedir.

KAYNAKÇA

Kitaplar

- Akbaş, İ. (2013). *Geçmişten Geleceğe Türkiye Pakistan İlişkileri*. İzmir: Zeus kitabevi, s: 528.
- Arı, T. (2000). *Global Politika ve Güney Asya* (2.Baskı) İstanbul: Alfa Yayınevi, s: 263.
- Armağanoğlu, F. (2016). *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995)*. (19. Baskı), İstanbul: Timaş Yayınları - Tarih Dizisi, s:896
- Atasoy, E. ve Berktaş, F. (2007). Dinler Coğrafyasına Küresel Bir Bakış. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(18),18-44.
- Aydemir, Ş. S. (1968). *II. Adam(1938–1950)*, İstanbul C: 2, s: 495,
- Aydınlı, O., Erdoğan, A., Demirel, A., Türkan, A., Yapıcı, A., Özbay, E., Koç, E., Hemiş, İ., Baydaş, M., (2017). *Seçmeli İslam Tarihi. Anadolu İmam Hatip Lisesi*, Devlet Kitapları, (Ed. R. Yıldırım) (Dördüncü Baskı), Ankara: Saray Matbaacılık A.Ş. s:212,
- Badejo, D. L. (2008). *The African Union, Chelsea Publishers*. New York, s.125, (Editors: Peggy Kahn).
- Batur, N. (2008). *Benazir Butto'nun Bitmeyen Hikâyesi*. İstanbul: Doğan Kitap Yayınları, s: 172.
- Bayhan, A. A.. (2007). *Kuzey Afrika'da Bir Türk Yurdu: Mısır*. International Congress of Asian and North African Studies, Eylül, Ankara.
- Birişik, A. (2007). Pakistan (Kültür ve Medeniyet). *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDV)*, 34, 149-153
- Çavdar, T. (1995). *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950*. Ankara: İmge Kitapevi Yayınları, s: 512.
- Dağ, A. E. (2015a). 'Filistin Ortadoğu Çatışmalarının Özü'. *Ortadoğu Çatışmaları. İnsan Hak ve Hürriyetleri (İHH) İnsani Yardım Vakfı*, (Ed. Ahmet Emin Dağ), s:312

- Dağ, A. E. (2015b). *Afrika'da Müslüman Azınlıklar*. İHH İnsani Yardım Vakfı, s: 190
- Davutoğlu, A. (2002b). *Stratejik Derinlik*. İstanbul: Küre Yayınları.
- Dursun, D. (1988). Afrika. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDV)*, 1, 426-428
- Dursun, D. (1991a). Avustralya (Ülkede İslâmiyet). *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDV)*, 4, 170-172.
- Dursun, D. (1991b). Bağdat Paktı. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDV)*, 4, 446-447
- Enginün, İ. (1991). *Mehmet Akifte Şahıslar Ve Fikirler*. İstanbul: Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergah Yay.
- Erinç, S. Taşer, İ. ve Algar, H. (1991). Amerika Birleşik Devletleri (Ülkede İslâmiyet). *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDV)*, 3, 47-53.
- Göksoy, İ. H. (2014). *Çağdaş İslam Ülkeleri Tarihi* (4. Baskı), Isparta: Fakülte Kitabevi Yayınları, s:280,
- Gündüz, T. (2002). *Arap Birliği: Arap Devletleri Örgütü*. Ankara.s:226,
- Hamidullah, M. (2003). İslam Peygemberi (Hayatı ve Faaliyeti 1). (5. Baskı), (S. Tuğ Çev.). İrfan Yayınevi, s.1170,
- Heyet, (2004). *İslâm'a Giriş, Evrensel Mesajlar*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, s: 740.
- Heykel, M. H. (1974). *Kahire Dosyası*. Ankara: Bilgi Yayınları, s:378,
- IRCICA, (2018). *Dost ve Kardeş Türkiye-Pakistan ilişkilerinin 70. Yılı. İslam İş Birliği Teşkilatı, İslam, Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi*, (Proje Yönetmeni: Dr. Halit Eren), Baskı ve Cilt: Karist Baskı Çözümleri, İstanbul.
- İnalcık, H., Renda, G. (2004). *Osmanlı Uygarlığı, I*, (Birinci Baskı), İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, s: 487.
- İnalcık, H. (2009). *Devlet-i Aliye (Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I)*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, s: 377.

- Karatepe, Ş. (1989). *Klâsik Dönem Osmanlı Siyasî Kurumları*, İstanbul:İşaret Yayınları, s: 184,
- Kavas, A. (2007). *Nijerya*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDV), c. 33, s. 109-112
- Kurt, H (1998). *Orta Asya'nın İslamlaşma Sureci (Buhara Orneği)*. Ankara: Fecr Yayınevi,
- Kurtuluş, R. (1991a). Avrupa (Kıtada İslamiyet). *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDV)*, 4, 151-159.
- Kurtuluş, R (1991b). Amerika (Kıtada İslamiyet). *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDV)*, 3, 37-43.
- Külebi, A. (2007). *Pakistan-Türkiye İş Birliği*. Dünya Gündemi, Mayıs
- Makinda, S. M. And Okumu, F. W.(2008). *The African Union*. Routledge. s.214, New York.
- Nedvi, E. H. (1979). *İkbal'in Mesajı*. (Y. Işık Çev.) İstanbul: Hayra Hizmet Vakfı, s:199,
- Özey, R. (1996). *İslam Dünyası*. Erkam Yayınları. 1. Baskı. s:272
- Özey, R. (2016). *Balkanlar ve Balkan Ülkeleri Coğrafyası*. Pegem Akademi Yayınları. 1. Baskı: s: 472, Eylül, Ankara
- Pakistan Büyükelçiliği, (2018). *Pakistan-Türkiye Kardeşliğini Tarihte Geçen Olaylar Aracılığıyla Kutlamak*. Pakistan Büyükelçiliği tarafından bastırılmıştır, Derleyen: Abdul Akbar, Ankara
- Qureshi, M. N. (1994). Dünya İslam Kongresi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDV)*, 10, 25-26.
- Sander, O. (1996). *Siyasi Tarih 1918-1994*. Ankara: İmge Kitabevi, s:65,
- Sırma, İ. S. (2007). *II. Abdülhamid' in İslam Birliği Siyaseti*. İstanbul: Beyan Yayınları.
- Sümer, F. (2009). Selçuklular (Büyük Selçuklular / Tarih). *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDV)*, 36, 365-371
- Şeşen, R. (1995). Eyyubiler. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDV)*, 12, 20-31

- TBMM, (2010). *1920- 2010, 1. Cilt, 1920-1950*, Ankara: TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, No: 1.
- Terzioğlu, S. S. (2013). *Bir Uluslararası Hukuk Kişisi Olarak İslam İş Birliği Teşkilatı*. Ankara: Adalet Yayınevi, s:235.
- Turan, O. (2000). *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*. cilt I-II, İstanbul
- Uçarol, R. (2008). *Siyasi Tarih*. İstanbul: DER Yayınları, s: 1279.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı*. (3. Baskı) Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s: 573.
- Yenigün, C. ve Duran, S. (2010). Endonezya: Çatışmadan Demokrasiye. *Dünya Çatışmaları*, Cilt:2.
- Yıldız, H. D. (1988). Abbâsiler. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDV)*, 1, 31-48.
- Yiğit, İ. (1995). Emeviler (Siyasî Tarih, Medeniyet Tarihi). *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDV)*, 11, 87-104

Sürelî Yayınlar

- Abbas, Ziya. (2017). Irak'ta Mezhepsel Çekişmelerin Boyutları ve Sonuçları. *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9 (1) 79-86
- African union, (2017). African Union Handbook. A Guide For Those Working With and Within The African Union, p: 225.
- Akgönenç, O. (1993). *Türkiye Pakistan İlişkilerinin Tarihi Temelleri ve Geleceği*. Askerî Tarih Bülteni, Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayını, S.35, s: 16-32, (Şubat süreli yayın).
- Akgün, A. (2006). *Petrol Fiyatlarındaki Değişimlerin İMKB-100 Endeksine Etkisi*. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya s: 114.
- Akkaya, G. N., (2013). Körfez İş Birliği Konseyi krallar Kulübü Ve Değişen Bölgesel Düzen. *Siyaset, Ekonomi Ve Toplum Araştırmaları Vakfı (SETA)*, 70.
- Akyol, C.P. (2017). Arap Devletleri Ligi, Orta Doğu ve Bölge Dengeleri Üzerindeki Etkisi. *Akademik Bakış*, 11, 21.
- Alkan, M. (2015). İslam Dünyası ve Yönetilme(Hilafet) Sorunu. *I. Dünya Savaşı'nın 100. Yıl Dönümü Uluslararası Sempozyumu, Emperyalizm ve İslam Dünyası, Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Merkezi (ESAM)*, Sempozyum serisi:3, s: 383-396
- Alp, B. (2015). II. Abdülhamid'in Panislâmist Politikası. *Aksaray Üniversitesi, Genç Kalemler Tarih, Düşünce ve Kültür Dergisi*, (Altı aylık yerel, süreli yayın), 112, s: 54-58, Aksaray
- Alp, S. (2015). II. Abdülhamid Han'ın Hayatı. *Aksaray Üniversitesi, Genç Kalemler Tarih, Düşünce ve Kültür Dergisi*, (Altı aylık yerel, süreli yayın), 112, s: 41-47, Aksaray
- Aral, B. (2013). Birleşmiş Milletler ve Uluslararası Eşitsizlik. *Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı (SETA)*, S;72, s: 1-26, Eylül

- Arslan, S. (2010). Bölgesel Güçlerin Güvenlik Alanında İş Birliği Çabaları. Güvenlik ve İş Birliği Semineri-I (Türkiye – Pakistan) (09 Aralık 2009), Genelkurmay Başkanlığı Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü Müdürlüğü, İstanbul: Harp Akademileri Basımevi.
- Aslan, S. ve Alkış M, (2015). Osmanlı'dan Cumhuriyete Geçişte Türkiye'nin Modernleşme Süreci: Laikleşme ve Ulusal Kimlik İnşası. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 6(1).
- Ataman, M. ve Gökşen, A. N. (2014). Sembolizm ve Aktivizm Arasında İslam İş Birliği Teşkilatı. *Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı Yayınları (SETA)*, 76, (29).
- Atmaca, A. Ö. (2017). Filistin** Baharı: Yükselen Umutlar ve Kaybedilen Barış. *Filistin Araştırmaları Dergisi (FİAD)*, 1, 61-79.
- Ayan, M. ve Baykal, T. (2010). Uluslararası Denizcilik Örgütü ve Çevre: Türkiye'nin Örgüt İçindeki Durumu. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Mustafa Kemal University Journal of Social Sciences Institute*, 7(13), 275 - 297
- Aydın, H. (2002). İslam Dünyası'nda Bilim ve Felsefe: Yükseliş ve Duraklama. *Bilim ve Ütopya Dergisi*, 1, 94-95
- Aydın, M., Palabıyık, H. ve Yavaş, H. (2010). Türkiye'de Nükleer Santral Kurulabilir mi? Çatışmadan Uzlaşıya: Türkiye'de Nükleer Enerji Projelerinde Sosyal Kabul Sorunu ve Halkın Reddetme Sendromunun Araştırılması. *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 5(2), 179.
- Ballıoğlu, A. (2008). Lübnan'ın Tarihsel Dokusu ve Yönetim Anlayışındaki Mezhebi Etkiler. *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13(1), 88.13-36
- Bali, E. (2006). *Hindistan ve Pakistan 'ın Dış Politika Tercihlerinin Soğuk Savaş ve Soğuk Savaş Sonrasına Yansımaları*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 213.

- Bezmez, T. Y. (2017). *Güneydoğu Asya'nın Parlayan Yıldızı: ASEAN*. Uluslararası Politika Akademisi (UPA).
- Bulut, S. (2009). 27 Mayıs 1960'dan Günümüze Paylaşılamayan Demokrat Parti Mirası, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, 19, 73-90.
- Çağatay, N. (1978). Türk-Pakistan İlişkileri Tarihine Kısa Bir Bakış. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tarafından Yılda Bir Çıkarılır, c: XXIII, Ankara
- Çalık, T. (2015). Birleşmiş Milletler Organlarının İnsan Hakları İle İlişkisi. *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi Özel*, 2, 1091- 1134.
- Çalışkan, İ. (2012). *20. Asırda Asya'da Din Politikaları: Çarlık Rusya Ve Sovyetler Birliği Hâkimiyetinde Belirleyenler Ve Belirlenenler*. Ahmet Yesevi Üniversitesi, Bölgesel ve Küresel Politikalarda Orta Asya, Yayın no:10
- Çelik, İ. (2004). Çağdaş İki İslam Şairi: Muhammed İkbal ve Mehmed Akif (Şiirlerindeki Ana Tema Ve Motifler Açısından Müşterek Unsurlar Üzerine Bir İnceleme). *Atatürk Üniversitesi ilahiyat Fakültesi Dergisi*, 22.
- Çelik, S. (2013). *Pakistan Siyasetini Anlama Kılavuzu. Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı (SETA)*, Ankara: SETA Yayınları XXIII.
- Çoban, U. (2015). *Pakistan'ın Nükleer Gücü*. Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Seminer-I, Ankara
- Çolakoğlu, S. (2013). Türkiye'nin Pakistan Politikası: İkili İlişkilerdeki Temel Dinamikler. *Uluslararası Hukuk ve Politika*, 9(34), 27-60
- Dalar, M. (2013). Afrika Birliği Örgütü'nden Afrika Birliği'ne: Afrika'da Bütünleşme Çabaları. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 169.
- Davutoğlu, A. (2002a). İslam Dünyası'nın siyasî dönüşümü: Dönemlendirme ve Projeksiyon. *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, (12), 1-50
- Dedemen, F. (2009). Türkiye ve Pakistan Arasında İstihbarat Paylaşımı. Güvenlik ve İş Birliği Semineri-I (Türkiye – Pakistan) (09 Aralık 2009), Genelkurmay Başkanlığı

Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü Müdürlüğü,
İstanbul: Harp Akademileri Basımevi.

Demir, Y. (2017). Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu ve Bizans- Avrupa Ekseninde Cereyan Eden Münasebetler. *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi*, 3(2), 54-91.

Demirtürk, S. (2015). 1960–1980 Döneminde Türkiye’de Sosyo-Ekonomik Değişimin ve Dışa Yönelişin Toplumsal Dinamikleri. *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, 4(12),155-182

Doğan, S. (2010). Cumhurbaşkanı Abdullah Gül’ün Ziyareti Işığında Türkiye Pakistan ilişkileri. *Ortadoğu Analiz Dergisi*, 2(16).

Doğan, S. (2016). İslam İş Birliği Teşkilatı ve Türkiye’nin Dönem Başkanlığı. İNSAMER, Aralık. (Erişim Tarihi: 10.04.2018)

Dönmez, G. (2015). Arap Birliği: Siyasi Ve Hukukî Niteliği’ *Dokuz Eylül Üniversitesi, Hukuk Fakültesi Dergisi*, 17(1), 171-208

Durmazpınar, H. (2006). *Uluslararası Barış ve Bölgesel İstikrar Unsuru Olarak Türkiye ve Türk Silahlı Kuvvetleri*. Yüksek Lisans Tezi, Muğla Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Efegil, E. (2013). Mısır ve Ürdün’ün Dış Politikalarını Şekillendiren Unsurlar. *Ortadoğu Analiz*, 5(51), 19-28.

Ekici, G. (2004). Gönüllü Dostluktan Zorunlu İş Birliğine. *Stratejik Analiz*, 4(47).

Emecen, F. M. (2002). *Osmanlı Devleti’nin Kuruluşundan Fetret Dönemine. Türkler-Cilt-09 Osmanlı (Türk Tarihi Üzerine Çalışmalar ve Genel Değerlendirmeler)*, (Editörler: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 24-55.

Emeklier, B., Olçar, K. ve Özdemir, A. (2009). Türkiye-Pakistan Arasında Teknoloji Alanında İş Birliği İmkânları. Güvenlik ve İş Birliği Semineri-I (Türkiye – Pakistan) (09 Aralık 2009), Genelkurmay Başkanlığı Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü Müdürlüğü, İstanbul: Harp Akademileri Basımevi.

- Erdal, İ. (2012). Atatürk Dönemi (1923–1938) Türk-İran İlişkileri ve Sadabat Paktı. *Karadeniz Araştırmaları*, 34, 77-88.
- Eş, H., Işık Mercan, S. ve Ayaş, C. (2016). Türkiye İçin Yeni Bir Sosyo-Bilimsel Tartışma: Nükleer ile Yaşam. *Turkish Journal of Education (TURJE)*, 5(50).
- Furuncu, Y. (2016). Türkiye'nin Enerji Bağımlılığı ve Akkuyu Nükleer Enerji Santrali. *Cumhuriyet Üniversitesi, Fen Fakültesi, Fen Bilimleri Dergisi (CFD)*, 37, 198-207, ISSN: 1300-1949, Sivas
- Göksu, O. (2013). 1980 Sonrasında Türk Siyasi Hayatında Yer Alan Cumhurbaşkanlarının İmajları Üzerine Bir İnceleme. *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, II(45) 75-100
- Göl, H. (2016). Geçmişten Günümüze Azerbaycan. *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(1), 153-170.
- Güler, C. (2015). Türkiye'de Çok Partili Düzene Geçişte (1945-1950) Serbest Fırka Deneyiminin İzleri. *TAD*, 34(57), 291-315
- Hajdari, S. A. (2014). *Makedonya Müslümanları*. İstanbul: İHH İnsani Yardım Vakfı. S: 16.
- Hasan R. (2001). *Pakistan Turkey Relations*. PhD dissertation, University of Karachi, Pakistan.
- Hıdır, E. (2006). *Pakistan ve komşu devletlerarasındaki ilişkiler ve Türkiye'nin Pakistan'a yönelik stratejik yaklaşımları*. Yüksek Lisans Tezi, Gebze Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli, s: 205.
- Hussain M., (2008). Pak-Turkey Relations: On the Common Ties. *Alternatives, Turkish Journal Of International Relations*, 7, 2 -3.
- İnan, S. (2002). *Muhalefette Adnan Menderes (1945-1950)*. Doktora Tezi Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, s: 361.
- Kamel, A., (2001). D-8 Ekonomik Birliği Örgütü. *Avrasya Dosyası, Türkmenistan Özel*, 7(2), 250-260.
- Kaplan, M. (1987). *Mehmed Akif'e Göre İlim Ve Din" Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar*, İstanbul: Dergah Yay. c.2

- Kaplan, S. (2014). Nursultan Nazarbayev'in Avrasya Entegrasyonu Politikası. *Journal of History Culture and Art Research*, 3(3), 20-32.
- Karabostan, S. (2016). Güney Amerika Raporu. *Türkiye Diyanet Vakfı (TDV)*, 56.
- Kaya, F. ve Göral, E. (2016). Türkiye'nin Nükleer Enerji Politikası. Akademik Bakış, Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi. Sayı: 57 Eylül - Ekim s. 424
- Keleş, B. (2016). Talas Savaşı Ve Türklerin İslamiyet'i Kabul Etmeleri Talas Savaşı'nın Türklerin İslamiyet'i Kabul Etmelerindeki Yeri ve Önemi. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 225, 83-96
- Kesik, M. (2017). Mezhep Çatışmalarına Selçuklu Çözümü. *Derin Tarih Dergisi*, 59.
- Keskin, B. (2016). İslam İş Birliği Teşkilatı (İİT): Tarihi, Yapısı ve Geleceği. *Seta Perspektif*, s:125.
- Khan, U.S. (2018). *Türkiye ve Pakistan Arasındaki Kamu Diplomasisi Pratiklerinin Mahiyeti ve Eğilimlerinin Bir Analizi*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s: 128, Ankara
- Kodaman, B. (2007). Osmanlı Devleti'nin Yükseliş ve Çöküş Sebeplerine Genel Bakış. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16, 1-24.
- Kumbaroğlu, G. (2011). Türkiye Açısından Nükleer Enerji Ekonomisi. *Ekonomi ve Dış Politika Araştırmalar Merkezi (EDAM)*, s:84-90, İstanbul
- Kuran, E. (2002). *Türkiye Cumhuriyetinin Kuruluşu*. *Türkler-Cilt-16 Cumhuriyet*, (Editörler: H. C. Güzel, K.Çiçek, S.Koca), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 611-619,
- Kuran, İ. (2017). Osmanlı Gerileme Paradigmasının Yapısökümcü Analizine Bir Katkı. *İstanbul Kemerburgaz Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(1), 31-40.
- Kurtaran, U. (2012). Bir İmparatorluğun Doğuşu Osmanlı Kuruluş Dönemi. *Gümüşhane Üniversitesi, Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, 5, 243-265.

- Nacar Öcalmış, E. (2013). *1947 Sonrası Pakistan'daki Siyasi Gelişmeler Ve Toplum Etkisi* Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s: 94, Ankara
- Nam, M. (2012). İşgalden İstiklale Cezayir. *Tarih Dergisi/Turkish Journal of History*, (55), 155-187.
- Mermer, C.T. (2010). *Siyasal Bütünlük Ve Bölgesel Sorunları Açısından Pakistan*. Yüksek Lisans Tezi, Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, s: 125,
- Mısırlı, M. (2015). *Deniz Taşımacılığında Vergileme ve Muhasebe*. Yüksek Lisans Tezi, Okan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s: 93, İstanbul
- Muslu, E. (2012). *Uluslararası Sistemde Uluslararası Örgütlerin rolü: İslam Konferansı Örgütü Örneği*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, s:135.
- Oğulbalı, Ö. (2017). *Küreselleşme ve Uluslararası Nükleer Silahlanma*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Arel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul S:50.
- Ortaylı, İ. (1992). The Emergence of Pakistan and Turkish Public Opinion in 1947. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 47, 1-2.
- Özalp, M. (2017). Türkiye'de Nükleer Enerji Kurulumunun Enerjide Dışa Bağımlılık ve Arz Güvenliğine Etkisi. *Cumhuriyet Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt 18, Sayı 2, s: 175-188, Sivas
- Özaydın, A. (2002). Türklerin İslamiyet'i Kabulü. *Türkler Ansiklopedisi*, 4, 239-262 Ankara, 2002
- Okumuş, A. (2017). *Ortadoğu'nun Petrol Transit Geçiş Noktaları*. Ortadoğu ve Afrika Araştırmacıları Derneği (ORDAF).
- Özdemir, M. (2000). Avrupa'da Dünden Bugüne Müslüman İmajı Ve Bazı Fiilî Neticeleri. *İslami Araştırmalar Dergisi*, XIII(2), 174-177.
- Özey, R. (1997). D-8 Umudu. *Altınoluk Dergisi*, 134, 052.

- Öztürkler, H. (2012). Körfez Arap Ülkelerinin İş Birliği Konseyi ve Birleşik Bir Suudi Arabistan ve Bahreyn'in Ekonomik Açıdan Önemi. *Ortadoğu Analiz*, 4, 42
- Pakistan Postası, (2012). Pakistan Postası Dergisi, C.35, S. 9, Ocak-Mart, Pakistan Büyükelçiliği- Ankara
- Pakistan Postası, (2018). Türk Akademisyene Pakistan Nişanı Verildi. Pakistan Postası Dergisi, C.39, S.1, Ocak-Mart, Pakistan Büyükelçiliği- Ankara
- Pehlivan, H. (2012). Bosna-Hersek'te Avusturya Zulmü. *Yedikıta Dergisi*, 51
- Rutven, M. ve Nanji, A. (2004). *Historical Atlas of the Islamic World*. New York: Oxford University Press. S:209.
- Selvi, H. (2008). Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu. Kuruluş ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri (5-6 Kasım 2007), Sakarya Üniversitesi Yayın No: 52, (Yayına Hazırlayanlar: Prof. Dr. Mehmet Alpargu, Arş. Gör. M. Bilal Çelik), s: 285-298, Sakarya
- Sur, M. (2012). *Birleşmiş Milletler Örgütünün Gelişimi ve Geleceği. T.C. İstanbul Kültür Üniversitesinde düzenlenen "Uluslararası Hukuku ve Adaleti Yeniden Düşünmek"* (Rethinking International Law and Justice) konulu uluslararası konferans, s: 2535-2550, İstanbul
- Suver, A. (1974). Türk- İran- Pakistan Kalkınma İçin Bölgesel İş Birliği Teşkilatı 10 Yaşında. *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi Dün/Bugün/Yarın*, 13, 77-78.
- Sümer, G. (2014). *Kuzey Afrika Pazarı Araştırması*. Fırat Kalkınma Ajansı.
- Şimşir, B.N. (1998). Pakistan Devletinin Kuruluşu. (AÜSBF) Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, C.XIII, No.4, Aralık, Ankara
- Tekin, M. (2016). *İslam Dünyası'nın Yapısal Sorunları. Günümüz İslam Dünyası'nda Meseleler ve Çözüm Yolları*. Uluslararası Sempozyum, İstanbul.
- Topçu, İ. ve Akılmak Topçu, S. (2017). Adnan Menderes'in Yargılanması ve İdamı. Akademik Bakış Dergisi, Sayı: 61, Mayıs – Haziran, Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi, ISSN:1694-528X İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, Türk Dünyası Kırgız – Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü, Celalabat – Kırgızistan.

- Topsakal, İ. (2016). Türk-İslam Düşüncesinde Büyük Devlet -Ehli Sünnet- ve Muhalefetin Günümüze Yansımaları. Günümüz İslam Dünyası'nda Meseleler ve Çözüm Yolları, Uluslararası Sempozyum, Ed. C. Bayram, M. Tekin, İ. Topsakal, K.Buladı, F. Yaman, D. Uçan, Ss: 829, s: 399-409, İstanbul YAYIN NU: 15,
- Tosun, İ. (2004). *Avustralya'da İslam Din Eğitimi (Türk Çocuklarının Din Eğitimi). III. Din Şurası Tebliğ ve Müzakereleri.* (Ed. M. BULUT). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınlan 642, s: 501-515,
- Tracy M. (2009). 'Mapping The Global Muslim Population' A Report on the Size and Distribution of the World's Muslim Population. The Pew Forum on Religion & Public Life, Pew Research Center, s: 59.
- Ülger, İ. K. (2016). Müslüman Kardeşler Teşkilatının İdeolojisi Ve Mısır Siyaseti Üzerindeki Etkileri. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(2).
- Ünlü, F., Memiş, E., Öztaşkın, O. (2002). Türkiye' nin Öncülük Ettiği Uluslararası Bölgesel İş Birliği Girişimleri. *Özel Sayı, DPT' nin Kuruluşunun Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 93.
- Yıldırım, H. (2017). *İslâm Dünyası'nda Yapısal Sorunların Çözümünde Uluslararası Kuruluşların Rolü.* Yüksek Lisans Tezi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, s:115.
- Yılmaz, E.A. (2015). Güvenlik ve Ekonomik Boyutuyla Nükleer Enerji Tartışmaları: Akkuyu Nükleer Santrali Örneği. *Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, 39(1), 227-245.
- Yörük, Y. (2010). *Asya'daki Güç Mücadelesi ve Pakistan.* Yüksek Lisans Tezi, Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul s: 116,
- Yüzal, S. (2011). Pakistan Ülke Raporu. T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı İhracatı Geliştirme Etüd Merkezi, Şubat, Ankara

İnternet yayınları

- 15temmuz.net, (2019). Başkan Erdoğan'dan Önemli Açıklamalar. <http://www.15-temmuz.net/baskan-erdogan-dan-onemli-aciklamalar/6870/> (Erişim Tarihi: 10.01.2019)
- ADB, (2019). ADB History. Asian Development Bank (ADB), <https://www.adb.org/about/history> (Erişim Tarihi: 02.02.2019)
- ACD, (2019). About Asia Cooperation Dialogue (ACD). <http://www.acd-dialogue.org/about-acd.html> (Erişim Tarihi: 1.02.2019)
- Ahmad, I., (2001). Turkey's role in Afghanistan. Pakistan Observer, http://www.ishtiaqahmad.com/item_display.aspx?listing_id=271&listing_type=1 (Erişim Tarihi: 05.11.2018)
- Afad, (2012). Türkiye - Afganistan - Pakistan Üçlü Zirve Ortak Masa Üstü Tatbikatı Başkanlığımızda İcra Edildi. <https://www.afad.gov.tr/tr/1176/Turkiye-Afganistan-Pakistan-Uclu-Zirve-Ortak-Masa-Ustu-Tatbikati-Baskanligimizda-Icra-Edildi> (Erişim Tarihi: 25.01.2019)
- Akkuyu Nükleer, (2019). Projenin Tarihçesi. <http://www.akkunpp.com/projenin-tarihcesi> (Erişim Tarihi: 18.01.2019)
- Aksoy,G. ve Sevim, T. (2013). Pakistan siyasetinde kim kimdir / DOSYA. Dünya Bülteni - Haber Merkezi, Mayıs. <https://www.dunyabulteni.net/asya/pakistan-siyasetinde-kim-kimdir-dosya-h258134.html> (Erişim Tarihi: 12.12.2018)
- Akyüz, (2015). Kenan Evren. <http://www.hukukihaber.net/kenan-evren-makale,3743.html> (Erişim Tarihi: 23.12.2018)
- Aldemir, T. (2017). İslam Dünyası'nda Güncel Sorunlar & Çözümleri (Açılış Semineri – Turgay Aldemir). 12. Anadolu Buluşmaları Açılış Semineri, <http://www.anadolubulusmalari.org/index.php/2017/08/13/islam-dunyasinda-guncel-sorunlar-cozumleri-acilis-semineri-turgay-aldemir/> (Erişim Tarihi: 20.02.2019)

- Aljazeera, (2013). Kronoloji: Pakistan'ın siyasi geçmişi. 27 Aralık 2013
<http://www.aljazeera.com.tr/kronoloji/kronoloji-pakistanin-siyasi-gecmisi>
(Erişim tarihi: 12.12.2018)
- Aljazeera, (2015). Portre: Kenan Evren. <http://www.aljazeera.com.tr/portre/portre-kenan-evren> (Erişim Tarihi: 23.12.2018)
- Aljazeera. (2014a). Ülke Profili: Suudi Arabistan.
<http://www.aljazeera.com.tr/ulke-profilu/ulke-profilu-suudi-arabistan> (Erişim Tarihi: 22.04.2018)
- Aljazeera, (2014b). Ülke Profili: Mısır. <http://www.aljazeera.com.tr/ulke-profilu/ulke-profilu-misir> Ocak. (Erişim Tarihi: 23.04.2018)
- Aljazeera, (2014c). Ülke Profili: Bosna-Hersek. <http://www.aljazeera.com.tr/ulke-profilu/ulke-profilu-bosna-hersek> (Erişim Tarihi: 15.03.2018)
- Amin, S. M., (2000), Pakistan's Foreign Policy: A Reappraisal. Oxford University Press, London, S. 129-130.
- Anadolu Ajansı, (2011). Zirveden iş birliği kararı çıktı. <https://www.aa.com.tr/tr/arsiv/zirveden-ibirligi-karari-cikti/404313> (Erişim Tarihi: 26.01.2019)
- Anadolu Ajansı, (2012). Engellere rağmen süreç devam edecek. <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/engellere-ragmen-surec-devam-edecek/29920> (Erişim Tarihi: 26.01.2019)
- APP, (2016). Erdogan assures 'highest degree of support' on Kashmir issue. Associated Press of Pakistan, <https://www.app.com.pk/erdogan-assures-highest-degree-of-support-on-kashmir-issue/> (Erişim Tarihi: 07.11.2018)
- Arslan, A. (2016a). Hindistan ve Pakistan'ın Bağımsızlığını Kazanması.
<https://www.stratejikortak.com/2016/02/hindistan-pakistanin-kurulusu.html> 11 Şubat 2016. (Erişim Tarihi: 22.04.2018)
- Arslan, A. (2016b). Nükleer Güç Olarak Hindistan ve Pakistan.
<https://www.stratejikortak.com/2016/05/nukleer-guc-hindistan-pakistan.html> (Erişim Tarihi: 18.01.2019)

- Arslan, R. ve Onuş, S. (2015). Kenan Evren: Hayatı ve mirası. https://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/05/150509_kenan_evren_olum (Erişim Tarihi: 23.12.2018)
- Arvasi, S. A. (2008). ‘Türkler ve İslamiyet’. Harun Yahya Makaleler, <http://harunyahya.org/tr/Makaleler/8400/turkler-ve-islamiyet> (Erişim Tarihi: 21.04.2018)
- Asrar, A. (2001). İki Halk Kahramanı M. Kemal Atatürk ve M. Ali Cinnah. I. Uluslararası Atatürk ve Türk Halk Kültürü Sempozyumu Bildirileri, T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR-78705/iki-halk-kahramani-m-kemal-ataturk-ve-m-ali-cinnah---dr-.html> (Erişim Tarihi: 08.12.2018)
- Atalay, S. (2017). Bizim kaynaklarımız sizin kaynaklarımızdır. Star Gazetesi, <https://www.star.com.tr/yazar/bizim-kaynaklarimiz-sizin-kaynaklarinizdir-yazi-1253690/> (Erişim Tarihi: 07.04.2019)
- Avcı, G. (2018). DESAM'ın Eğitim Raporu: İslam Dünyası Eğitimle Kurtulur. Demokrasi ve Eğitim Stratejik Araştırmalar Merkezi (DESAM) “İslâm Dünyasında Eğitim Konuşmaları” adlı paneli, http://www.yeniasya.com.tr/dizi/desam-in-egitim-raporu-islam-dunyasi-egitimle-kurtulur_482365 (Erişim Tarihi: 20.02.2019)
- Ayaydın, M. (2017). Pakistan’da İslamcı Bir General: Ziya’ul Hak. <https://www.ilimvemedeniyyet.com/pakistanda-bir-islamci-general-ziyaul-hak.html> (Erişim Tarihi: 23.12.2018)
- Bahfen, N. (2015). Deniz Aşırı Bir Ülkede Müslüman Olmak: Avustralya. <http://www.perspektif.eu/2015/01/01/deniz-asiri-bir-ulkede-musluman-olmak-avustralya/> (Erişim Tarihi: 24.04.2018)
- Banu, S. (2009). Eğitim Reformları, Okuryazar Oranının Yükseltilmesi ve Kızların Eğitimi: Bangladeş Örneği. Türk Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi (TASAM), <http://www.tasam.org/tr-TR/Icerik/3917/egitim-reformlari-okuryazar-oraninin-yukseltilmesi-ve-kizlari-n-egitimi-banglades-ornegi> (Erişim Tarihi: 22.04.2018)

- Barış, H. (2017). Denizlerin Stratejik Bölgeleri: Boğazlar Ve Kanallar. Sahipkiran Akademi Yazıları, Uluslararası İlişkiler, 2249
<http://sahipkiran.org/2017/07/27/bogazlar-ve-kanallar/> (Erişim Tarihi: 23.04.2018)
- BBC, (2010). İstanbul'da Afgan zirvesi.
https://www.bbc.com/turkce/haberler/2010/01/100125_turkey_afghan (Erişim Tarihi: 25.01.2019)
- BBC, (2011). Rabbani Suikastı Ortaklaşa Soruşturulacak.
https://www.bbc.com/turkce/haberler/2011/11/111101_afghanistan_pakistan_turkey (Erişim Tarihi: 26.01.2019)
- Bilgen, M. (2012). İslam Birliği, Tarihte İslam Birliği, Osmanlılar Dönemi.
http://www.islambirligi.gen.tr/default.asp?kat_no=246 (Erişim Tarihi: 25.04.2018)
- Böhürler, A. (2007). Çiller: Butto, öldürüleceğini bilerek döndü. Yeni Şafak Gazetesi, Aralık, <https://www.yenisafak.com/dunya/ciller-butto-oldurulecegini-bilerek-dondu-89986> (Erişim Tarihi: 09.12.2018)
- Cumhuriyet Gazetesi, (1981). Evren'in Pakistan Gezisi Bugün Başlıyor. Cumhuriyet Arşivi, 22 Kasım 1981, s: 9
- Cumhuriyet Gazetesi, (1993). Kadın Başbakanların Ankara Randevusu. Cumhuriyet Arşivi, 11 Aralık 1993, s: 1
- Cumhuriyet Gazetesi, (2010). Afganistan'a Yardım Etmek, Dünyaya Yardım Etmektir. Cumhuriyet Gazetesi, 24 Ocak 2010, http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/diger/114612/Afganistan_a_yardim_etmek_dunyaya_yardim_etmektir_.html (Erişim Tarihi: 27.12.2018)
- Çetin, S. (2013). Bangladeş'te Avami Statükonun Gulam Azam Ve İslami Kimlik Tasfiyesi. <http://politikaakademisi.org/2013/01/07/bangladeşte-avami-statukonun-gulam-azam-ve-islami-kimlik-tasfiyesi/> Uluslararası Politika Akademisi. 07 Ocak 2013
- Çimen, A. (2014a). Sadabat Paktı Nedir?. Atatürk Dönemi Dış Politika 1923-1938, Çağdaş Türk Ve Dünya Tarihi, <http://www.sessiztarih.net/2014/02/sadabat-pakti-nedir.html> (Erişim Tarihi: 1.05.2018)

- Çimen, A. (2014b). Bağdat Paktı (CENTO) Nedir?. Çağdaş Türk Ve Dünya Tarihi, <http://www.sessiztarih.net/2014/06/bagdat-pakti-cento-nedir.html> (Erişim Tarihi: 1.05.2018)
- Dawn., (2001). Pakistan-Turkey unanimity. DAWN - Editorial; 28 Ekim 2001, <https://www.dawn.com/news/1062211> (Erişim Tarihi: 05.11.2018)
- Dawn., (2003). Cooperation with Turkey DAWN - Editorial; 19 Haziran 2003, <https://www.dawn.com/news/1064680> (Erişim Tarihi: 06.11.2018)
- Dawn., (2005). Turkey offers \$150m relief. <https://www.dawn.com/news/162218/turkey-offers-150m-relife> (Erişim Tarihi: 06.11.2018)
- Dawn., (2009). Turkey`s help for Azad Kashmir to continue: Erdogan. <https://www.dawn.com/news/847751> (Erişim Tarihi: 06.11.2018)
- Dayday, N. (2007). Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı (UAEA). Türk Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi (TASAM), Stratejik Araştırmalar Dergisi, Stratejik Öngörü, S: 10 <http://www.stratejikonogoru.org/pdf/atomenerjisiajansi.pdf> (Erişim Tarihi: 01.02.2019)
- Deik, (2013). Türk–Azerbaycan İş Konseyi, Azerbaycan Ülke Bülteni. Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu (DEİK), <https://www.deik.org.tr/uploads/azerbaycan-nisan-2013.pdf> (Erişim Tarihi: 22.04.2018)
- Deik, (2014). Türk – Endonezya İş Konseyi Endonezya Ülke Bülteni. Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu. (DEİK), <https://www.deik.org.tr/uploads/endonezya-ulke-bulteni-2014.pdf> (Erişim Tarihi: 22.04.2018)
- Deik, (2015). Pakistan`da Özel Türk Ekonomi Bölgesi Kurulacak. Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu (DEİK). <https://www.deik.org.tr/basin-aciklamalari-pakistan-da-ozel-turk-ekonomi-bolgesi-kurulacak> (Erişim Tarihi: 07.01.2019)
- Demir, C. (2016). Türkiye-Afganistan-Pakistan Üçlü Zirvesi. Güney Asya Stratejik Araştırma Merkezi (GASAM), <https://gasam.org.tr/turkiye-afganistan-pakistan-uclu-zirvesi/> (Erişim Tarihi: 25.01.2019)
- Developing8, (2018), D-8 Resmi Web Sitesi, <http://www.developing8.org/About.aspx> (Erişim Tarihi: 10.04.2018)

- DİB, (2007). Üçlü Ortak Çalışma Grubu'nun İlk Toplantısı hk., 7 Temmuz 2007. http://www.mfa.gov.tr/uclu-ortak-calisma-grubu-nun-ilk-toplantisi-hk_-7-temmuz-2007-.tr.mfa (Erişim Tarihi: 27.12.2018)
- DİB, (2008). Afganistan, Pakistan ve Türkiye Cumhurbaşkanları arasında gerçekleştirilen 2. üçlü zirve sonucunda kabul edilen ortak açıklama. http://www.mfa.gov.tr/afganistan_pakistan-ve-turkiye-cumhurbaskanlari-arasinda-gerceklestirilen-2_-uclu-zirve-sonucunda-kabul-edilen-ortak-aciklama.tr.mfa (Erişim Tarihi: 27.12.2018)
- DİB, (2010). No: 287, 20 Aralık 2010, Türkiye-Afganistan-Pakistan Üçlü Zirve Süreci'nin Beşinci Toplantısı Hk. http://www.mfa.gov.tr/no_-287_-20-aralik-2010_-turkiye-afganistan-pakistan-uclu-zirve-sureci_nin-besinci-toplantisi-hk_.tr.mfa (Erişim Tarihi: 27.12.2018)
- DİB, (2014). Afganistan İslam Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı ve Pakistan İslam Cumhuriyeti Başbakanı'nın Sekizinci Üçlü Zirvesi Sonucunda Kabul Edilen Ortak Bildiri. http://www.mfa.gov.tr/afganistan-islam-cumhuriyeti-cumhurbaskani_-turkiye-cumhuriyeti-cumhurbaskani-ve-pakistan-islam-cumhuriyeti-basbakani_nin-sekizi.tr.mfa (Erişim Tarihi: 25.01.2019)
- DİB, (2018a). Suudi Arabistan'ın Siyasi Görünümü. T. C. Dış İşleri Bakanlığı Resmi Web Sitesi, <http://www.mfa.gov.tr/suudi-arabistan-siyasi-gorunumu.tr.mfa> (Erişim Tarihi: 22.04.2018)
- DİB, (2018b). Pakistan'ın Siyasi Görünümü. T. C. Dış İşleri Bakanlığı Resmi Web Sitesi, <http://www.mfa.gov.tr/pakistan-siyasi-gorunumu.tr.mfa> (Erişim Tarihi: 22.04.2018)
- DİB, (2018c). İslam İş Birliği Teşkilatı (İİT). T.C. Dışişleri Bakanlığı Resmi Web Sitesi, <http://www.mfa.gov.tr/islam-isbirligi-teskilati.tr.mfa> (Erişim Tarihi: 10.04.2018)
- DİB, (2018d). Ekonomik İş Birliği Teşkilatı (EİT). T.C. Dışişleri Bakanlığı Resmi Web Sitesi. http://www.mfa.gov.tr/ekonomik-isbirligi-teskilati-eit_.tr.mfa (Erişim Tarihi: 10.04.2018)

- DİB, (2018e). Arap Devletleri Ligi (AL). T.C. Dışışleri Bakanlığı Resmi Web Sitesi. <http://www.mfa.gov.tr/arap-ligi.tr.mfa> (Erişim Tarihi: 11.04.2018)
- DİB, (2018f). Afrika Birliği (AfB). T.C. Dışışleri Bakanlığı Resmi Web Sitesi. <http://www.mfa.gov.tr/afrika-birligi.tr.mfa> (Erişim Tarihi: 11.04.2018)
- DİB, (2018g). Körfez Arap Ülkeleri İş Birliği Konseyi (KİK). T.C. Dışışleri Bakanlığı Resmi Web Sitesi. <http://www.mfa.gov.tr/korfez-arap-ulkeleri-isbirligi-konseyi.tr.mfa> (Erişim Tarihi: 11.04.2018)
- DİB, (2018h). Mağrip Arap Birliği (MAB). T.C. Dışışleri Bakanlığı Resmi Web Sitesi. <http://www.mfa.gov.tr/magrip-arap-birligi.tr.mfa> (Erişim Tarihi: 11.04.2018)
- DİB, (2018i). Güney Asya Bölgesel İş Birliği Örgütü (SAARC). T.C. Dışışleri Bakanlığı Resmi Web Sitesi, <http://www.mfa.gov.tr/guney-asya-bolgesel-isbirligi-orgutu.tr.mfa> (Erişim Tarihi: 12.04.2018)
- DİB, (2018j). Güneydoğu Asya Ülkeleri Birliği (ASEAN). T.C. Dışışleri Bakanlığı Resmi Web Sitesi. <http://www.mfa.gov.tr/guneydogu-asya-ulkeleri-birligi.tr.mfa> (Erişim Tarihi: 12.04.2018)
- DİB, (2018k). No:348, 28 Aralık 2018, Pakistan Yüksek Mahkemesinin FETÖ'nün Terör Örgütü Olarak İlan Edilmesini ve İltisaklı Okulların Türkiye Maarif Vakfı'na Devrini Öngören Kararı Hk. http://www.mfa.gov.tr/no_-348_-pakistan-yuksekmahkemesi-nin-feto-nun-terror-orgutu-olarak-ilan-edilmesi-hk.tr.mfa (Erişim Tarihi: 05.12.2018)
- DİB, (2019a). Ülke Künyesi. <http://www.mfa.gov.tr/pakistan-kunyesi.tr.mfa> (Erişim Tarihi: 15.01 2019)
- DİB, (2019b). Asya İş Birliği Diyalogu (AİD). <http://www.mfa.gov.tr/aid.tr.mfa> (Erişim Tarihi: 1.02.2019)
- DİB, (2019c). Asya'da İş Birliği ve Güven Artırıcı Önlemler Konferansı (AİGK). <http://www.mfa.gov.tr/asyada-isbirligi-ve-guven-arttirici-onlemler-konferansi.tr.mfa> (Erişim Tarihi: 1.02.2019)
- DİB, (2019d). Türkiye - Pakistan Siyasi İlişkileri. <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-pakistan-siyasi-iliskileri.tr.mfa> (Erişim Tarihi: 03.01.2019)

- Dünya Atlası, (2018). ICAO (Uluslararası Sivil Havacılık Örgütü) Nedir, Ne İşe Yarar?.
<https://www.dunyaatlası.com/icao-uluslararası-sivil-havacılık-orgutu-nedir-ne-ise-yarar/> (Erişim Tarihi: 02.02.2019)
- Dünyabülteni, (2012). Nükleer Pakistan'ın geleceği.
<https://www.dunyabulteni.net/nukleer-pakistanin-gelecegi-makale,17147.html>
(Erişim Tarihi: 18.01.2019)
- Dünyabülteni, (2015). Amerika'daki Müslümanların tarihi acılarıyla dolu.
<http://www.dunyabulteni.net/genel/339625/amerikadaki-muslimanlarin-tarihi-acilarla-dolu> (Erişim Tarihi: 15.03.2018)
- Dünyabülteni, (2018). Pakistan'la savunma sanayi iş birliği artacak.
<https://www.dunyabulteni.net/asya/pakistan-la-savunma-sanayi-isbirligi-artacak-h430268.html> (Erişim Tarihi: 01.01.2019)
- Dünya.com, (2008). Türkiye, Pakistan, Afganistan üçlü zirvesi yapıldı.
<https://www.dunya.com/gundem/turkiye-pakistan-afganistan-uclu-zirvesi-yapildi-haberi-59074> (Erişim Tarihi: 27.12.2018)
- Eden, M. (2015). Uluslararası Atom Enerjisi Kurumu Ne zaman Kuruldu?.
<https://kimkurdu.com/iaea-uaek/> (Erişim Tarihi: 01.02.2019)
- Ekodialog, (2019). Dünya Ticaret Örgütü (World Trade Organization-WTO).
<http://www.ekodialog.com/ekonomi-kurumlari/dunya-ticaret-orgutu-dto.html>
(Erişim Tarihi: 1.02.2019)
- Ekşi, M. (2009). Türkiye'nin Afganistan'da Artan Rolü. Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı (SETA), <https://www.setav.org/turkiyenin-afganistanda-artan-rolu/> (Erişim Tarihi: 27.12.2018)
- Enerji Enstitüsü, (2014). Pakistan Enerji Krizini 3 Yeni Nükleer Santral Kurarak Aşmayı Planlıyor. <https://enerjiinstitutusu.org/2014/03/13/pakistan-enerji-krizini-3-yeni-nukleer-santral-kurarak-asmayi-planliyor/> (Erişim Tarihi: 18.01.2019)
- Engin, A. (2010). Ziya Ül Hak Anayasası mı dediniz?. <http://t24.com.tr/yazarlar/aydin-engin/ziya-ul-hak-anayasasi-mi-dediniz,1844> (Erişim Tarihi: 23.12.2018)

- Erciyes, Ç. (2014). Kısaca Uluslararası Sivil Havacılık Örgütü – ICAO Hakkında. <https://cagatayerciyes.wordpress.com/2014/10/27/kisaca-uluslararasi-sivil-havacilik-orgutu-icao-hakkinda/> (Erişim Tarihi: 02.02.2019)
- Eskier, U. (2017). Birleşmiş Milletler (BM) Nedir? (Kuruluşu, Amacı, Yapısı). <https://www.makaleler.com/birlesmis-milletler-nedir> (Erişim Tarihi: 1.02.2019)
- Essay UK., (2017). Pakistan - Turkey Relations In A Historical Perspective. Retrieved from, <https://www.essay.uk.com/free-essays/history/pakistan-turkey-relations.php> (Erişim Tarihi: 05.11.2018)
- Güven, A. (2018). Pakistan Siyasi Geçmişi -2. İlim ve Medeniyet Topluluğu, Mart, İstanbul. <https://www.ilimvemedenyet.com/pakistan-siyasi-gecmisi-2.html> (Erişim Tarihi: 12.12.2018)
- GTHB, (2018). D-8 Nedir?. T.C. Gıda Tarım Ve Hayvancılık Bakanlığı Resmi Web Sitesi. <https://www.tarim.gov.tr/ABDGM/Belgeler/Arsiv/D-8%20nedir%20yeni.pdf> (Erişim Tarihi: 10.04.2018)
- Gündoğdu, A. ve Güler, C. (2017). Kazakistan'ın Bağımsızlığının Tanınma Süreci Ve Türk Kamuoyundaki Yankıları. <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/2168/22450.pdf> TAD, C. 36/ S.61, s.75-93
- Haber7.com, (2010). Türkiye-Afganistan-Pakistan 3'lü zirvesi. <http://www.haber7.com/siyaset/haber/670959-turkiye-afganistan-pakistan-3lu-zirvesi> (Erişim Tarihi: 25.01.2019)
- Haber7. Com, (2017). Cumhurbaşkanı Erdoğan Pakistan'da. <http://www.haber7.com/foto-galeri/44215-cumhurbaskani-erdogan-pakistanda> (Erişim Tarihi: 10.01.2019)
- Haber365.com, (2019). Pakistan Başbakanı İmran Han Türkiye Ziyaretinde. <https://www.haber365.com.tr/dunya-haberleri/pakistan-basbakani-imran-han-turkiye-ziyaretinde-h109023.html> (Erişim Tarihi: 10.01.2019)
- Haberler.com, (2010). Üçlü Zirveden Ortak Bildiri. <https://www.haberler.com/uclu-zirveden-ortak-bildiri-haberi/> (Erişim Tarihi: 26.01.2019)

- Haberler.com, (2016). Türkiye'den Pakistan'a Dev Askeri Gemi İhracatı. <https://www.haberler.com/turkiye-den-pakistan-a-dev-askeri-gemi-ihracati-8712775-haberi/> (Erişim Tarihi: 01.01.2019)
- Habertürk.com, (2019). Pakistan Başbakanı İmran Khan Mevlana Müzesi'ni Ziyaret Etti. <https://www.haberturk.com/konya-haberleri/65824195-pakistan-basbakani-imran-khan-mevlana-muzesini-ziyaret-etti> (Erişim Tarihi: 10.01.2019)
- Habervaktim.com, (2009). Türkiye- Pakistan- Afganistan zirvesi sona erdi. <https://www.habervaktim.com/haber/65681/turkiye-pakistan-afganistan-zirvesi-sona-erdi.html> (Erişim Tarihi: 25.01.2019)
- Hezarfendergi, (2014). Uluslararası Sivil Havacılık Örgütü (International Civil Aviation Organization-ICAO). <https://www.hezarfendergi.com/2014/11/13/uluslararasi-sivil-havacilik-orgutu-international-civil-aviation-organization-icao/> (Erişim Tarihi: 02.02.2019)
- Hindustan Times., (2016). Events in Kashmir 'hurt our conscience': Erdogan. <https://www.hindustantimes.com/world-news/events-in-kashmir-hurt-our-conscience-erdogan/story-xllqTgbUnvTatC1vCt3XXM.html> (Erişim Tarihi: 07.11.2018)
- Husain, S. S., (1992). Bangladeş. <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c05/c050349.pdf> TDV. Cilt: 5 S: 442-447. (Erişim Tarihi: 22,04,2018)
- Hürriyet Gazetesi, (2009a). Türkiye-Afganistan-Pakistan zirvesi yapıldı. Hürriyet Gazetesi, 1 Ocak 2009, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/turkiye-afganistan-pakistan-zirvesi-yapildi-11342131> (Erişim Tarihi: 25.01.2019)
- Hürriyet Gazetesi, (2009b). Org. Başbuğ'dan kritik mayın sorusu. <http://www.hurriyet.com.tr/dunya/org-basbugdan-kritik-mayin-sorusu-11802128> (Erişim Tarihi: 08.02.2019)
- Hürriyet Gazetesi, (2012). Üçlü Zirve Toplantısı Ankara'da. Hürriyet Gazetesi, 12 Aralık 2012, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/uclu-zirve-toplantisi-ankarada-22138116> (Erişim Tarihi: 26.01.2019)

- IAEA, (2019). History. International Atomic Energy Agency (IAEA), <https://www.iaea.org/about/overview/history> (Erişim Tarihi: 01.02.2019)
- İDSB, (2018a). İslam Dünyası STK'ları Birliği resmi internet sitesi, <http://www.idsb.org/About> (Erişim Tarihi: 04.04.2018)
- İDSB, (2018b). İslam Dünyası STK'ları Birliği resmi internet sitesi, <http://www.idsb.org/Regulations> (Erişim Tarihi: 04.04.2018)
- İHH, (2009). Balkanlarda Misyonerlik Kurumu. İnsan Hak ve Hürriyetleri İnsani Yardım Vakfı <https://www.ihh.org.tr/haber/balkanlarda-misyonerlik-kurumu-737> (Erişim Tarihi: 24.04.2018)
- İİT, (2018a). İİT Resmi Web Sitesi, https://www.oic-oci.org/page/?p_id=52&p_ref=26&lan=en (Erişim Tarihi: 10.04.2018)
- İİT, (2018b). İİT Resmi Web Sitesi, https://www.oic-oci.org/page/?p_id=53&p_ref=27&lan=en (Erişim Tarihi: 10.04.2018)
- İİT, (2018c). İİT Resmi Web Sitesi, <https://www.oic-iphrc.org/en/about> (Erişim Tarihi: 10.04.2018)
- İİT, (2018d). İİT Resmi Web Sitesi, https://www.oic-oci.org/page/?p_id=64&p_ref=33&lan=en (Erişim Tarihi: 10.04.2018)
- İİT, (2018e). İİT Resmi Web Sitesi, https://www.oic-oci.org/page/?p_id=66&p_ref=35&lan=en (Erişim Tarihi: 10.04.2018)
- İktibasdergisi, (2019). Türkiye-Pakistan İlişkileri. <http://iktibasdergisi.com/2019/01/03/turkiye-pakistan-iliskileri/> (Erişim Tarihi: 07.01.2019)
- İlgazetesi.com, (2009). Türkiye-Pakistan-Afganistan  çl  zirvesi Kaynak: Türkiye-Pakistan-Afganistan  çl  zirvesi. <http://www.ilgazetesi.com.tr/turkiye-pakistan-afganistan-uclu-zirvesi-39352h.htm> (Erişim Tarihi: 25.01.2019)
- İslambirliği.gen, (2019). İslam Dünyası'nın Genel Durumu. http://www.islambirliği.gen.tr/default.asp?kat_no=12 (Erişim Tarihi: 20.03.2019)

- İslamveihsan (2016). Afrika'da İslam'ın Yayılışı Nasıl Oldu? <http://www.islamveihsan.com/afrikada-islam-in-yayilisi-nasil-oldu.html> (Erişim Tarihi: 24.04.2018)
- İstikbal, C. (2012). IMO Nedir, Ne Yapar, Nasıl Çalışır?. <http://www.denizhaber.com/imo-nedir-ne-yapar-nasil-calisir-makale,100756.html> (Erişim Tarihi: 02.02.2019)
- Karaağaçlı, A. (2011). Pakistan-Hindistan İlişkileri ve Keşmir Meselesi. Bilge Adamlar Stratejik Araştırma Merkezi (BİLGESAM), Aralık, <http://www.bilgesam.org/incele/80/-pakistan-hindistan-iliskileri-ve-kesmir-meselesi/#.WtxjW6FO00> (Erişim Tarihi: 22.04.2018)
- Karadağ, M. F. (2017). Nükleer Silahlar ve Türkiye. <https://www.stratejikortak.com/2017/01/nukleer-silahlar-ve-turkiye.html> (Erişim Tarihi: 18.01.2019)
- Keyvan, Ö.Z. (2017). Bir Kuşak Bir Yol Girişimi Çerçevesinde Türkiye-Çin İlişkileri. Ankara Kriz ve Siyaset Araştırmaları Merkezi (ANKASAM), <https://ankasam.org/bir-kusak-bir-yol-girisimi-cercevesinde-turkiye-cin-iliskileri/> (Erişim Tarihi: 04.04.2019)
- Kıbrıs Manşet, (2012). Türkiye-Pakistan-Afganistan Üçlü Zirvesi. <https://www.kibrismanset.com/guncel/turkiye-pakistan-afganistan-uclu-zirvesi-h23304.html> (Erişim Tarihi: 26.01.2019)
- Konca, K. A. (2012). Kazakistan Ülke Raporu. http://atam.gov.tr/wp-content/uploads/Kazakistan_Ulke_Raporu_2013-4.pdf Aralık. Ankara
- Konya Ticaret Odası, (2017). Pakistan Cumhuriyeti Ülke Raporu. Dış Ticaret Müdürlüğü, <http://www.kto.org.tr/d/file/pakistan-ulke-raporu-2017.pdf> , Şubat, Konya (Erişim Tarihi: 07.01.2019)
- Kosgeb, (2013). Asya'da İş Birliği ve Güven Artırıcı Önlemler Konferansı (CICA/AİGK) 3. KOBİ İş Forumu. <https://www.kosgeb.gov.tr/site/tr/genel/detay/834/asyada-isbirligi-ve-guven-artirici-onlemler-konferansi-cicaaigk-3-kobi-is-forumu> (Erişim Tarihi: 1.02.2019)

- Kültür ve Turizm Bakanlığı, (2019). Dünya Ticaret Örgütü (WTO). T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Telif Hakları Genel Müdürlüğü, <http://www.telifhaklari.gov.tr/Dunya-Ticaret-Orgutu-WTO> (Erişim Tarihi: 1.02.2019)
- Mepanews, (2018). Kenan Evren. <https://www.mepanews.com/kenan-evren-19335h.htm> (Erişim Tarihi: 23.12.2018)
- Milliyet Gazetesi, (1955a). Bayar Bugün Pakistan'a Gidiyor. Milliyet Gazete Arşivi, 13 Şubat 1955, s:1
- Milliyet Gazetesi, (1955b). Bayar'ın Karaçi'de Yaptığı Ziyaretler. Milliyet Gazete Arşivi, 20 Şubat 1955, s: 1-7
- Milliyet Gazetesi, (1970). Türk- Pakistan Görüşmeleri Sona Erdi. Milliyet Gazete Arşivi, 2 Mayıs 1970, s: 1
- Milliyet Gazetesi, (1989). Politikada Dini Kullanana Karşıyız. Milliyet Gazete Arşivi, 28 Mayıs 1981, s: 1-9
- Milliyet Gazetesi, (2007). Teröre karşı Ankara Anlaşması. Milliyet Gazete Arşivi, 01 Mayıs 2007, s: 15
- Muhaz.org, (2017). Türkiye-Pakistan Ticari ve Ekonomik İlişkileri. <http://muhaz.org/turkiye-pakistan-ticari-ve-ekonomik-iliskileri.html> (Erişim Tarihi: 07.01.2019)
- Mustafa, A. (2016). Suriye ve Bölgenin Geleceği. İslam Dünyası'nın Temel Sorunları 2016 Sempozyumu, 11. Anadolu Buluşmaları'nın 2. Oturumu, <http://www.anadolubulusmalari.org/index.php/2016/08/24/2-oturum-suriye-ve-bolgenin-gelecegi/> (Erişim Tarihi: 20.02.2019)
- Nazal, N.,Karataş, A., Çalışkan, D. (2017). Arap Halklarının Mücadele Tarihinden: Cezayirli Cemile. <https://www.evrensel.net/haber/313333/arap-halklarinin-mucadele-tarihinden-cezayirli-cemile> (Erişim Tarihi: 23,04,2018)
- Nuri, M. H. (2013). SAARC: Güney Asya'da Beklentiler ve Sorunlar. Türk Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi (TASAM), Aralık. http://www.tasam.org/tr-TR/Icerik/25741/saarc_guney_asyada_beklentiler_ve_sorunlar (Erişim Tarihi: 12.04.2018)
- Nükleer Akademi, (2019). Sinop Projesi. <http://nukleerakademi.org/nukleer-santral-projeleri/sinop-projesi/> (Erişim Tarihi: 11.02.2019)

- OAPEC, (2018). Organization of Arab Petroleum Exporting Countries (OAPEC) Resmi Web Sitesi. <http://www.oapecorg.org/Home/About-Us/Organizational-Structure#> (Erişim Tarihi: 11.04.2018)
- Özay, M. (2011). Batavya'dan Cakarta'ya: Endonezya Tarihi. Dünya Bülteni /Malezya, <http://www.dunyabulteni.net/tarih-dosyasi/154438/batavyadan-cakartaya-endonezya-tarihi> (Erişim Tarihi: 22.04.2018)
- Özlu U. S. (2018). 100. Yılında Azerbaycan İstiklali Ve İstiklal Beyannamesi. Uluslararası Politika Akademisi. <http://politikaakademisi.org/2018/04/03/100-yilinda-azerbaycan-istiklali-ve-istiklal-beyannamesi/> (Erişim Tarihi: 22.04.2018)
- Öztoşun, F. (2018). Pakistan'ın Türkiye'yi ÇİNPEK Projesine Daveti. <https://tr.trend.az/other/commentary/2986923.html> (Erişim Tarihi: 26.12.2018)
- Öztürk, K. (2017). Yeni Dünya Düzeni ve Medya. . İslam Dünyası'nda Güncel Sorunlar ve Çözümleri, 2017 Sempozyumu, 12. Anadolu Buluşmaları'nın VII. Oturumu, <http://www.anadolubulusmalari.org/index.php/2017/08/18/vii-oturum-cagdas-islami-hareketlerin-imkan-ve-sorunlari/> (Erişim Tarihi: 20.02.2019)
- Öztürk, N. (2007). Pakistan'ın Temel Ekonomik Göstergeleri ve Türkiye- Pakistan Dış Ticareti. İzmir Ticaret Odası Yayınları, Dış Ekonomik İlişkiler Müdürlüğü, İzmir, http://www.izto.org.tr/portals/0/iztogenel/dokumanlar/pakistan_rapor_4-17-2012%2010-47-01%20am.pdf (Erişim Tarihi: 07.01.2019)
- Pakistan Today., (2011). Punjab govt sends tents to Turkey earthquake victims. <https://www.pakistantoday.com.pk/2011/10/30/punjab-govt-sends-tents-to-turkey-earthquake-victims/> (Erişim Tarihi: 06.11.2018)
- Parstoday.com, (2017). Türkiye ve Pakistan arasında askeri iş birliği artıyor. http://parstoday.com/tr/news/turkey-i70772-turkiye_ve_pakistan_arasinda_askeri_isbirligi_artiyor (Erişim Tarihi: 01.01.2019)
- Partal, H. B. (2017). Türkiye'de Özal Dönemi İç ve Dış Politika (1983-1991). http://www.academia.edu/32476464/Türkiyede_Özal_Dönemi_İç_ve_Dış_Politik_a_1983-1993_Nisan_2017_-_İstanbul (Erişim Tarihi: 05.12.2018)
- Petroleum, (2018). <http://www.petroleum.gov.eg/en/InternationalAffairs/LocalOrganizations/OAPEC/Pages/OrganizationofArabPetroleumExportingCountries.aspx> (Erişim Tarihi: 11.04.2018)

- Polatlı, A. (2016). Türklerin İslamiyet'i Kabulü. <https://www.makaleler.com/turklerin-islamiyeti-kabulu> (Erişim Tarihi: 06.12.2018)
- Posta, (2019). Son Dakika! Erdoğan'dan ve İmran Khan'dan Ortak Açıklama. <https://www.posta.com.tr/son-dakika-erdogandan-ve-imran-khandan-ortak-aciklama-2079794> (Erişim Tarihi: 10.01.2019)
- Prusher I. R., (2002). A Turkish Path For Pakistan? The Christian Science Monitor, Islamabad, Pakistan, <https://www.csmonitor.com/2002/0124/p01s04-wosc.html> (Erişim Tarihi: 05.11.2018)
- Reddaway, D. (2010). Afganistan'daki Rolünüz Çok Önemli. Hürriyet Gazetesi, 26 Ocak 2010, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/afganistan-daki-rolunuz-cok-onemli-13587203> (Erişim Tarihi: 26.01.2019)
- Resmi Gazete, (1954). Türkiye ile Pakistan arasında akdedilen Dostane İş Birliği Antlaşmasının tasdikına dair Kanun. 8730 Sayılı Resmî Gazete, Karar Sayısı: 6416, <http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/8730.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/8730.pdf> (Erişim Tarihi: 26.11.2018)
- Resmi Gazete, (1986). Türkiye-Pakistan Ekonomik ve Teknik iş birliği Bakanlıklar arası Komisyonu Altıncı Toplantı Protokolü'nün onaylanması. 19124 Sayılı Resmî Gazete, Karar Sayısı: 86/10620, <http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/19124.pdf> (Erişim Tarihi: 26.12.2018)
- Resmi Gazete, (1988). Türkiye Cumhuriyeti ile Pakistan İslam Cumhuriyeti Arasında Gelir Üzerinden Alınan Vergilerde Çift e Vergilendirmeyi Önleme ve Vergi Kaçakçılığına Engel Olma Anlaşması. 19911 Sayılı Resmî Gazete, Karar Sayısı: 88/13129, <http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/19911.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/19911.pdf>
- Resmi Gazete, (2001). Pakistan ile Türkiye Dışişleri Bakanlıkları Arasında Siyasî İstişare Mekanizması Kurulmasına İlişkin Mutabakat Muhtırasının Onaylanmasına Dair Karar <http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2001/02/20010228.htm&main=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2001/02/20010228.htm> (Erişim Tarihi: 10.12.2018)

Resmi Gazete, (2006). Türkiye-Pakistan Turizm Karma Komisyonu III.Dönem Toplantısı Protokolü. 26376 Sayılı Resmî Gazete, Karar Sayısı: 2006/11287, <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2006/12/20061214-4.htm> (Erişim Tarihi: 26.12.2018)

Resmi Gazete, (2007a). Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Pakistan İslam Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Teknik ve Bilimsel İş Birliğine İlişkin Anlaşmanın Uygulama Protokolü. 26404 Sayılı Resmî Gazete, Karar Sayısı: 2006/11509, <http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2007/01/20070115-1.htm/20070115.htm&main=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2007/01/20070115-1.htm> (Erişim Tarihi: 26.12.2018)

Resmi Gazete, (2007b). Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ve Pakistan İslam Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Uluslararası Karayolu Taşımacılığı Anlaşması'nın onaylanması. 26501 Sayılı Resmî Gazete, Karar Sayısı: 2007/11949, <http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2007/04/20070422.htm&main=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2007/04/20070422.htm> (Erişim Tarihi: 26.12.2018)

Resmi Gazete, (2017a). Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Pakistan İslam Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Kültür Merkezlerinin Kuruluşu, İşleyişi ve Faaliyetleri Hakkında Anlaşmanın Onaylanmasının Uygun Bulduğuna Dair Kanun. 30027 Sayılı Resmî Gazete, Kanun No. 6942, <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2017/04/20170403-3.htm> (Erişim Tarihi: 26.12.2018)

Resmi Gazete, (2017b). Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ve Pakistan İslam Cumhuriyeti Hükümeti Arasındaki T-37 Yedek Parçaları ve Teçhizatının Hibesi Anlaşması. Karar Sayısı : 2017/10110, <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2017/05/20170512M1-1.pdf> (Erişim Tarihi: 01.01.2019)

- Resmi Gazete, (2017c). Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ve Pakistan İslam Cumhuriyeti Hükümeti Arasında, Serbest Ticaret Alanı Tesis Eden Çerçeve Anlaşması. 30140 Sayılı Resmî Gazete, Kanun No. 2017/10434 <http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2017/07/20170731m1.htm&main=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2017/07/20170731m1.htm> (Erişim Tarihi: 05.01.2019)
- Sabah Gazetesi, (2010). Afganistan'ı Sahiplendik. Sabah Gazetesi, 26 Ocak 2010, https://www.sabah.com.tr/dunya/2010/01/26/afganistani_sahiplendik (Erişim Tarihi: 26.01.2019)
- Sabah Gazetesi, (2015). 2050'de ülkelerin nüfusu kaç olacak?. Sabah Gazetesi, 27.07.2015, <https://www.sabah.com.tr/galeri/dunya/2050de-ulkelerin-nufusu-kac-olacak> (Erişim Tarihi: 26.03.2019)
- Sabah Gazetesi, (2018). Şu an 80 milyon! İşte Türkiye'nin 2050 yılındaki nüfusu. Sabah Gazetesi, 03.10.2018, <https://www.sabah.com.tr/galeri/yasam/suan-80-milyon-iste-turkiyenin-2050-yilindaki-nufusu> (Erişim Tarihi: 26.03.2019)
- Sadecehaber.com, (2018). Recep Tayyip Erdoğan 16 yılda tam 13 seçim kazandı. <https://www.sadecehaber.com/gundem/recep-tayyip-erdogan-16-yilda-tam-13-secim-kazandi.html> (Erişim Tarihi: 05.12.2018)
- Sahipkiran, (2016). Suudi Arabistan Krallığı Tarihi Ve Suudi Hanedanlığı. <http://sahipkiran.org/2016/03/08/suudi-arabistan/> (Erişim Tarihi: 22.04.2018)
- Saltık, E. (2014). Osmanlı'nın Son Kilidi Çanakkale. S: 259-278. http://www.academia.edu/31920513/Anzak_Komplosu (Erişim Tarihi: 16.03.2018)
- Shahabı, S. (2007). 'Ekonomik İş Birliği Örgütü (ECO)'. (Çev. Emre Yıldırım), Nisan. http://www.tasam.org/tr-TR/Icerik/3403/ekonomik_isbirligi_orgutu_eco (Erişim Tarihi: 10.04.2018)
- Sözcü.com, (2017). Son Dakika: Emine Erdoğan, Pakistan'da Kadını Güçlendirme Programı Toplantısı'na katıldı. <https://www.sozcu.com.tr/2017/gundem/son-dakika-haberi/emine-erdogan-pakistanda-kadini-guclendirme-programi-toplantisina-katildi-1707866/> (Erişim Tarihi: 10.01.2019)

- STM, (2016). STM'nin Gururu Pakistan'da Denize İndi. <https://www.stm.com.tr/tr/haberler/duyurular/stmnin-gururu-pakistanda-denize-indi> (Erişim Tarihi: 01.01.2019)
- Stratejik Ortak, (2015). Pakistan'ın Nükleer Silah Hikayesi. <https://www.stratejikortak.com/2015/10/pakistann-nukleer-silah-hikayesi.html> (Erişim Tarihi: 18.01.2019)
- Suiçmez, M. N. (2017). Bilinmeyen İstihbarat Gücü “Pakistan İstihbaratı”. <https://www.stratejikortak.com/2017/06/pakistan-istihbarati.html> (Erişim Tarihi: 01.01.2019)
- Şensoy, S. (2007), Pakistan, Butto, Şerif, Müşerref Yanlış Stratejinin İflası (Dost Acı Söyler). Türk Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi (TASAM), Aralık, http://www.tasam.org/tr-TR/Icerik/748/pakistan_butto_serif_muserref_yanlis_stratejinin_iflasi_dost_aci_soyler (Erişim Tarihi: 14.12.2018)
- Tan, H.S. (2018). Yüz yıllık ailenin ilk idamı: Zülfikar Ali Butto. <https://www.gzt.com/mecra/yuz-yillik-ailenin-ilk-idami-zulfikar-ali-butto-3137235> (Erişim Tarihi: 11.12.2018)
- Tanrıverdi, A. (2016). İslâm Dünyası İç Sorunlarını Kendi Gücüne Dayanarak Çözebilir. Adaleti Savunanlar Stratejik Araştırmalar Merkezi Derneği (ASSAM), <http://www.assam.org.tr/konular/ortaklik-mevzuati/islam-dunyasi-ic-sorunlarini-kendi-gucune-dayanarak-cozebilir-8-nisan-2016.html> (Erişim Tarihi: 21.04.2018)
- Tarihbilimi, (2015). İslam Dünyası'ndaki Siyasi ve İktisadi Gelişmeler. <https://www.tarihbilimi.gen.tr/makale/islam-dunyasindaki-siyasi-ve-iktisadi-gelismeler/> (Erişim Tarihi: 20.02.2019)
- Tasam, (2018). Türkiye - İran - Pakistan Konferansı 2018 Sonuç Raporu. Türk Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi (TASAM), http://www.tasam.org/tr-TR/Icerik/50227/turkiye - iran - pakistan_konferansi_2018_sonuc_raporu (Erişim Tarihi: 10. 04 2018)

- Taşgın, Cihan (2015). Cezayir Tarihi Ve Dış Politika. <http://ife.org.tr/wp-content/uploads/2015/01/Cezayir-Tarihi-ve-D%C4%B1%C5%9F-Politika.pdf>
İstanbul Fikir Enstitüsü Yayınları. Ocak.
- TBMM, (1954a). Türkiye ile Pakistan arasında Kültür Anlaşması'nın tasdiki hakkında Kanun.https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc036/kanuntbmmc036/kanuntbmmc03606363.pdf (Erişim Tarihi: 26.12.2018)
- TBMM, (1954b). Türkiye ile Pakistan arasında akdedilen Dostane İş Birliği Antlaşmasının tasdikına dair Kanun. https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc037/kanuntbmmc037/kanuntbmmc03706416.pdf (Erişim Tarihi: 27.12.2018)
- TBMM, (2018). Türkiye, İran ve Pakistan Tarafından İmzalanan Kalkınma İçin Bölgesel İş Birliği Teşkilatı ile İlgili İzmir Andlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulduğuna Dair Kanun Tasarısı ve Dışişleri Komisyonu Raporu. https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d05/c006/mm_05006156ss0094.pdf (Erişim Tarihi: 10.04.2018)
- TCCB, (2017). Pakistan. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Resmi Sitesi, <https://tccb.gov.tr/yurt-disi-ziyaretler/355/71195/pakistan> (Erişim Tarihi: 10.01.2019)
- TCCB, (2019). “Türkiye ve Pakistan, Dostluk Bağlarının Kökleri Tarihe Uzanan İki Kardeş Ülkedir”. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Resmi Sitesi, <https://tccb.gov.tr/haberler/410/100426/-turkiye-ve-pakistan-dostluk-baglarinin-kokleri-tarihe-uzanan-iki-kardes-ulkedir-> (Erişim Tarihi: 10.01.2019)
- Tekin, Z. (2013). Adım Adım Balkanlar: Bosna Hersek. Sahipkiran, <http://sahipkiran.org/2013/11/22/adim-adim-balkanlar-bosna-hersek/> (Erişim Tarihi: 15.03.2018)
- TespaM, (2017). Sinop Nükleer Santrali Üzerine. Türkiye Enerji Stratejileri ve Politikaları Araştırma Merkezi (TESPAM) <https://www.tespam.org/sinop-nukleer-santrali-uzerine/?v=ebe021079e5a> (Erişim Tarihi: 11.02.2019)

Ticaret Bakanlığı, (2013). Dünya Ticaret Örgütü. Ticaret Bakanlığı AB ve Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü, <http://ab.gtb.gov.tr/uluslararası-orgutler/dunya-ticaret-orgutu> (Erişim Tarihi: 1.02.2019)

Ticaret Bakanlığı, (2018). Türkiye ile Ticaret. https://eb.ticaret.gov.tr/portal/faces/home/disIliskiler/ulkeler/ulke-detay/Pakistan/html-viewer-ulkeler?contentId=UCM%23dDocName%3AEK-160714&contentTitle=T%C3%BCrkiye%20ile%20Ticaret&_afLoop=10171537083776489&_afWindowMode=0&_afWindowId=f9d7puso0&_adf.ctrl-state=l85q9a1k8_223#!%40%40%3F_afWindowId%3Df9d7puso0%26_afLoop%3D10171537083776489%26contentId%3DUCM%2523dDocName%253AEK-160714%26contentTitle%3DT%25C3%25BCrkiye%2Bile%2BTicaret%26_afWindowMode%3D0%26_adf.ctrl-state%3Dl85q9a1k8_227 (Erişim Tarihi: 26.12.2018)

Timetürk, (2015). Pakistan'ın Nükleer Silah Politikası. <https://www.timeturk.com/pakistan-in-nukleer-silah-politikasi/haber-68644> (Erişim Tarihi: 18.01.2019)

Timetürk, (2018). Pakistan, Uluslararası Atom Enerjisi Kurumu Yönetim Kuruluna Seçildi. <https://www.timeturk.com/pakistan-uluslararası-atom-enerjisi-kurumu-yonetim-kuruluna-secildi/haber-963189> (Erişim Tarihi: 01.02.2019)

TOBB, (2014). Hisarcıklıoğlu, Türkiye-Afganistan-Pakistan Üçlü Zirvesi'ne katıldı. Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB), <http://tobb.org.tr/Sayfalar/Detay.php?rid=19268&lst=MansetListesi> (Erişim Tarihi: 25.01.2019)

Toprak, C. (2013). Bangladeş'te Neler Oluyor?. <https://www.kokludegisim.net/105.Sayi/banglades-te-neler-oluyor.html> köklü Değişim Dergisi. S: 105 Haziran. (Erişim Tarihi: 22,04,2018).

TOBB, (2019). Pakistan'la karşılıklı ticaretimizi artırmalıyız. <https://tobb.org.tr/Sayfalar/Detay.php?rid=24138&lst=MansetListesi> (Erişim Tarihi: 07.01.2019)

Turan, A. (2018). Nijerya'daki İslâmî Hareketler. Strateji Düşünce ve Analiz Merkezi (SDAM), <http://sdam.org.tr/haber/151-nijeryadaki-islami-hareketler/> (Erişim Tarihi: 07.04.2019)

- Türkiye İhracatçılar Meclisi, (2018). Pakistan Ülke Bilgi Notu. http://www.tim.org.tr/files/downloads/ihracat/Ulke_Masalari/ulke_bilgi_notu/Pakistan%20%C3%9Clke%20Bilgi%20Notu.pdf (Erişim Tarihi: 05.01.2019)
- Umar, F. (2017). Pakistan & Türkiye İlişkileri. Pakistan Mezunları ve Mensupları Derneği (PAMDER), Ocak, <https://pamder.org/pakistan-turkiye-iliskileri/> (Erişim Tarihi: 05.12.2018)
- Umar, M. (2017). Zengin Ama Fakir Ülke Nijerya’da Müslümanların Genel Durumu. Afrika Araştırmacıları Derneği (AFAM), <https://www.afam.org.tr/zengin-ama-fakir-ulke-nijeryada-muslimanlarin-genel-durumu/> (Erişim Tarihi: 07.04.2019)
- World Bulletin, (2010). Turkey Red Crescent building mosque in Pakistan's Kashmir. <https://www.worldbulletin.net/art-culture/turkey-red-crescent-building-mosque-in-pakistans-kashmir-h61352.html> (Erişim Tarihi: 06.11.2018)
- Yeniakit Gazetesi, (2018). Türk Savunma Sanayiinin ‘gurur’ günü! Tek kalemde en büyük ihracat. <https://www.yeniakit.com.tr/haber/turk-savunma-sanayiinin-gurur-gunu-tek-kalemde-en-buyuk-ihracat-531132.html> (Erişim Tarihi: 01.01.2019)
- Yenişafak, (2018). Güçlü Meclis güçlü hükümet: Haziran 2018 genel seçimi. <https://www.yenisafak.com/secim-2018> (Erişim Tarihi: 05.12.2018)
- Yüksel, O. (2011). 12 Eylül 1980’den Günümüze Türkiye. Politik Akademi, <http://politikakademi.org/2011/09/12-eylul-1980den-gunumuze-turkiye/> (Erişim Tarihi: 05.12.2018)

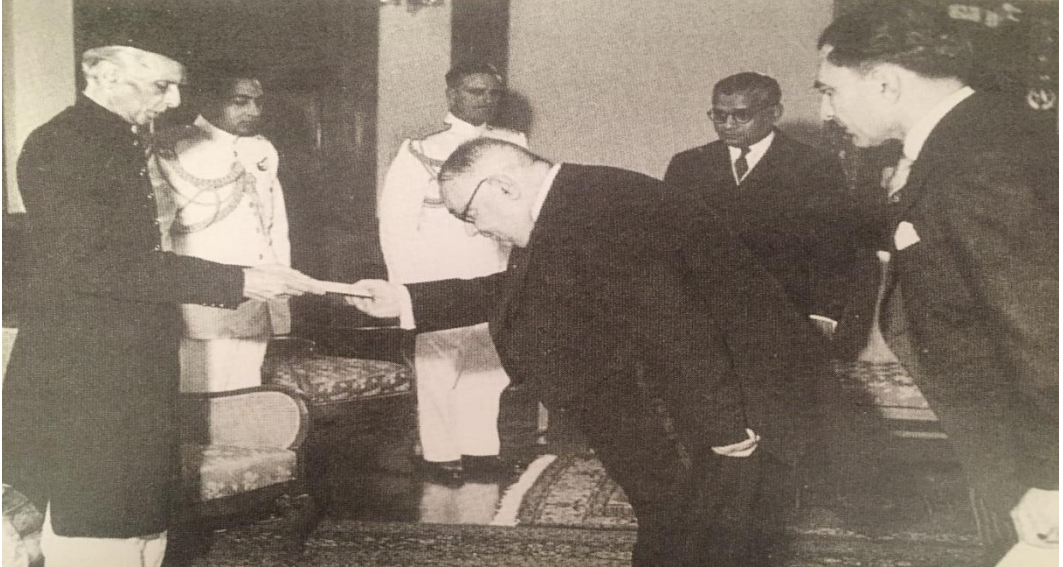
EKLER

EK: 1

Osmanlı Ordusu'na Yardım için Gelen Hindistan Hilal-i Ahmer Cemiyeti Tıbbi Heyeti

EK: 2

Muhammed Ali Cinnah Yahya Kemal Beyatlı'dan Güven Mektubu alırken

EK: 3

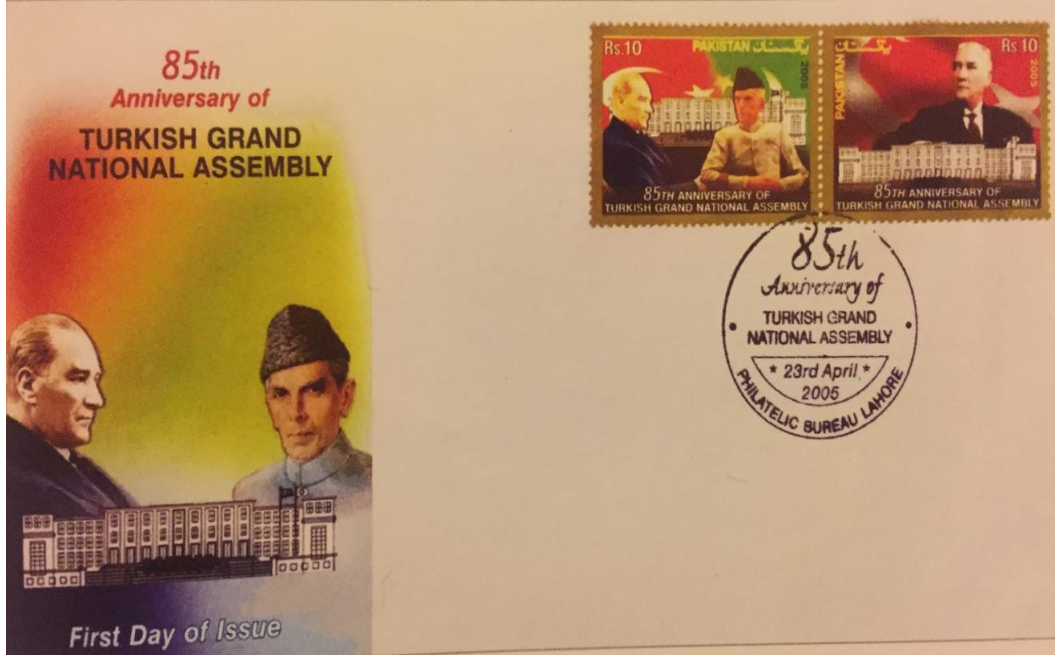
Türkiye Cumhuriyeti'nin 50. Kuruluş Yıldönümünü Kutlamak Adına Pakistan'da Çıkarılan Pul

EK: 4

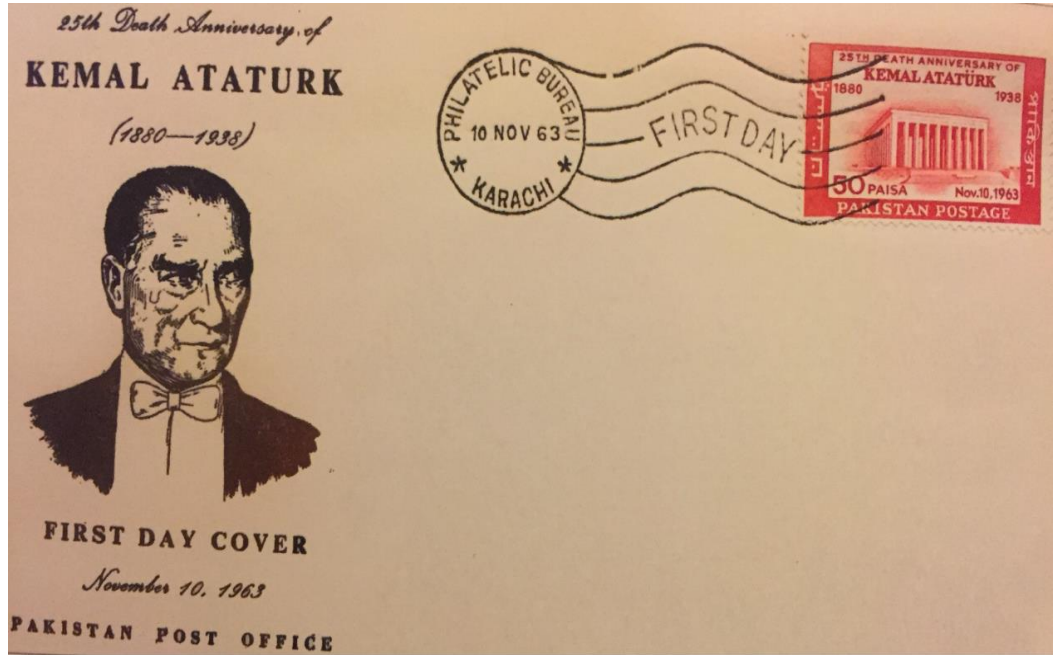
Pakistan'ın Bağımsızlığının 50. Yıldönümü 'nü Anmak için Türkiye'de Çıkarılan Pul

EK: 5

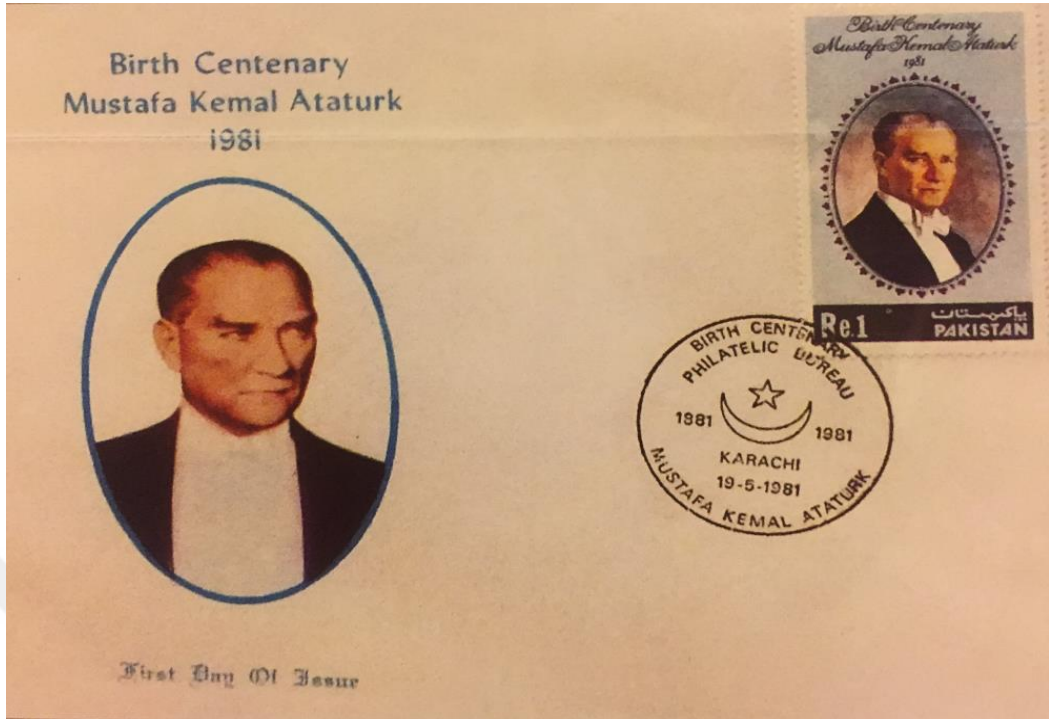
Türkiye Büyük Millet Meclisinin 85. Yıldönümünün anıldığı pul

EK: 6

Mustafa Kemal Atatürk'ün 25. Ölüm Yıldönümünün anıldığı pul

EK: 7

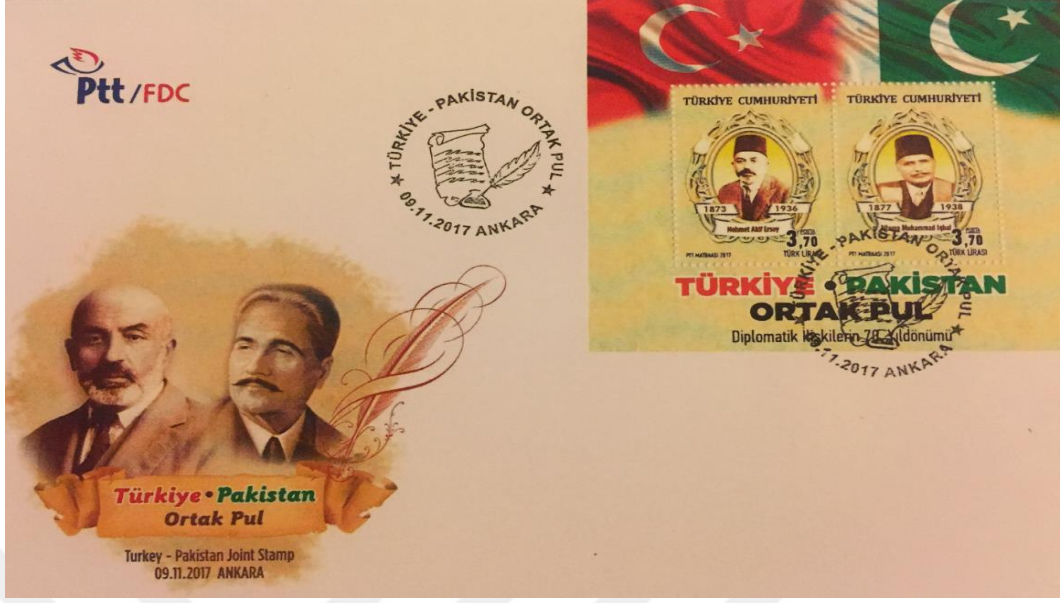
Mustafa Kemal Atatürk'ün 100. Doğum Yıldönümünün anıldığı pul

EK: 8

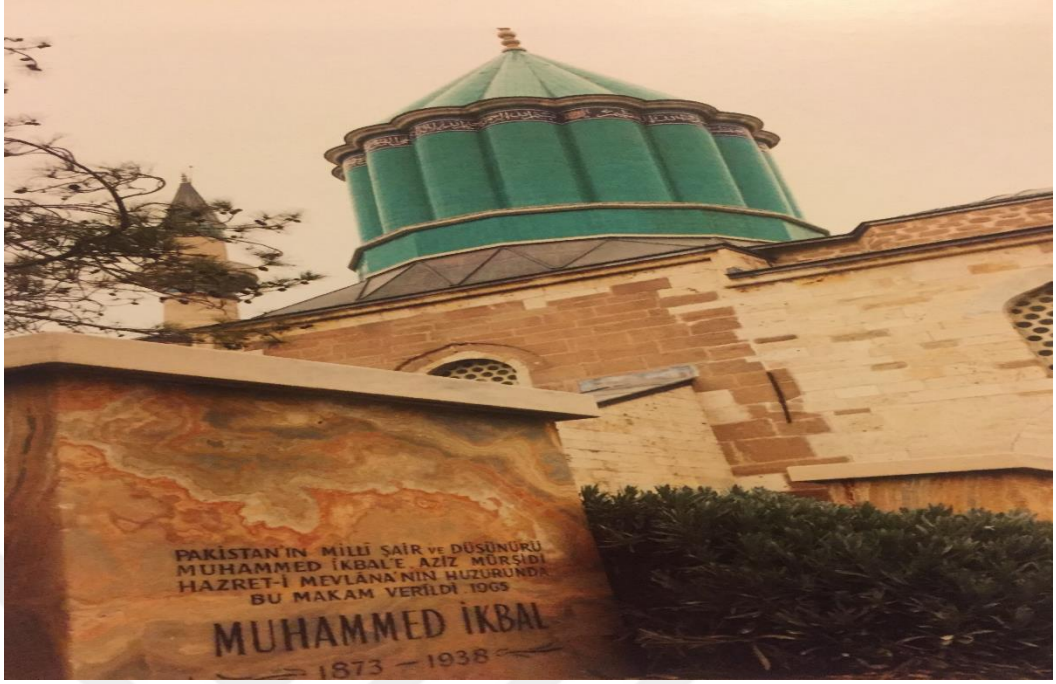
Muhammed İqbal'in 100. Doğum Yıldönümünü Anmak için Türkiye'de Basılan Pul

EK: 9

Pakistan-Türkiye Diplomatik İlişkilerinin 70. Yılına kutlamak için Türkiye Posta Telgraf Telefon (PTT) Kuruluşunun Genel Müdürlüğü ve Pakistan Postası Ortak Anma Pul Çıkardı

EK: 10

Muhammed İqbal'in Konya'daki Sembolik Mezarı

EK: 11

Benazir Butto (Solda) ve Tansu Çiller (Sağda)

EK: 12

Birinci Müslüman Ülkeler kadın Parlamenterler Konferansı anısına Tansu Çiller ve Benazir Butto adına basılan pul

EK: 13

Tansu Çiller ve Benazir Butto Sırp kuşatması altındaki Bosna'ya dikkat çekmek ve Bosnalı kadınlara destek vermek adına Bosna'yı Ziyaret ettiler

EK: 14

Kenan Evren (Solda), Ziya ül Hak (Sağda)

EK: 15

Türkiye ile Pakistan Arasında Dostane İş Birliği Antlaşması

Türkiye ve Pakistan, Birleşmiş Milletler Antlaşmasının gayelerine ve prensiplerine bağlılıklarını ve daima bunların tatbiki ve tahakkuku uğrunda çalışmak azimlerini teyit ederek, Aralarında teyemmünen mevcut samimi dostluktan doğan daha geniş iş birliğinden faydalanmak arzusuyla mütehalli olarak, Memleketlerinin refahının ve emniyetinin, aralarında, bu gayelerin tahakkukuna matuf şekilde, her sahada, İstişare ve iş birliği yapmalarını âmir bulunduğunu takdir ederek, Böyle bir iş birliğinin bütün sulhsever milletlerin ve bilhassa bu milletlerden Akit Tarafların bölgesinde bulunanların da - menfaatlerine uygun olacağına ve binnetice, tecezzi kabul etmeyen - sulh ve emniyetin sağlanmasına hizmet edeceğine kaani bulunarak, Aralarında işbu Dostane İş Birliği Antlaşmasının akdine karar vermişler ve bu maksatla,

Türkiye: Türkiye Cumhuriyetinin Karaçi Büyükelçisi Ekselans Salâhaddin Arbell .

Pakistan: Pakistan Hariciye Nazırı Sir. M. Zafrullah Han'ı murahhasları olarak tayin etmişlerdir. Bu murahhaslar, salâhiyet namelerini teati edip usulüne uygun bulduktan sonra aşağıdaki hususlarda mutabık kalmışlardır:

Madde 1: Âkit Taraflar, yekdiğerinin dâhilî işlerine her hangi bir şekilde (müdahaleden ve diğèrinin aleyhine müteveccih bir ittifaka veya faaliyetlere katılmaktan tevakki etmeyi taahhüt eyerler.

Madde 2: Âkit Taraflar, müşterek menfaatlerini alâkadar edebilecek Milletlerarası meselelerde istişarede bulunacaklar ve Milletlerarası icabat ve şartları göz önünde tutmak suretiyle azami ölçüde iş birliği yapacaklardır.

Madde 3: Âkit Taraflar kültür sahasında aralarında ayrı bir anlaşma ile tesis eyledikleri iş birliğini, icabında yeni anlaşmalar, akdi suretiyle, ekonomi, teknik sahalarında da inkişaf ettireceklerdir.

Madde 4: Âkit Taraflar arasındaki savunma sahasına mütaallik istişare ve

a) Teknik tecrübe ve terakkilerden müştereken istifade için bilgi teatisi,

b) Silâh ve mühimmat imalinde, imkân nispetinde, Tarafların ihtiyaçlarının tatminine çalışılması,

c) Kendilerine karşı tahrik etmedikleri harici bir saldırıya vuku bulduğu takdirde, Birleşmiş Milletler Antlaşmasınının 51. maddesine uygun olarak, ne şekilde ve ne nispette iş birliği yapılabileceğinin tetkik ve tesbiti hususlarında tecelli edecektir.

Madde 5: Âkit Taraflar, her biri ile üçüncü bir Devlet veya diğer Devletlerarasında elyevm mer'i bulunan Milletlerarası taahhütlerin hiçbirinin işbu Antlaşma hükümleriyle tenakuz halinde bulunmadığını ve işbu Antlaşmanın mezkûr taahhütler üzerinde tesir İcra eylemeyeceğini ve icra edebilecek şekilde tefsir edilemeyeceğini beyan ve diğer taraftan, işbu Antlaşmaya muhalif olabilecek her hangi bir Milletlerarası taahhüde girişmemek mükellefiyetini deruhde ederler.

Madde 6: İşbu Antlaşmaya, Âkit Taraflarca onun gayelerinin tahakkuku İçin iştiraki faydalı addedilecek Devletler, Âkıldarla aynı şartlar tahtında ve aynı hakları haiz olmak üzere iltihak edebileceklerdir. İltihak keyfiyeti, iltihaknamenin Türkiye Hükümetine, usulü veçhile tevdiinden sonra, bundan diplomatik yolla Pakistan Hükümetine Türkiye Hükümetince resmî ihbarda bulunulması tarihinden itibaren hukuken tekevvün etmiş olacaktır.

Madde 7: İngilizce metni muteber olacak olan işbu Antlaşma, Âkit Taraflarca, kendi anayasalarındaki usule göre tasdik edilecek ve tasdiknamelerin Ankara'da teatisi tarihinden itibaren yürürlüğe girecektir.

Yürürlüğe girmesi tarihinden itibaren geçecek beş senenin inkızasından bir yıl önce Âkit Taraflardan birince, diğerine, diplomatik yolla resmen bir fesih ihbarında bulunulmaması takdirinde yeni bir beş senelik müddet için kendiliğinden uzatılmış olacak ve müteakip devreler aynı usul cari bulunacaktır.

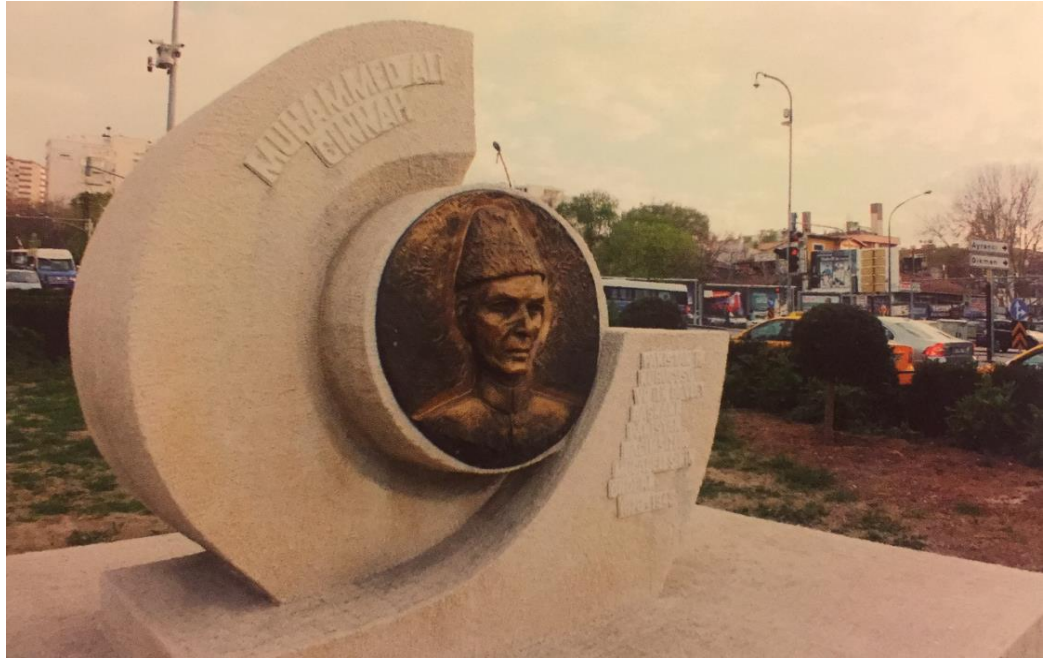
Yukardaki hükümleri tasdikan, isimleri geçen yetkili Murahhaslar işbu Antlaşmayı imza eylemişlerdir. Karaçi'de, iki Nisan bin dokuz yüz elli dört tarihinde iki nüsha olarak tanzim kılınmıştır.

EK: 16

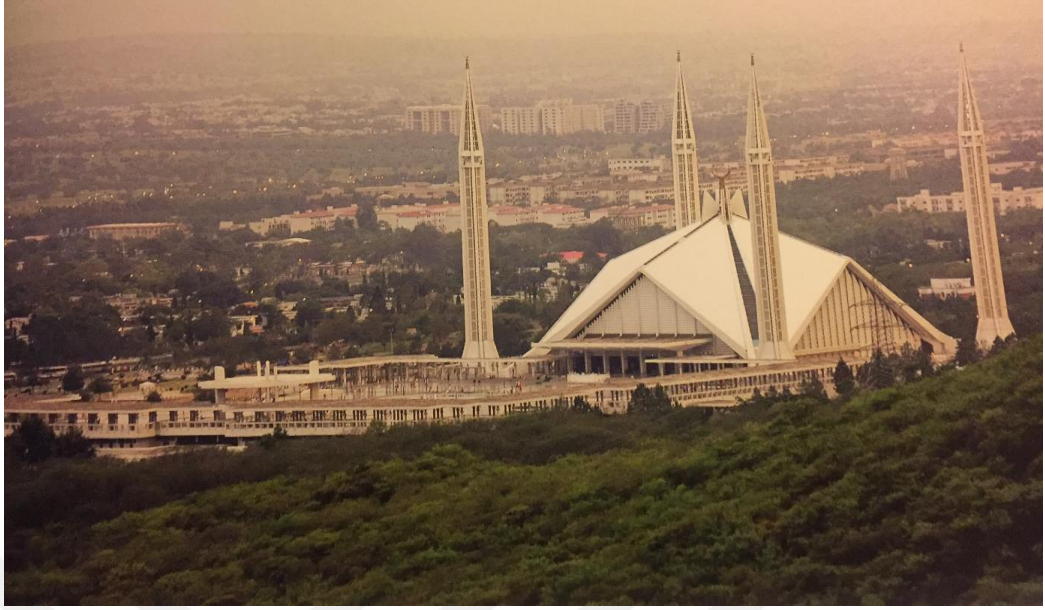
Pakistan İslamabad'da Atatürk Bulvarı

EK: 17

Ankara'da Muhammed Ali Cinnah'ın Adının Verildiği Cadde

EK: 18

Türk Mimar Vedat Dalokay'ın İslamabad Şehrinde İnşa Ettiği Kral Faysal Camii

EK: 19

Lahor'daki İstanbul Kavşağı

EK: 20

Prof. Dr. Oya Akgönenç'e Büyükelçi Syrus Qazi Tarafından Verilen 'Tamgha-e-Imtiaz' Nişanı

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgileri

Adı Soyadı : Muhammed Yılmaz İLERİ

Doğum Yeri ve Tarihi : Diyarbakır/24.02.1988

Eğitim Bilgileri

Lisans Öğrenimi : Anadolu Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü

Yüksek Lisans : Ufuk Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler

Yabancı Dil : İngilizce

İletişim Bilgileri

E- Posta Adresi : ileriyilmaz@gmail.com